

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՄԻԱԷ.

ՊԱԼԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ

ԳՐԵՑ

Հ. ԵՓՐԵՄ Վ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1981

929

7-79

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՏՈՐ ՄԻԱ.

NATIONALBIBLIOTHEK
BAND 221

GESCHICHTE DER FAMILIE BALIAN

VON
P. EPHREM POGHOSSIAN
MECHITHARIST

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1981

929
7-79

ՊԱԼԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ

ԳՐԵՑ

Հ. ԵՓՐԵՄ Վ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1981

83381-4.2.

2004
8

1296-90

ԱՐՏԱՏՊՈՒԹԻՒՆ

1970, Թ. 1—3, էջ 107—120, 1970, Թ. 4—6,
էջ 231—242, 1970, Թ. 7—9, էջ 371—380,
1970, Թ. 10—12, էջ 489—506, 1971,
Թ. 1—3, էջ 103—118, 1971, Թ. 4—6,
էջ 239—252, 1971, Թ. 7—9, էջ 371—382,
1971, Թ. 10—12, էջ 483—498, 1972,
Թ. 1—3, էջ 111—126, 1972, Թ. 4—6,
էջ 239—248, 1972, Թ. 10—12, էջ 481—500,
1973, Թ. 1—3, էջ 107—120

ՊԱԼԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԾԱԳՈՒՄԸ

Ուսկի՞ց է ծագումը ճարտարապետ Պալեան Գերդաստանի, որ ա՛յնքան հոյակապ պալատներով, «քէօշքերով» ու զանազան շէնքերով օժտած է Թուրքիոյ երբեմնի փարթամ Սուլթան-Խալիֆաներու մայրաքաղաքը Պոլիս, սկսած ԺԼ․րդ դարէն մինչեւ ԺԹ․րդ դարուն վերջերը եւ մօտ մէկուկէս դարու մ'ընթացքին փայլելով կայսերական շնորհներու, բարձր պատուի ու փառքի ճոխութեանց մէջ:

Թէեւ յատուկ ամբողջական ուսումնասիրութիւն մը¹ Պալեանց մասին ինձ անծանօթ է՝ սակայն գրուած են յօդուածի ձեւի տակ զանազան հեղինակներէ գրութիւններ, որոնցմէ սակայն ոչ ոք կրցած է վճռական եւ համոզիչ եզրակացութեան մը յանգիլ Պալեան Գերդաստանի ծագումի մասին: Եղած են ենթադրութիւններ, յայտնուած են կարծիքներ, մէկը միւսէն առնելով գրած են պատմութիւններ՝ առանց կարեւորութիւն

¹ Վ․ Զարդարեան (Երևան, էջ 159) կը գրէ որ «Պալեան Գերդաստանը շատ հին ծագում ունի... կարելի չէ եղած կատարեալ տոհմագրութիւն մ'ընել»:

տալու թէ ճի՞շդ է ինչ որ կը գրեն, ապացուցուած է իրենց կարծիքը, ունի՞նք թէ շատ հաստատուն եւ համոզիչ աղբիւրներ՝ յանգելու համար որոշ եւ վճռական արգիւնքի մը:

Աղբիւրներ.

1. Յարութիւն Գ. Մրմրեան, *Հին օրեր*, Վենետիկ 1901, էջ 7—9, 37—39. Նոյն՝ Մասնական պատմութիւն մեծատուններու, Կ. Պոլիս 1910, էջ 97—112:

2. Վահան եւ Պիմէն Զարդարեան եղբարք, *Յիշատակարան*, Կ. Պ. 1910, էջ 165—182. 1935, էջ 44—66:

3. Ժամանակ, Կ. Պ. 1910, թիւ 377:

4. Արեւելք, Կ. Պ. 1910, թիւ 7224:

5. Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը*. 1920, էջ 88. 1921, էջ 256—66, 1923, էջ 269. 1927, էջ 598:

6. Պերմէրգիեան, Ս. Փրկիչ, Կ. Պ. 1952 թիւ 40. 1953 թիւ 47. 1954, էջ 8. 1955 էջ 42. 1956 էջ 8. 1957 էջ 5:

7. Գէորգ Բամպուֆեան, *Istanbul Ansiklopedisi*, Կ. Պ. 1960, էջ 2088—97, եւ այլն:

Ասոնց մեծագոյն մասը Պալեաններու ծագումը կ'իլլիկիոյ «Պէլէն» գիւղէն համարած են՝ իսկ ուրիշներ Բաբերդէն առանց որեւէ աղբիւր կամ փաստ ցուցնելու: Պա-

լեաններու նախահօր՝ «Պալը Խալֆայ»ի մահը դրած են 1723ին, ինչ որ յայտնի սխալ է, քանի որ Պալըի ամենանշանաւոր զաւակը՝ Գրիգոր Ամիրայ 1764ին ծնած է :

Պալեան Գերդաստանի ծագումի մասին մեր պրպտութիւնները մեզ յանգեցուցին հետեւեալ փաստացի եզրակացութեան : Պալեան Գերդաստանի ծագումը շօշափող շատ կարեւոր վկայութիւն մը կայ հնութեան մէջ, որ գերակշիռ դեր կրնայ խաղալ լոյս սփռելու համար այդ մշտնջող հարցին վրայ : Գրաւոր վկայութիւն մըն է այդ 1831էն, որ անծանօթ մնացած է վերը յիշուած հեղինակներուն :

Հանգուցեալ գրագէտ եւ բանասէր Թորոս Ագատեանի (1895—1955) սեպհականութիւնը եղող, 1831ին գրի առնուած եւ Փեշտիմալմեան Գրիգոր Պատուելիի (1773—1837) կողմէ պարսկերէնէ հայերէնի թարգմանուած «Զիյն» խորագիրը կրող հատորի մը մէջ Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի համար գրի առնուած տապանագրի մը լուսանցքի ծանօթութեան մէջ սա բացատրութիւնը կայ . «Սուլդան Մահմուտին 30 տարի խալֆայութիւն ըրաւ, զկնի Մինաս Խալֆային : Էր որդի Բայբերդցի Սարային Մէրամէթճի Պալը Խալֆային» : «Բայբերդցի Պալը Խալֆայ»ի երկրորդ յիշատակութիւն մ'ալ կայ վերոյիշեալ «Զիյն» կոչուած հատորին մէջ, էջ 26, ուր «Վարպետին» վերնագրով տապանագիրնոտանաւորին մէջ կ'ըսուի .

«...Ողբոց արժանի ահա՛ դամբարան,
Գրիգոր Ամիրա իշխանապետի
Պօլսեցի քաջ նարտարապետի.
Էր որդի Բաբերդցի Պարոն հալփայի...»:

Ասիկա մեզի համար կարեւոր վկայութիւն մըն է ճանչնալու համար նախ Պալեան Գերդաստանի նախահայրը՝ «Պալը հալփա»ն, երկրորդ անոր ո՛ր տեղացի ըլլալը: Որով մենք կը գիտնանք թէ Պալեաններու նախահայրը կոչուած է «Պալը», որմէ դիւրաւ կրնային յաջորդները յորջորջուիլ «Պալեան», երկրորդ՝ «Պալը»ին հայրենիքն եղած է հին հայկական ծանօթ բերդաքաղաքը՝ «Բաբերդ»:

Պալեաններու ծագումը Բաբերդէն ըլլալը հաստատող վկայութիւններ են նաեւ հետեւեալները.

1. Սարգիս Պէյ Պալեանի մահուան առթիւ, 1899ին կը գրէ Յ. Գ. Մըրմըրեան, Պալեաններու վրայ խօսելով. «...ամէնն ալ սերունդ են Բաբերդցի Պալի հալփային²»:

2. Բաբերդի Առաջն. Տեղապահ Տիմոթէոս վարդապետ 1881ին կը գրէ. «Վիճակիս գիւղերուն մէջ Լուսնոյ անունով ութսուն տնով հայաբնակ գիւղ մը կայ. այս գիւղը Արփունի նարտարապետ հոգելոյս Պալեան կարապետ Ամիրայի ծննդեան գիւղն է... Յիշեալ Լուսոնք գիւղի բնակիչք աղքատ

² Բիւզանդիոն, Կ. Պ. 1899, Թիւ 939:

տութեան հնոցին մէջ կ'այրին...: Սոցա սոյն դառն աշխատութեան եւ թշուառութեան պատճառը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ասկէ յառաջ սովորոյթ բրած են խմբովին դիմել ի Մեծդ Պոլիս եւ Վսեմ. Պէյի խնամոցը տակ արքունի շինուածոց մէջ ծառայել. այժմ առ ի չգոյէ այդպիսի շինուածոց՝ ի ծոց հայրերեաց ամփոփեալ կան³»: «Լուսոնֆ... Օսմանեան պալատական փարտաբալետ Պալեան Ամիրայի նախնեաց հայրենիքն է: Պալեան Ամիրայ Սուլթան Մահմուտէ խնդրած եւ գիւղիս Հայերէն ոմանց համար Ամպարուշաղը անուամբ մշտնջենաւոր գործ ու քոշակ յատկացնել տուած է, որ ցարդ կը շարունակուի» կը գրէ Բնաշխահիկ Բառարան, Բ., էջ 114:

3. Պալեաններու Բաբերդցի ըլլալուն վկայութիւն մը կրնայ համարուիլ նաեւ հետեւեալը. Միքայէլ Բանոսեան նամակ մը կը գրէ Բաբերդէն եւ կ'ըսէ որ Պոլսոյ Պէշիկթաշի մէջ եղած Պալեան ապարանքը Բաբերդցիներուն համար «գթութեան կեդրոն» մ'եղած է հնութեան մէջ: 1891ին կ'այրի Պալեանց այդ ապարանքը⁴:

Ո՞վ է «Պալը Խալփա»ն եւ ե՞րբ ապրած է ան:

Մանրամասնութիւն տրուած չէ: Կ'ըսուի լոկ. «Բաբերդի Սարային Մէրամէթնի Պալը

³ Մասիս, Կ. Պ. 1881, թիւ 2825:

⁴ Մանգուսէի Էփեար, Կ. Պ. 1891, թիւ 6479:

Խալֆան է ան, այսինքն՝ Բաբերդի պալատին նորոգող ճարտարապետն է:

Պալը Խալֆայի ապրած ժամանակը ստուգելու համար ունինք հետեւեալ միջոցը. Պալը Խալֆայի ամենանշանաւոր որդին է Գրիգոր Ամիրայ Պալեան, որ մեռած է 1831ին 67 տարեկան հասակին, ուստի ծնած է 1764ին: Ուրեմն Պալը Խալֆայի ապրած շրջանն է 1764ի շուրջը եղած տարիները: Իր ծննդեան եւ մահուան թուականը կը մնայ անծանօթ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱԼ ԽԱԼՖԱՅԻ ԿԻՆԸ ԵՒ ԱՆՈՆՅ ԶԱՒԱԿՆԵՐԸ

Գէորգ Բամպուֆնեան մեզի տրամադրած է ընդօրինակութիւն մը Պոլսոյ Օրթագիւղի Դպրատան 1808ին սկսուած եկամուտի տետրակին մէջէն ցանկը Պալեան նուիրատուներուն, ուր կը կարդանք. — «200 ղուշ. ճարտարապետ Գրիգոր աղայի Մայրն պատուելուի Ֆիլօրեայ Խաթունին, տարին 20 ղուշ. չահիւն»: Ուրեմն Գրիգոր Ամիրայ Պալեան ճարտարապետի մայրն է՝ «պատուելուհի Ֆիլօրեայ Խաթուն», որ է կին նաեւ Պալը Խալֆային:

Պալը Խալֆայի Տիկինը Երուսաղէմ ուխտի գացած ըլլալուն՝ կը յիշուի «Մահտեսի Ֆիլօր Խաթուն, մայր ճարտարապետ Գրիգոր Աղայի⁵»:

⁵ Մկրտիչ Եպս. Ազաւնունի, Միարանք եւ այցելութիւն Հայ Երուսաղէմի, Երուսաղէմ, 1929, էջ 184:

Պալը Խալֆա եւ Տիկ. Ֆիլոբիա քանի՞
 զաւակ ունեցած են: — Բարերախտ ենք ու-
 նենալու վերոյիշեալ Օրթագիւղի Դպրատան
 տետրակի 1811 տարուան ընձեռած Պալեան-
 ներու ցանկը, ուր կը կարդանք.

1. «1000 ղռչ. Ճարտարապետ պատուելի
 Գրիգոր Աղայէն, տարին հարիւր ղռչ. շա-
 հիւն»:

2. «200 ղռչ. Ճարտարապետ Գրիգոր
 Աղայի եղբայրն Սէնաֆէրիմ Աղայէն, տարին
 20 ղռչ. շահիւն»:

3. «100 ղռչ. Ճարտարապետ Գրիգոր
 Աղայի քոյրն Զիչիլեայ տուտուէն, տարին
 10 ղռչ. շահիւն»:

4. Սկիւտարի Հայոց գերեզմանատան
 մէջ թաղուած Պալեան Գերդաստանի վերա-
 բերեալ դամբարաններու կարգին Գէորգ
 Բամպուֆնեան 1945ին կը գտնէ նաեւ «Պետ-
 րոս Աղայ որդւոյ Վսեմափառ Պարոն Պալիի
 Արփունի Ճարտարապետի» մահարձանը:

Հետեւաբար Պալը-Ֆիլոբիա ամուլի զա-
 ւակներն են. — Գրիգոր, Սենեքերիմ, Զի-
 չիլիա եւ Պետրոս: Թէ այս չորսէն ո՞րը առա-
 ջին եւ անդրանիկ զաւակն է Պալը-Ֆիլոբ
 ամուլին՝ դժուար է ըսել, զի բոլորին ծնըն-
 դեան թուականը ծանօթ չէ մեզի: Գրիգոր
 Ամիրայ ծնած է 1764ին, Պետրոս՝ 1771ին,
 իսկ Սենեքերիմի եւ Զիչիլիայի ծնունդները
 անծանօթ կը մնան: Գոհ կ'ըլլանք սա՛ կար-
 գով խօսելու այս չորսին վրայ. 1. Գրիգոր,
 2. Պետրոս, 3. Սենեքերիմ, 4. Զիչիլիա:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՄԻՐԱՅ ՊԱԼԵԱՆ

Գրիգոր Ամիրայ՝ Պալեան Գերդաստանի «ամենահին եւ ամենանշանաւոր զէմքերէն մին է: ՊԱԼԵԱՆ մականունը առաջին անգամ ինքը կրած է», կը գրէ. Բամպուլքճեան⁶:

Գրիգոր Ամիրայ Պալեան գլուխ է Պալեան ճարտարապետներու, հայր եւ պապ մեծամեծ Պալեաններու: Հետեւաբար կ'արժէ ընդարձակօրէն խօսիլ իր կեանքի եւ գործի մասին: Գրիգոր Ամիրայ մեռած է 1831 Նոյ. 15ին 67 տարեկան, ինչպէս կը նշուի իր տապանագիր քանաստեղծութեան մէջ, զոր վերը յիշեցինք, ուստի Գրիգոր ծնած է 1764ին: Իր մանկութեան եւ երիտասարդութեան մասին ծանօթութիւն չունինք. նոյնպէս չենք գիտեր թէ ո՞ւր եւ ի՞նչ ուսում առած է:

Պալեան առաջին մեծ ճարտարապետը

Ե՞րբ եւ ի՞նչ շինութեամբ սկիզբ ըրած է Գրիգոր Ամիրայ ճարտարապետութեան: Ոչինչ աւանդուած է այս մասին: Այն կարծիքը թէ նա արդէն Սուլթան Համիտ Ա.ի (1773—1788) օրով Արփունի ճարտարապետութեան հրովարտակ ստացած է⁷, անհաւանական չէ, թէեւ, ինչպէս գիտել կու տայ

⁶ Istanbul Ansiklopedisi, 1960, էջ 2090:

⁷ Պեքն էրզիեան, Ս. Փրկիչ, Կ. Պ. 1952, թիւ

Բամպուֆնեան՝ «Այդ թուականներուն տակաւին շատ երիտասարդ էր Գրիգոր Պալեան»⁸։ Ստոյգ է սակայն որ Գրիգոր Պալեան Սուլթան Համիտ Ա.ի յաջորդ Սուլթան Սելիմ Գ.ի (1788—1807) օրով Արքունի Ճարտարապետութիւն ըրած է։ Հետեւաբար շատ հաւանական է որ այս վերջին Սուլթանէն ստացած ըլլայ Գրիգոր Ամիրայ իր «Արքունի Ճարտարապետ»ի տիտղոսը եւ պաշտօնը⁹։

Ճարտարապետներու Գերդաստան Պալեաններու մէջ առաջին մեծ Ճարտարապետն է Գրիգոր Ամիրայ Պալեան։ Ասիկա կը շէտտուի արդէն իր ժամանակակիցներէն։ Հաւանաբար Փեշտիմալճեան Պատուելիի հեղինակութեամբ դամբանական բանաստեղծութիւն մը, որ կը կրէ «Արձանակաւ ի վսեմափառ եւ յաւերժայիշատակ Գրիգոր Ամիրայ Արքունի Ճարտարապետի» խորագիրը՝ ունի սա գեղեցիկ վկայութիւնը.

«Ո՞ւր ճարտար արուեստ՝ նախապատիւ պետ
շինուածոց կերտման,
Որով բիւրազդի չքնաղ ապարանք
ի վեր բարձրացան...»։

«Նախապատիւ պետ շինուածոց կերտման» ասութիւնը յայտարար է թէ Պալեաններու ճարտարապետական շինութիւններու

⁸ Անդ՝ էջ 2090։

⁹ Ժամանակ, Կ. Պ. 1910, թիւ 377։

սկիզբ եւ առաջնորդ եղած է Գրիգոր Ամիրայ: Իսկ թէ որո՞նք եւ քանի՞ հատ են իր կառուցումները՝ կը շեշտուի. «Բիւրազդի չքնաղ ապարանք ի վեր բարձրացան» իր ձեռքով: Տարակոյս չկայ թէ շատ ու շատ եղած ըլլալու են Գրիգոր Ամիրայի կառուցումները, երբ նկատի առնենք թէ ժամանակակից վկայութեան մը համեմատ՝ Գրիգոր Ամիրայ երեսուն տարի «խալֆայութիւն» ըրած է, այսինքն՝ չինած ու կառուցած է: Ահա՛ այդ վկայութիւնը: «Զիյն» մատեանի մէջ Գրիգորի տապանազրին կից լուսանցագրութիւն մը կայ, ուր կը շեշտուի. «Սուլթան Մահմուտին 30 տարի խալֆայութիւն ըրաւ, զկնի Մինաս Խալֆային»: Գ. Բամպուքճեան կը գրէ այս առթիւ. «Նկատի առնելով որ Սուլթան Մահմուտ Բ. 1808ին դահակալած է եւ Գրիգոր Ամիրայ Պալեան ալ 15 Նոյ. 1831ին վախճանած է, յիշեալ թագաւորին առաւելագոյն 23 տարի միայն կրնայ ծառայած ըլլալ: Հետեւաբար մնացեալ եօթը տարուան ծառայութիւնը Սուլթան Սէլիմ Գ.ի եւ Սուլթան Մուսթաֆա Գ.ի կը վերաբերի, եթէ 30 թուանշանը ստոյգ նկատենք»¹⁰:

Եթէ ճիշդ երեսուն տարի ալ եղած չըլլայ՝ սակայն այդ վկայութիւնը յայտարար է Գրիգոր Ամիրայի երկար տարիներ տեւող ճարտարապետական գործունէութեան:

¹⁰ Շոգակաթ, Կ. Պ. 1966, թիւ 1, էջ 14:

Ստորեւ կու տանք ցանկը Գրիգոր Ամիրայի կառուցած ապարանքներու եւ ուրիշ շէնքերու: Այս առթիւ անգամ մըն ալ կ'արժէ մատնանշել սա պարագան թէ «Պալեանները միշտ յաջորդելով իրարու՝ ընդհանուր առմամբ ունեցած են խմբական աշխատութիւն մը, այս իսկ պատճառաւ խնդրական է ինչ ինչ շինութիւններու որոշ անձերու վերագրումը: Անոնք աշխատած են երբեմն հայր եւ որդի կամ երկու եղբայրներ միասնաբար, նոյն իսկ փեսայ կամ քեռայր: Հետեւաբար կրնայ պատահիլ որ մէկ Պալեանի գործերը չփոթուին ուրիշ Պալեանի մը հետ, սակայն սա որոշ է թէ բոլոր յիշուած կառուցումներն ալ անխտիր Պալեան ճարտարապետներու արտագրութիւններն են ու կը կրեն միեւնոյն դրոշմը¹¹»:

Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի շինութիւնները

Պերն էրզիեան Գրիգոր Ամիրայի կու տայ 13 կառուցում¹², որոնցմէ դուրս հանելու է Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյն շինութիւնը, որուն ճարտարապետն եղած է Յովհաննէս Ամիրայ Սերվերեան¹³. նոյնքան կը վերագրէ

¹¹ Պերն էրզիեան, Ս. Փրկիչ, Կ. Պ. անդ՝ էջ 13:

¹² Ս. Փրկիչ, անդ:

¹³ Տե՛ս Ընդարձակ Տարեցոյց, Կ. Պ. 1901,

Նաեւ Գ. Բամպուֆնեան¹⁴ : Ահաւասիկ էր զիեանի տուած ցանկը .

1. Սարայ Պուռնուլի պալատը (1875ին այրած) , 2. Պէշիկթաշի հիմ պալատը (արդի Տոլմապահչէի տեղը) , 3. Պէյլէրպէի պալատը (Ենիչէրիներու ձեռքով այրած) , 4. Առնավուտգիւղի սուլթանուհիներու պալատը , 5. Տէֆթերտարի Սուլթան սարայը (Ոսկեղջիւր) , 6. Փողերանցը (Տարփհանէ) , 7. Սկիւտարի Սէլիմիյէի գորանցը , 8. Տավուտ փաշայի գորանցը , 9. Այնալըֆավուֆի ֆէօշֆը , 10. Սուլթան Մահմուտի պէնտերը , 11. Թոփհանէի Նուսրէթիյէ մզկիթը (1828ին) , 12. Կեսարիոյ մէջ եկեղեցի մը (հաւանարար իր աքսորքի շրջանին չինած) :

Գ. Բամպուֆնեան այս ցանկին վրայ կ'աւելցնէ 1. Հին Չրաղանի պալատը եւ 2. Պայազիտի նախկին հրդեհի աշտարակը : Իսկ Կեսարիոյ եկեղեցին իբեհն չի վերադրեր :

Իբրեւ նմոյշ Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի կառուցումներու՝ կը ներկայացնեմ Փողերանցի պատկերը , ա'յն փողերանոցին , որ եղած է Տիւզեաններու եւ ուրիշ այնքան Հայ պետական պաշտօնեաներու արհեստանոց-աշխատանոցը :

Կու տամ նաեւ Գրիգոր Ամիրայի ձեռագերտ շատ անուանի «Թոփհանէի Նուսրէթիյէ»

¹⁴ Istanbul Ansiklopedisi, անգլ՝ էջ 2092 :

Փոդիկանց

Թուրքիայի Նուսրէթիէ

կոչուած մզկիթին կլիշէն: Շինուած է «ամ-
րիւր» ոճով 1823—26ին¹⁵:

Պետական մեծարժէք մարդը

Ժամանակակից վկայութիւնը կ'ընդգծէ .
— «Ամս երեսուն ի դործ Տէրութեան, չստա-
ցաւ օր հանգստութեան¹⁶»: Գրիգոր Պա-
լեան, աշխատած ու գործած է երեսուն
տարի ի շահ եւ յօգուտ պետութեան: Եւ
ատոր համար՝ կ'աւելցնէ ժամանակակիցը՝
«Զէ երբեք եղեալ դարուցս այժմեան նման
սմին յարգի յաչս պետութեան»:

Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի պետական
բարձր դիրքն ու արժէքը վեր հանելու հա-
մար կը գրէ Պ. Էրզեան. «Գրիգոր Պալեան,
բազմակողմանի ձիրքերով օժտուած անձնա-
ւորութիւն մը ըլլալով, անոր գործունէու-
թիւնը միմիայն շինութեանց մէջ չէ սահմա-
նափակուած: Ան Սուլթաններու խորհրդա-
կաններէն մին ըլլալով՝ հակառակ իրերա-
յաջորդ դահլնկէցութեանց, միշտ կը վայե-
լէր նորերու ալ վստահութիւնը ու միեւնոյն
ատեն զօդիչ կապն էր պալատին ու եւրոպա-
կան պետութեանց ղեսպաններուն եւ այս
վերջինները միշտ կը նախընտրէին Գրիգորի
միջնորդութեան դիմել՝ տեղեակ ըլլալով
անոր պալատան մէջ վայելած ազդեցու-
թեանց: Այսպէսով Գրիգոր Պալեան տիրա-

¹⁵ Տե՛ս Ս. Փրկիչ, 1952, Թիւ 38, էջ 10—12:

¹⁶ «Զիյն» ձեռագիր մատեան, 1831ին գրուած:

ցած է այնպիսի շնորհներու եւ պատիւներու, որոնք ազնուականներու յատուկ ըլլալով՝ չատ դժուարութեամբ կը բաշխուէին քրիստոնեաներու: Օրինակ՝ Սուլթան Մահմուտ Բ.ի դահակալութեան երկրորդ տարւոյն մէջ տրուած էր հրովարտակ մը, որուն համաձայն Գրիգոր Պալեան իրաւունք կ'ունենար ձի հեծնելով երկու հետեւորդ սպասաւորներ ունեցալու, մօրուք ձգելու եւ երկգուգաթի նաւակ մը պահելու: Նոյնպէս ըստ այդ հրովարտակին տրամադրութեանց՝ Գրիգոր Գալֆա եւ իր զաւակները զերծ կացուցուած էին օրինական գլխահարկէն, դիւանի ծախքերէն, տարապարհակ բռնի ու քմածին տուրքերէ ¹⁷ . . . »:

Զարդարեանի ¹⁸ համեմատ «Դերկոմս տը Քասիթօն կը հաւաստէ թէ Սարգիս Պէյի Բերայի տան մէջ տեսած է Սուլթան Մահմուտ Բ.ի դահակալութեան երկրորդ տարւոյն մէջ տրուած իրատէն: Թրքերէն այդ Հրովարտակին հայերէն թարգմանութիւնը տուած է Զարդարեան ¹⁹, որմէ կը քաղենք կարեւոր մասը.

«Պատմէն Հրովարտակի հաստատեալ Արփունի կնիքով»

«Ի գիտութիւն յոյժ յարգելի Սղամպօլ Գատիսի Էֆէնտի եւ Սղամպօլ Ճէզիէտարի

¹⁷ Ս. Փրկիչ, 1852, թիւ 37, էջ 13:

¹⁸ Յիշատակարան, էջ 161—62:

¹⁹ Անդ, էջ 163—65:

էփէնտիններու . նախապէս իմ արքունի կնիքս դրոշմեցի այն թագրերին գլուխը, որ ինձ ներկայացուեցաւ խնդրելու ապահարկութիւն ի նպաստ Գրիգոր Պալի Գալֆայի քաղաքապետութեան ըստ օրինակի շնորհելոյն Ֆոթի Գալֆայի : Այսուհանդերձ նկատելով որ խնդրարկուին ի ձեռին ունեցած ապահարկութեան արքունի մուրհակը յարեւ նման է քրիստոնեայ այլ հպատակներու շնորհուածին՝ այս խնդրանքը չընդունուեցաւ : Այս խնդրագրին հետեւանօք իմ արքունական Դիւանէս Ֆոթի Գալֆայի տրուած արքունի մուրհակին արձանագրութիւնը եւ Մատէն կոչուած դիւանատունէն Գրիգոր Գալֆայի տրուած արքունի մուրհակին արձանագրութիւնը հանել տուինք : Ըստ որում, նախորդ քաղաքապետը, իմ յոյժ պատուական Եռսուֆս, աղերսած է նախապէս թագրերով շնորհել Գրիգոր Գալֆային նաեւ արքունի հրովարտակ մը ըստ օրինակի շնորհելոյն Ֆոթի Գալֆայի . . . իմ արքունի դիւանէս խնդրուած էր զարժանը տնօրինել նկատմամբ Գրիգոր Գալֆայի : Արքունի հրովարտակ մը հռչակուեցաւ Գրիգոր Գալֆայի համար, հաստատուած արքունական կնիքով : Ուստի նախորդներուն յարեւ նման ըստ սովորութեան Մատէն կոչուած դիւանին իլմուխապէր մը գրուեցաւ արքունի հրովարտակին հռչակման եւ արքունի մուրհակին ճանաչման համար, ըստ որում իմ վեհապետական հրամանս իմ արքունի դիւանէս

տրուեցաւ յամին 1224 Շէվվալ ամսեան
առաջին օրերուն մէջ:

Իմ յոյժ պատուական ներկայ քաղաքա-
պետս իր ինձ ներկայացուցած Թազրիրին
մէջ կը տեղեկագրէ թէ ըստ յայտարարու-
թեան Գրիգոր Գալֆայի այս վերջնոյս շնոր-
հած Փէրմանիս հրամանը, իր տան կարա-
սեօք հանդերձ այրած է, նախապէս Օրթա-
քէօյ կոչուած վայրի հրդեհի միջոցին եւ հե-
տեւարար նոր Փէրման մը խնդրած է...

Նկատելով որ հնար չէ սովորական ան-
հատներու կարգը դասել Գրիգոր Գալֆան
եւ թէ իր բազմամեայ ծառայութեանց միջո-
ցին իր հաւատարմութեամբ եւ պարկեշտու-
թեամբ նշանաւոր հանդիսացած է՝ ի հա-
տատութիւն իր կրած Փէրմանի կորստեան՝
իմ արքունի կնիքովս տրուած հաստատու-
թեան՝ հրամայեցի իմ Պաշ Տէֆտերտար յոյժ
յարգելի Մէհմէտ Ռէուֆ պէյիս, զրի առ-
նել նոր Փէրման մը իմ արքունական ղիւա-
նատանս մէջ: Իմ արքունի ղիւանատանս
արձանագրութիւններուն ղիմելով ստու-
գեցի որ նախապէս յիշուած թուականին իմ
արքունական հրամանս տրուած է: Ուստի
եւ ներկայ Փէրմանովս կը հրամայեմ որ իրեն
շնորհած ապահարկումս եւ առանձնաշնոր-
հումներս, այլոց չվերարերելու եւ նախըն-
թաց չսեպուելու պայմանաւ, ներկայ ապա-
հարկութեան իրատէն իմ արքունական ղի-
ւանէս հռչակուի:

Արդ, դուք, ո՛վ Մէվլանա եւ Սէկպան պաշի եւ Ստամպօլ ձեզիէտարի, Գրիգոր Գալֆան ի վարձ իր ծառայութեանց իր համայնքին անդամներուն մէջտեղ նշանաւոր հանդիսացնելու հարկը տեսնելով՝ զիտցէք թէ ինքը, իր տղաքը եւ իր երկու սպասաւորները ազատ են օրինական գլխահարկէն, դիւանի ծախքերէն, տարհապարհակ բռնի եւ քմածին տուրքերէն: Հետեւաբար գլխահարկի հաւաքիչները, ճէզիէտարները անոնց թէզքէրէ պիտի չառաջարկեն եւ ոեւէ պատրուակաւ դատի պիտի չկոչեն: Ոչ ոք պիտի խառնուի կրած հագուստին, հեծած ձիուն կամ իշուն, գործածած գործիքներուն եւ կաղմածին, անոր նստած նաւակին եւ այս ոչ ոեւիցէ աղաղաւ. ազատ կացուցուած է էսպիճ, դօլ, ճարիէ, այգի, արտերու, գասապիէ, քիւրքճի եւն տուրքերէ. արքունական բանակի հարկ նաեւ պիտի չառնուի իրմէ. բաց աստի իր տունը գօնաքի պիտի չյատկացուի, քաւէմը իրմէ պիտի չպահանջէ կալուածացանկի տուրքը եւ ոեւիցէ պատրուակաւ երբեք պիտի չկեղեքէ: Իր անձին կամ տան կարասեաց վերաբերեալ իրեղէններու համար երբեք մաքս կամ մաստարիէ պիտի չպահանջուի: Իր այգիին եւ արտին բերքը իր տունը փոխադրած միջոցին կառավարական պաշտօնեայք նաւամատոյցը կամ քաղաքին դուռը ընդդիմութիւն պիտի չընեն եւ խարն պահանջելով պիտի չկեղեքեն:

ի հաստատութիւն նախտեսելոցս ահա
չնորհեցի ներկայ Ֆէրմանս արքունական:
Ուստի եւ հարկ անհրաժեշտ է արքունական
կանխապատուէրիս համակերպիլ հրաժարե-
լով ամէն հակառակ վարմունքէ:

Հռչակեալ յամին 1227 Րիպ-իւլ-էվլէլ
ամսեան կիսուն (1809)²⁰»:

Գրիգոր Ամիրայ Պալեան հաւատար-
մօրէն պաշտօնավարելով Համիտ Ա., Սէ-
լիմ Գ., Մուսթաֆա Դ. եւ Մահմուտ Բ.
Սուլթաններուն՝ պարգեւատրուած է վե-
րոյիշեալ շարք մը առանձնաչնորհումներով
եւ հասած այնպիսի փառքի ու պատուի,
որոնց քիչեր կը հասնէին նոյն իսկ թուր-
քերու շարքերէն: Այս պարագան շեշտած է
սեղմ բառերով ժամանակակից Փեշտիմալ-
եան Պատուելի՝ գրելով — «...Ուստի ետ
արքայ նշան յարգութեան»: Այդ «նշան»ը
շքանշա՞ն մըն էր, թէ բարձր պատուաստի-
նան մը: Զունինք ստուգութիւն մը:

«Անձնական խոր մտերմութիւն ունեցած
է մասնաւորապէս Մահմուտ Բ. Սուլթանին
հետ, իսկ Սուլթան Սէլիմ Գ.ի խորհրդա-
կանն էր եւ ունեցած լայն բաժին այս յառաջ-
գիմասէր Սուլթանին բարենորոգմանց ծրա-
գիրներուն մէջ, թէեւ Ենիշէրիներու մոլե-
ռանդական շարժումը՝ սկսուած բոլոր գե-

²⁰ Վ. Զարդարեան, Յիշատակարան, էջ 163—65:

դեցիկ գործերը իրենց սաղմին մէջ խեղ-
դեց²¹» :

Ազգային գործունէութիւն

Վերոյիշեալ «Արձանական»ը կը դրուատէ Գրիգոր Ամիրայի ազգասիրութիւնը, որուն բազմատեսակ եւ յաւերժական արժէքով յիշատակները, կ'ըսէ, իրենք գովքը պիտի հիւսեն անոր ազգասիրութեան պանծալի, շքեղ դադափարականին. — «Ո՞ւր այն պանծալի, շքեղ գաղափար ազգասիրութեան, գորմէ բազմագան, յաւերժ յիշատակի լիցին գովարան» : «Բարձրացոյց, կ'ըսէ Փեշտիմալճեան, զԱզգս մեր յաչս Տէրութեան» : Ու կ'աւելցնէ. «Զէ երբեք եղեալ դարուցս այժմեան նման սմին յարգի յաչս Պետութեան» :

Գրիգոր Ամիրայ մեծ սէր եւ յարգանք ունեցեր է Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ Հայ վանքին հանդէպ, ուր Ուխտի դացած կը թուի իր մօրը՝ Ֆիլոբիայի հետ 1814էն առաջ : Տէրունական պատկերի գեղեցիկ վարագոյր մը ընծայ տարած կ'երեւայ հոն, որուն վրայ արձանագրուած է Յիշատակարան մը, ուր կը յիշուին 1814էն առաջ ողջ եւ մեռած Պալեաններու անուններ, որոնցմէ ոմանք բոլորովին անծանօթ են ուրիշ կողմէ : Ահաւասիկ այդ Յիշատակարանը .

«Յիշատակ է տէրունական պատկերս . . .
Ճարտարապետ Գրիգոր Աղայի եւ մօրն Միս .

21 Պ. Էրզիեան, անդ՝ էջ 11 :

Ֆիլիօր Խաթունին եւ կողակիցն Սողոմէ Խաթունին եւ գաւակացն Կարապետ եւ Յովհաննէս Աղայից եւ դստերացն, յորոց եղբայրն Պրն. Պետրոս եւ կողակիցն Նազլըն, որոց փոքր եղբայրն զՍենեֆերիմ եւ կողակիցն Կարիխանէն (Գայիանէ) եւ քեռայր նոցին Սամուէլն եւ կողակիցն Զիչիլեան եւ վասն իւրեանց ննջեցելոց Պրն. Մակարայ, Աննային, Սանոկին, Իամիին, Լուքվիկին, Մինասայ, Մարիամու, յամի Տեառն 1814. Յարութիւն, Թերաչինա, Արուսեակ, Արիստղոմ²²» :

Հող կ'ըսուի թէ «Գրիգոր Գալֆայի Ս. Յակոբի վանքի ծառայութեանց մասին տեսնել Զեռագրաց Մատենադարան Ս. Յակոբի վանքին, թիւ 85» : Ըսել է ուրիշ նուիրատուութիւններ ու թերեւս չինութիւններ ըրած է Գրիգոր Ամիրայ Ս. Յակոբայ վանքին :

Իր ազգային գործունէութեանց մէջ հարկ է յիշել մասնաւորապէս Լուսաւորչական եւ Կաթողիկէ Հայոց միջեւ միութիւն մը յառաջ բերելու իր ջանքերը, որոնք տեղի ունեցած են 1816—20 տարիներուն եւ այդ առթիւ կազմուած խառն Յանձնաժողովի նիստերը կը կատարուէին մերթ Պեղճեան Ամիրայի եւ մերթ իր՝ Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի տունը : Ինչպէս ծանօթ է՝ գործնական ար-

²² Մկրտիչ Եպս. Աղամունի, Միարանք եւ այցելութեան Հայ Երուսաղէմի, Երուսաղէմ, 1929, էջ 184 :

դիւնք մը չեն տուած այդ ջանքերը: Կաթողիկէ Հայերը 1830ին առանձին Համայնք մը կազմելու իրաւունք կը ստանան Պետական արտօնութեամբ:

Ինքը Գրիգոր Ամիրան է որ Յարութիւն Պեղճեանը ներկայացուցած է Սուլթան Մահմուտ Բ.ին՝ նպաստելով անոր ամիրայական կոչումին, որմէ յետոյ վերջինս անցած է ամիրաներու կարգը եւ կոչուած Գազազ Արքիմ Ամիրայ (1771—1834):

Գրիգոր Ամիրայի երկար ատենուան գրադիրը եղած է Եազըճի Պօղոս Աղա Օտեան կամ Պետրոսեան (1795—1862), Կեսարացի, հայր նշանաւոր պետական եւ ազգային գործիչ եւ գրագէտ Գրիգոր Օտեանի (1831—1887): Եազըճը Պօղոսի տիտղոսը եղած է «Սէրայը Հիւմայուն եազըճը», որ արքունի շինութեանց հաշիւներովը կամ մատակարարութեամբը զբաղած է²³:

Գրիգոր Ամիրայ պաշտպան եւ մեկենաս եղած է ծանօթ երաժիշտ Պապա-Համբարձումի († 1839) իբր 1822—31ին՝ առնելով զայն իր քովը իբրեւ գրագիր: Պապա-Համբարձում ինքզինքը սիրելի ըրած էր Ամիրային, այնպէս որ երբ 1831ին Բերա, Համբարձումի տունը կ'այրի՝ Պալեան հինին տեղ «փառաւոր տուն մը կը չինէ²⁴»:

²³ Ժամանակ, Կ. Պ. 1868, Թիւ 248:

²⁴ Ծաղիկ, Կ. Պ. 1903, էջ 91:

Գրիգոր Ամիրայի ազգ. բարեգործութիւններէն կը յիշուին երկու աղբիւրներու շինութիւնը Յարութիւն Պեղճեանի հետ: Այդ աղբիւրները շինուած են Բերայի Գոնավուլա եւ Գեօրտէլա թաղերուն մէջ հաստատուած Ս. Հռիփսիմեանց եւ Գայիանեանց վարժարաններուն եւ Ս. Էջմիածնի ու Ս. Լուսաւորչի վարժարաններուն համար, 1830ին²⁵:

Աfunրf

Գլխաւորաբար Սուլթան Մահմուտ Բ.ի օրերուն (1808—1839) սովորական բան էր աfunրfը: Շատերը հայ Ամիրաներէն աքսորքի տառապանքը կրած են: Աքսորքէ զերծ չէ մնացած նոյն իսկ ամենազօր Պեղճեան Արթին Ամիրան:

Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի աքսորքը տեղի ունեցած է 1822էն առաջ: Ըստ ժամանակ թերթի²⁶ Գրիգորի աքսորքին պատճառը հետեւեալն է. «Սուլթան Մահմուտ իր արքունի պալատան բաղնիքին շինութեան կերպին վրայ տհաճելով կը զայրանայ եւ ճարտարապետ Գրիգոր Ամիրան աքսորել կու տայ ի Կեսարիա»: Թէոդիկ կը գրէ այս աfunրfի կապակցութեամբ. «Հայ փառքի անկայունութեան այս ոստանին մէջ, զարմանալի չէր անշուշտ՝ երբ Գրիգորինն (Պալեան) ալ տա-

²⁵ Ընդարձակ Օրացոյց, Կ. Պ. 1901, էջ 193:

²⁶ 1863 թիւ 14, էջ 105:

պալէր օրին մէկը : Քսոններ պատճառ եղան
Կեսարիա իր աքսորումին : Գրիգոր իր ծախ-
քով սրբավայր մը կառոյց հոն , նաեւ Սկիւ-
տարի Ս . Խաչը ²⁷» : Թէոդիկ կը սխալի , երբ
կը կարծէ թէ Սկիւտարի Ս . Խաչ եկեղեցին
ճարտարապետը Գրիգոր Ամիրայ Պալեան
եղած է : Ս . Խաչը կառուցած է Գրիգոր
Ամիրայի փեսան՝ Յովհաննէս Ամիրայ Սեր-
վերեան ²⁸ :

Իսկ թէ Գրիգոր Ամիրայ եկեղեցի մը կամ
մատուռ մը շինած է Կեսարիոյ իր աքսորքի
օրերուն՝ Թէոդիկի հետեւեւում ուրիշներ ալ
գրած են , սակայն ապացոյց մը չկայ այդ մա-
սին : Արշակ Ալաօյանեան , որ մաղած է Կե-
սարիոյ պատմութեան վերաբերեալ ամենա-
չընչին դէպքն ալ՝ իր երկու հսկայ Հատոր-
ներուն մէջ ²⁹ յիշատակութիւն չունի այդ
մասին :

Ե՞րբ վերադարձած է իր աքսորքէն Գրի-
գոր Ամիրայ : Սխալ է , երբ կը գրէ Պոլսոյ
ժամանակ ³⁰ թէ Գրիգոր Ամիրայի աքսորքը
1827ին տեղի ունեցած է : Սխալ թիւեր տուած
են ուրիշներ ալ : Վերադարձը տեղի ունեցած
է 1822 Յունիս 10ին : Մեր Դիւանի նամակնե-
րէն մին կը յիշէ Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի
աքսորքէ վերադարձը : Մեր Հայրերէն մէկը

²⁷ Ամէնուն Տաբեցոյցը , Կ . Պ . 1921 , էջ 257 :

²⁸ ՏԵՄ Ընդարձակ Օրացոյց , 1901 , էջ 191—92 :

²⁹ Հայ Կեսարիա , 1937 :

³⁰ 1863 , էջ 105 :

կը դրէ Վիեննայի Արբաճօր. «Յաւուր յորում Պօղոս Աղայն Պիլէզիկճեան ազատեցաւ, եհաս ի քաղաքս (Պոլիս) նաեւ Գրիգոր Արքունի ճարտարապետն յաքսորանացն Կեսաբիոյ» (Դիւան Վիեննական Մխիթ. Մատենադարանի, 1822, Յունիս 25) :

Իր վերադարձին համար կարեւոր դեր կը խաղայ Գաղազ Արթին Ամիրայ, որ շատ սիրելին էր Սուլթան Մահմուտ Բ.ի : Ժամանակ կը պատմէ որ «Պեղճեանի խորհրդով Գրիգոր Ամիրայ աքսորքի վայրէն շատ համով ապուխտ կը դրկէ Պեղճեանին, որ զայն Գրիգոր Խալֆայի կողմէ Սուլթանին կը մատուցանէ : Կայսրը շատ դոհ կը մնայ եւ կ'արտօնէ որ Գրիգոր Ամիրայ կարենայ վերադառնալ : Ասոր վրայ Պեղճեան իր զարմանքը կը յայտնէ ի մեծ խնդութիւն Սուլթանին, ըսելով թէ. Ի վաղո՛ւց զիտէի որ ապխտով բռնուող եւ ծուղակն իյնող կ'ըլլայ, բայց չգիտէի թէ ազատուողն ալ կ'ըլլայ եղեր³¹ :

Ամուսնութիւն

Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի կենակիցն եղած է Փեշտիմալեանի «Զիյն» մատենան համեմատ, ուր բառ առ բառ կ'ըսուի. «Ի մեծաշուք Սողովմէ Տիկին, դուստր Մինասեան եւ կողակից Վսեմափառ Գրիգոր Ամիրայի, Արքունի ճարտարապետի» : Իսկ Սողովմէի տապանագիրը զինքը կը կոչէ «դուստր

³¹ Ժամանակ, անդ :

Մինաս Խալֆային», որմէ կը հետեւցնենք թէ Սողոմէի հայրը եղած է Մինաս, որ Պալեաններու պէս ճարտարապետ մ'եղած է :

Ըստ Գ. Բամպուլճեանի Մինաս Խալֆա ծնած է Պոլիս 1730—40 տարիներու միջեւ եւ եղած է Արքունի ճարտարապետ մը : Իր չինութիւններէն են . 1. Ղալաքիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին, 1799ին, 2. Սամաքիոյ Ս. Գեորգ եկեղեցին 1804 Մարտ 3էն 25 Յունիսին՝ Արքունի ճարտարապետ Կեսարացի Յակոբ Ամիրայ Կիւլլապեանի հետ : Մինաս Խալֆա ունեցած է 2 աղջիկ Իբրեմ եւ Սողոմէ : Մինաս Խալֆա մեռած ըլլալու է 1804ին³². Իր դուստր Իբրեմի տապանադրին մէջ կը յորջորջուի «Խամբաւեալ» Մինաս Խալֆա³³ :

Սողոմէի ծննդեան տարին ալ կրնանք ստուգել նկատի առնելով իր մահուան տարին — 1831 — եւ մեռած՝ «ի հասակի յիսուն եւ հինգ ամաց, յամի Տեառն 1831 յաւուր Զատկի հանգեաւ ի Տէր» : Որմէ կը տեսնուի թէ Սողոմէ ծնած է 1776ին :

Սողոմէի ազնուական տոհմի մը սերունդ ըլլալը շեշտելով՝ իբրեւ Պալեան մեծաշուք Գերդաստանի հարս՝ փարթամ կեանք մը վարած ըլլալը կը նկարագրէ վերոյիշեալ «Խամբարան» բանաստեղծութիւնը (տես վարը) :

³² Շոգակաթ, Կ. Պ. 1966, թիւ 1, էջ 14 :

³³ Անդ :

Ճոխ ու փառաւոր կեանք մը անցուցած է, մեծափարթամ տոհմի մը շքեղաշուք շրջանակին մէջ՝ շրջապատուած բազմաթիւ որդիներով ու թոռներով: Զարմանալի չէ, քանի որ իր ամուսինը՝ Գրիգոր Ամիրայ ալ իր ժամանակի մեծագոյն դէմքն էր իբրեւ պետութեան ամենայարգի անձը, որուն հաւասարը չկար, ինչպէս կը հաստատէ Փեչտրմալճեան Պատուելի:

Գրիգոր Ամիրայի հին բնակարանը Օրքաֆէոյ եղած եւ 1809էն առաջ այրած է³⁴: Յետոյ Սկիւտարի Պիւլպիւլտէրէ կոչուած թաղին մէջ, ուր ունեցած է սեպհական տուն եւ այգի: Վերջինս կը յիշուի Մըմրեանէն, ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ վարը:

Գրիգորի եւ Սողոմէի պսակը տեղի ունեցած ըլլալու է 1790ական թուականներուն:

Գրիգորի եւ Սողոմէի գաւակները

Տիկ. Սողոմէ Պալեանի տապանագիրը
Տիկնոջ մահուան առթիւ կ'ողբայ.

«Թողեալ զորդիս զհնգեսին,
Ի սուգ եւ ի լաց անհնարին,
Եղաւ մարմնով ի յայս շիրմին»:

Ուրեմն 1831ին հինգ զաւակ կը թողուր
Տիկ. Սողոմէ: Թէ առկէ առաջ ուրիշ զաւակ-

³⁴ Տե՛ս իր փերմանը:

ներ ունեցած եւ կանխահաս մահով մեռած են՝ չունինք ծանօթութիւն։ Որքան կ'երեւայ սակայն այդ «ղորդիս Հնդկսին»ը կասկածելի է, զի մեր պրպտումները կրցան «վեցի» բարձրացնել։ Ահա մեր պրպտումներու արդիւնքը։

Մեր ունեցած ամենահին աղբիւրը վերը չատ անգամ յիշուած Օրթագիւղի Դպրատան նուիրատուներու Տետրակն է, որուն արձանագրութիւնները 1808ին սկսուած են։ Արդ, Տետրակին մէջ 1811ի նուիրատուներու ցանկին տակ կայ այսպիսի յիշատակութիւն մը։ — «100 ղոչ. Ճարտարապետ Գրիգոր Աղայի ղուտը Սողոմէ Տուտուէն, տարին 10 ղոչ. չահիւն»։ Ինչպէս գիտենք՝ Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի Տիկնոջ անունն ալ Սողոմէ է։ Արդ, կարելի՞ է ընդունիլ թէ Գրիգոր եւ Սողոմէ ունեցած ըլլան նաեւ «Սողոմէ» անունով աղջիկ մը, ինչպէս որ վերոյիշեալ Տետրակը զայդ կը հաստատէ։ Անպատճառ սխալագրութիւն մը համարելու ենք այդ յիշատակութիւնը։ — Նախ ըսենք որ որեւէ կռուան մը չունինք ձեռքի տակ այդ կէտը լուսաբանելու համար։ Երկրորդ՝ ղժուար թէ Գրիգոր Ամիրայ զաւակ ունեցած ըլլայ 1800էն առաջ՝ յիշուիլ կարենալու համար 1811ին նուիրատուութեան ցանկի մը մէջ։ Օրթագիւղի Դպրատան նուիրատուներու մէջ չէ յիշուած ուրիշ անուն մը, որ Գրիգորի զաւակ ըլլայ. թէեւ Կարապետ Ամիրայ իր զաւակը 1800ին ծնած է՝ սակայն չէ յիշուած

այդ ցանկին մէջ: Երրորդ՝ նկատի առնելով որ այդ ցանկին մէջ չէ յիշուած Գրիգոր Ամիրայի կնոջ անունը՝ իրրեւ նուիրատու՝ հաւանական է կարծել թէ այդ «դուստր» բառը սխալ մըն է, պէտք էր ըլլալ ոչ թէ «դուստր Սողոմէ», այլ «Սողոմէ Խաթուն կամ Տուտու»՝ Տիկին Սողոմէն յիշեցնող:

Որո՞նք են, ուրեմն, Գրիգոր Ամիրայի զաւակները: Անոր առաջին զաւակը շատ ծանօթ անուն մըն է, շատ անուանի անձ մը. — Կարապետ Ամիրայ Պալեան, որ հակայ Տոհմի մը գլուխն ու պետն է, ծնած 1800ին: Գրիգոր-Սողոմէ ամուսին երկրորդ զաւակը աղջիկ մըն է. — Սուփիա կամ Սոֆիա, ծնած 1803ին, ինչպէս իր տապանագրէն կ'իմացուի: Իսկ երրորդ զաւակն է Յովհաննէս, ծնած 1810—11ին: Գրիգոր Ամիրայի չորրորդ զաւակը դարձեալ աղջիկ մըն է. — Լուսիա Հանըմ, որուն մկրտութեան թուականն է 1812 Սեպտ. 17:

Կը մնայ Գրիգոր-Սողոմէի հինգերորդ զաւակի խնդիրը: Ո՞վ է այդ անձը: — Մեր պրպտոսները չտուն դրական արդիւնք մը: Ոչ մէկ տեղ յիշուած է այս հինգերորդ զաւակի անունը: Իրրեւ անուն՝ ան պիտի մնայ անծանօթ մը մեզ համար: Սակայն այդ անծանօթ անձի մասին մենք ունեցանք լուսաբանութիւն մը հետեւեալ կերպով:

1968ի ամբան Պոլիս կը գտնուէի դպրոցական արձակուրդի շրջանիս: Այդ ազատ

Ժամերուս զաղափարն ունեցայ նոր «Կոչ» մը
 եւս տալու թերթերուն մէջ՝ յուսալով որ
 թերեւս որեւէ տեղէ լոյս մը կը ծագի
 պրպտումներուս մութ մնացած կէտերու մա-
 սին : «Մարմարա»ի մէջ տուի այդ «Կոչ»ը
 1968 Օգոստոսին : Եւ ահա քանի մ'օր վերջ՝
 Նշան Քէշիշեան (Իսթանպուլցի), լսելով
 Մարմարաի մէջ տուած «Կոչ»ս՝ եկաւ զիս
 դտաւ Բանկալքիի մեր վարժարանը եւ հա-
 ղորդեց հետեւեալը .

«Գրիգոր Ամիրայ Պալեան եւ իր Տիկինը
 ունեցած են աղջիկ զաւակ մը, որ մեր Տոհ-
 մին նախամայրն եղած է : Դժբախտաբար
 մեզի անծանօթ մնացած է անունը այդ մեր
 նախամօր : Բայց զիտենք հաստատ որ ան
 ամուսնացած եւ Սոֆիկ անունով աղջիկ մը
 ունեցած է : Արդ, մեր մեծ-մայր Սոֆիկ Հա-
 նըմ ամուսնացած է Թադէոս Ուղուրլեանի
 († 1877 Սեպտ. 15) հետ եւ ունեցած զաւակ-
 ներ ու թոռներ, որոնցմէ մէկն ալ ես եմ»,
 Ու Քէշիշեան կու տայ ցանկը Սոֆիկ-Թա-
 դէոսի որդւոց եւ թոռանց :

Այս պատմութենէն կ'իմանանք, ուրեմն,
 թէ Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի եւ Տիկ. Սո-
 ղոմէի հինգերորդ զաւակն ալ աղջիկ մըն է,
 որուն անունը անծանօթ մնացած է նոյն իսկ
 իր Տոհմին եւ սերունդին մէջ :

Պէշիկթաշի Մկրտուքեան Տոմարի հին
 արձանագրութեանց միջոցաւ երեւան եկաւ

դեռ վեցերորդ զաւակ մ'ալ Գրիգոր Ամիրայի՝
 Խաչատուր անունով: Հետեւաբար Գրիգոր-
 Սողոմէ ամուլը ո՛չ թէ հինգ, այլ վեց զաւակ
 ունեցած է:

Մենք կը դասաւորենք այս վեց զաւակ-
 ները հնութեան կարգով — 1. Կարապետ,
 2. Սովիա, 3. Յովհաննէս, 4. Լուսիա,
 5. Անժանօթ աղջիկ մը, 6. Խաչատուր,
 որոնց վրայ կը խօսինք վարը:

Գրիգոր-Սողոմէ ամուլի վերջին օրերը եւ
 մահը

Յարութիւն Մըրմըրեան (1860—1926)
 քանի մը ծանօթութիւններ կու տայ Գրիգոր
 Ամիրայի կեանքին վերջին օրերու մասին:
 Սա կը գրէ. «Գրիգոր Ամիրան հաստատած
 էր իր բնակութիւնն Սկիւտար Պիւլպիւլ
 Տէրէյի բլուրին առաջին սարահարթին վրայ,
 ուր կ'երեւի այժմիկ եռադարեան կիսաւեր
 սօսին իր պարտիզին անկիւնը: Բարեհամբոյր
 եւ աղքատասէր ալ մարդ՝ չատ Կիւրակէ իր
 Պաղլար Պաշըյի ընդարձակ այգիին մէջ
 խնջոյք կու տայ եղեր իր ստորակարգ բա-
 նուորներուն եւ պետերուն՝ ճաշակցութեամբ
 եւ զուարթ բարեկամութեամբ սփռփելով
 անոնք... Ի՛նք հիմը դրած էր այն համբաւին
 ու հարուստ ազնուականութեան, որ ապա
 պարծանքն եղան իր որդիներուն եւ ճարտա-
 րարուեստ թոռներուն: Պատմառով մը դող

ելնելով՝ կաթուածահար վախճանած է հոն 1832ին³⁵ :

Ե՞րբ վախճանած է Գրիգոր Ամիրայ Պալեան : — Յ. Խաչատրեան³⁶ կը գրէ . «Գրիգոր Պալեան մահացել է 1823ին» : Այդպէս համարած են նաեւ Վահան Զարդարեան³⁷, Թէոդիկ³⁸ եւ ուրիշներ : Իսկ Մըրմըրեան՝ ինչպէս տեսանք՝ 1832 տարին կը համարի : Նոյն կարծիքն ունեցած է նաեւ Հրանտ Ասատուր³⁹ :

Սխալ են այդ կարծիքները : Մենք ունինք ժամանակակից ճշգրիտ վկայութիւն մը այդ մասին : Գրիգոր Ամիրայ ապրած է վաթսուևուեօթը տարի եւ կնքած է իր կեանքը 1831 Նոյ . 15ին, Կիրակի օր մը : Օրուան քաջ հոգտոր — բանաստեղծ Փեշտիմալճեան Պատուելի (1773—1837) կը սգայ ազգային մեծ կորուստը երկու ոտանաւոր բանաստեղծութիւններով, որոնք կրնան նկատուիլ թէ՛ դամբանական եւ թէ՛ տապանագիր : Առաջինը ունի վերնագիրս — «Վարպետինն է . Յամի Տեառն 1831 Նոյ . ԺԵ, օրն Կիւրակէ :

³⁵ Մասնական պատմութիւն հայ մեծատուններու Կ. Պ. 1910, էջ 100 :

³⁶ Հայրենիքի Զայն, Երեւան 1967, թիւ 31 :

³⁷ Յիշատակարան, էջ 162 :

³⁸ Ամէնուն Տարեցոյցը, 1921, էջ 258 :

³⁹ Ընդարձակ Օրացոյց, 1901, էջ 203 :

Քաջ առաքինեաց պատկեր իսկական,
 Բարեաց ընտրութեան ճոխ ժողովարան.
 Ահա՛ աղէտք դառն տեսարան,
 Ողբոց արժանի ահա՛ դամբարան:

Գրիգոր Ամիրայ իշխանապետի,
 Պոլսեցի քաջ ճարտարապետի.
 Էր որդի Բաբերդցի Պարոն Խալփայի,
 Ամս եռեսուն ի գործ տէրութեան:

Չըստացաւ երբեք օր հանգստեան,
 Կալով նպատակ վշտաց զանազան.
 Բարձրացոյց զազգս մեր յաչս տէրութեան,
 Ուստի ետ արքայ նշան յարգութեան:

Չէ երբեք եղեալ դարուցս այժմեան
 Նման սմին յարգի յաչս պետութեան.
 Որրոց եւ այրեաց էր խնամատար,
 Օտարասէր, բարեսէր եւ խաղաղարար:

Սովոր էր ամենեցուն բարի առնել,
 Անցաւորօք զանանց բարին զնել.
 Ի թիւ վաթսուն եւ հնգի⁴⁰ կենացն լրման,
 Փոխեցաւ ի մէնջ սրբոցն կայան⁴¹:

⁴⁰ Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի բարձրագիւր շիրմաբարին վրայ կայ տապանագիր 6 տունով, որուն մէջ կ'ըսուի թէ Գրիգոր մեռած է 67 տարեկան: Անշուշտ այս վերջինը ճիշդ պիտի ընդունինք:

⁴¹ «Զիյճ» Մատեան, հանգուցեալ Թորոս Ազատեանի պատկանող, որ 1831ին թարգմանուած է փեշքիմալեան Պատուելիի կողմէ: Վերջին մասը կը պարունակէ զանազան քերթումներ, տապանագիրներ եւ այլն, ընդ որս Պալեաններու համար իբր տապանագիր գրուած ոտանաւորներ, հաւանարար փեշտիմալեանէ, կը գրէ Պր. Գ. Բամպուրճեան: Այդ ձեռագիր մատեանի էջ 26էն է վերոգրեալ ոտանաւորը:

*Երկրորդ ոտանաւորը կը ներկայացնեմ
իւր վերնագրովը.*

Արձանական

ի վսեմափառ եւ յաւերժայիշատակ Գրիգոր
Ամիրայ Արքունի Ճարտարապետ.

*Ո՞ւր մշտազուարթ աստղ լուսասփիւռ տոհմին
Թորգոմեան,*

*Գեղեցիկ նշոյլ, փառազունք հայկեան, յորոց
պանծային:*

*Ո՞ւր քաղցրածաւալ, իրրու զէմիրատայն,
գետ յորդահոսան,*

*Ծաղկազարդ պճնել՝ զարամեան հովտաց
տունկ պանդխտական:*

*Ո՞ւր այն պանծալի, շֆեղ գաղափար ազգա-
սիրութեան,*

*Զորմէ բազմագան, յաւերժ յիշատակի լիցին
գովաքան:*

*Ո՞ւր նարտար արուեստ, նախապատիւ պետ
շինուածոց կերտման,*

*Որով բիրազգի, շֆնաղ ապարանք ի վեր
բարձրացան:*

*Ո՞ւր բարեհամբոյր, վսեմաբարոյ, ճոռոմ
պերճաբան,*

*Մեծապանծ փառօք զգուեալ տենչալի ար-
քայից համայն:*

*Ահա՛ պերճացեալ ըստ բիւրարեղուն բուսոց
բարութեան,*

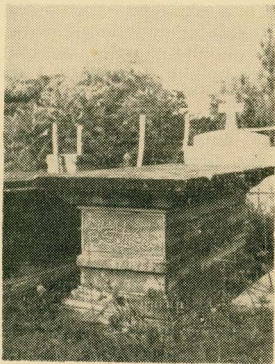
*Զաւուրը ծերութեան՝ դառնայ վերստին
յիւր տարր նախնական⁴²:*

⁴² Նոյն «Զիյն» ձեռագիր, էջ 47:

Ո՞ր թաղուած է Գրիգոր Ամիրայ: Հին Պալեաններու շիրմատեղիները են. Պէշիք-բաշի, Օրթագիւղի, Պալըզլըի եւ Սկիւտարի Հայոց գերեզմանատունները: Ասոնցմէ որո՞ւն մէջ թաղուած է Գրիգոր Ամիրայ: — Սկիւտարի «Պաղլարպաշի»ի Հայոց գերեզմանատունը եղած է իր վերջին հանգստարանը: Հոգ տեսած եմ իր բարձրադիր, խոշոր շիրմաքարը 1960ին: Այդ տապանաքարին վրայ երկու տեսակ տապանագիր կայ, վրայի կողմը հայերէն՝ ճակատի կողմը արաբերէն գրով քրքերէն: Գ. Բամպուֆնեան⁴³ կը գրէ որ «Հայերէն տապանագիրը՝ 1945ին մեծ դժուարութեամբ, առաջին անգամ մեր կողմէ կարդացուած է: Վեց տունով եւ բարձր լեզուով գրի առնուած այս տապանագիրը կենսագրութեան մասին գրեթէ ոչ մէկ կարեւոր բան ունի: Միայն բազմաթիւ անձեր իրենց կեանքը իրեն կը պարտին եւ աղքատ ու որբերու շատ բարիք ըրած ըլլալը կը յիշուի: Գալով թրքերէն տապանագրին՝ առաջին անգամ հանգուցեալ Պիմէն Զարդարեան մէջտեղ հանած է, որովհետեւ գերեզմանատունը մասամբ տեղափոխուելէ առաջ՝ տապանագրին դառնուած երեսը պատին դարձուած ըլլալուն՝ դրսէն չէր տեսնուեր»:

⁴³ Ist. Ansik. անդ՝ էջ 2091:

Պր. Գ. Բամսյուքճեան հող տուած է վերարտադրութիւնը Գրիգոր Ամիրայի տապանաքարին ⁴⁴ :

Մենք ալ կլիշէ մը կու տանք հոս : Տապանագրին քրքերէնը հետեւեալն է «Ebnizeï Hassai şâhâne Kalfası Kirkor Kalfa, 1244» : Այսինքն՝ «Թագաւորական շէնքերու ճարտարապետ Գրիգոր Գալֆա, 1244» (= 1831) : Իսկ հայերէն տապանագիրը հետեւեալն է, օրինակուած 1945ին Պր. Գ. Բամսյուքճեանէ .

⁴⁴ Անդ :

Աստուածասէր եւ ազգասէր
 Բարեացապարտ եւ իշխան
 Գրիգոր Ամիրայ Պալեանց
 Արքունի Ճարտարասէտ

Որ ըզշիրիմդ յողբ եւ ի կոծ հիւծելով
 Հանդերձեցին նախանձելոյդ համբաւով .
 Յանկարծ նոցուն սրտից կսկիծ վշտամբեր
 Ճարտարին ձեռն այսր ի վիմիդ , քանդակէր :

Ծընունդ եւ մահ ցուցին յաւուրս դիւրասահ
 Անմարթ դու քեզ լինել անծին կամ անմահ .
 Այլեւ ամօք չափեալ աւուրք մահացուաց
 Ո՛հ ճշդեցաւ քեզ անցանել ճեպընթաց :

Քանի՛ փրկանս ըզքէն զանձինս խոստացան
 Կապիտուկայ զոհել արւոյն զուգանման .
 Այլ յաւիտեանց դըրունք ըզքեզ կոչեցին
 Ո՛ր արդ ելցէ ըզհըրաման հըզօրին :

Ո՛վ որ ի ծագ պարարտ լերին Աստուծոյ
 Զերկիր հայիս նահապետին ի ծոցոյ .
 Եթէ լուիցես դեռ՝ յերկրէ անխափան
 Ողբոց հնչմունք առ քեզ հոծեալ սըրանան :

Հաց նքթելոց՝ աստար հիգաց որբոց հոգ
 Ծածկոյթ մերկաց՝ հիւրոյթք անտանց սա
 տայ գող .

Այս ամենայն դէպ տան նոցա բարբառել
 Լաւ էր անծին եւ կամ անմահ քեզ լինել :

Յաւիտենից ընդ դաշտս հայեաց ակներեւ
 Հանգոյնըս քեզ քանիս յըզէ այդր արեւ.
 Եւ որ թըւով այդրէն իցեն պատուական
 Զոր սուգ ըզքէն տացէ երկիր վեհ իշխան :

Փոխեալ վաթսուն եւ եօթն ամաց :
 Ի 1831 ամի Տեառն :

Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի դիմանկարը
 ոչ մէկ տեղ գտանք : Յայտնի է որ լուսանը-
 կարի գիւտը 1829ին տեղի ունեցած է, իսկ
 Գրիգոր Ամիրայ այդ գիւտէն երկու տարի
 վերջ կը վախճանի : Իրաւամբ կրնանք սա-
 կայն հարցնել թէ ա՛յսքան անուանի եւ նշա-
 նաւոր անձ մը — Գրիգոր Ամիրայ — dagué-
 rotip լուսանկա՞ր մ'ալ չէ ունեցած, երբ իր
 աղջիկն իսկ ունեցած է դայն :

Գրիգոր Ամիրայի կենակից՝ Տիկիմ Սո-
 դոմէի մահն ալ նոյն 1831ին տեղի ունեցած
 է, միայն քանի մը ամիսով կանխած իր
 ամուսինը : Տիկ. Սոդոմէ վախճանած է
 1831 Ապրիլ 10ին, Զատիկի տօնին օրը : Սի-
 րուն դամբանական մը ձօնած է Փեշտիմալ-
 ճեան Պատուելի նաեւ Պալեան Տան Մեծ
 Տիկնոջ : Արդէն խորագիրը ինքնին խօսուին է .

Դամբարան ի մեծաշուք Սոդոմէ Տիկիմ,
 դուստր Մինասեան եւ կողակից
 Վսեմափառ Գրիգոր Ամիրայի, Արքունի
 Ճարտարապետի

Ի գարմէ վեհից՝ ի վեր ընձիւղեալ՝ ծնունդ
գեղապանծ,
Ըստ ամբարձուղէշ նոնայ պերնացեալ յորդ-
ւոց եւ քոռանց.
Անդուստ ի վերուստ գգուեցաւ փառօք ի
գիրկ գրգանաց
Եւ զուարնացաւ իբրեւ վարդենի ի ծոց ծաղ-
կոցաց:

Խայտար հրնուանօք ի մէջ լայնանիստ ոսկե-
զօծ կառաց,
Հախրէր սրբնքաց նաւակն ի խաղաղ ծով
ծիրանազգեաց.
Այլ զհարդ ունայն եւ վաղանցուկ եմ փառք
երկրաւորաց,
Նա ոչինչ ընդհատ ի սին սաղարթից ի գար-
նան ծաղկանց:

Զի սա որ նեմէր ի մէջ լոյս արծարծ շինից
ցանկալեաց,
Պար առեալ յընտիր բազմահոյլ խմբէ իւրոց
նաժշտաց՝
Այժմ խրքնացեալ ի շֆեղաշուք բարեգար-
դութեանց՝
Ամփոփեալ հանգչի ի սոյն վիմաշէն անձուկ
ֆնարանս,
Ի հասակի յիսուն եւ հինգ ամաց:

*Յամի Տեառն 1831, յաւուր Զատիկի հան-
դեաւ ի Տէր առ յոյսն բնաւից* ⁴⁵:

⁴⁵ «Զիյն» ձեռագիր մատենան, անդ՝ էջ 48:

Հեղինակը անծանօթ բանաստեղծ մը
յօրինած է Տիկ. Սողոմէի տապանագիրը,
որուն մէջ, ինչպէս շեշտեցինք վերը՝ սխալ-
մամբ իր տարիքը «ի յիսուն» գրուած է
(թերեւս սխալ օրինակութեամբ), փոխանակ
«ի յիսուն եւ հինգ» գրուելու: Ահաւասիկ.

Տուտու խաթունին տապանագիրն է. Յամի
Տեառն 1831 Ապրիլի տասն, Զատիկի առա-
ջին օրն.

Քաջատոհմիկ աղնիւ ժիր կին,
Որ էր դուստր Մինաս խալփային
Եւ կեցակից Գրիգոր Ճարտարապետին.
Նա էր հայր որբին եւ ապաւէն տնանկին,
Գործոց բարեաց բերօղ յանձին.
Սէր Աստուծոյ եւ սէր աղքատին՝
Բորբոքէր միշտ յիւրում սըրտին.
Անցաւորօք զանանց բարին
Գնոց էառ իւր զանձ անգին:
Ի յիսուն (եւ հինգ) ամ հասակին,
Եղաւ մարմնով ի յայս շիրմին,
Թողեալ գորդիս ըզհնգեսին
Ի սուգ եւ ի լաց անհնարին.
Ի քէն հայցեմք Հօր Միածին,
Լուսաւորեա զհոգի սորին ⁴⁶:

Անծանօթ է մեզ վերջին հանդստաւայրը
Մեծ Տիկնոջս: Սկիւտարի Պալեանց չիրմ-
ներուն մէջ չկայ: Հաւանական է որ Պալըզլըի

⁴⁶ «Զիյն», անդ՝ էջ 24:

գերեզմատան մէջ թաղուած ըլլայ՝ նկատելով որ իր քոյրը Իբրեմ ալ հոն թաղուած է⁴⁷

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՊԵՏՐՈՍ ԱՂԱ ՊԱԼԵԱՆ

Օրթագիւղի Դպրատան եկամուտի տետրակը իր 1811ի ցանկին մէջ չէ յիշած Պետրոս մը, իբրեւ Պալեան, իբրեւ եղբայր Գրիգոր Ամիրայ Ճարտարապետի, կամ իբրեւ որդի Պալը Խալֆայի:

Պետրոս Պալեան չի յիշուիր նաեւ իբրեւ ճարտարապետ եւ չի մատնանշուիր իր ճարտարապետական որեւէ գործը:

Պետրոսի Պալեան մը եւ Պալը Խալֆայի որդի ըլլալը կ'իմանանք նախ 1814ի Յիշատակարանէն⁴⁸, երկրորդ՝ Պետրոսի տապանագրէն: Սկիւտարի Հայոց գերեզմանատան մէջ, Պալեաններու շիրմաքարերու կարգին գտած է Գ. Բամպուֆնեան 1945ին նաեւ «Պետրոս Աղայ Պալեան»ի շիրմաքարը, որ ունեցած է հետեւեալ տապանագիրը.

⁴⁷ Շոդակաթ, անդ:

⁴⁸ Տէ՛ս Մկրտիչ Աղաւնունի, Միտրանք եւ այցելութ, էջ 184:

Մահարձան

Ազնուագարմ Պետրոս Աղայի, Որդւոյ Վսեմ-
ափառ Պարոն Պալիի Արքունի նարտարա-
պետին

Ընդ լուսածաւալ կապուտակ երկնաւս աս-
տեղք ճաճանչեն:

Եւ ի ծաղկաւէտ լայնարձակ հովտիս նոր
տունիք բողբոջեն:

Յայդն առաւօտուն օղաթռիչ պարք աստէն
զեղզեղեն:

Եւ անձրեւածին վտակաց կարկաչք անդուլ
փառատրեն:

Եթէ զչիրմաւս քաղցրաշունչ զեփիւռք միշտ
եղանակին:

Զառ իս Բարձրելոյն բիւրազդի պարգեւս
ներդաշնակօրէն:

Միթէ տիրաստեղծ բանական հոգիս անմահ
լուսեղէն:

Եւ աստուածամերձ գովարան լեզուս իսպառ
լռեսցեն:

Մի եւ մի լիցի թող աստ իմ մարմին ի
խորոց չիրմին:

Յուսով յարութեան միշտ ակնկալեալ դա-
լըստեան Փրկչին:

Անդուլ գովեսցէ զմեծ յաղթանակ երկնաւոր
Գառինն:

Եւ անդ իմ հոգի օրհնեսցէ զՈրէն ընդ ըն-
տրեալ խմբին:

Վախճանեցաւ ի հասակի 67 տմաց

1838 Յուլիս 20

Ուրեմն Պետրոս Աղա ծնած կ'ըլլայ 1771ին:

1967ին Գ. Բամպուքճեան սա ղիտողութիւնը կ'աւելցնէ. «Պետրոս Աղայի դամբարանը այժմ Պալեաններու ընտանեկան թաղին մէջ չի գտնուիր»:

Պետրոս Աղա Պալեան ամուսնացած է եւ իր Տիկինն է Նազը, որ կը յիշուի 1814ի Յիշատակարանին մէջ սա ձեւով. «Պետրոս եւ կողակիցն Նազըն⁴⁹», որոնք ունեցած են երկու զաւակներ, որոնցմէ մին Յարութիւն, 1846ին Պարիս է իբրեւ բժշկութեան ուսանող: Պոլսոյ Հայաստան⁵⁰ կը յիշէ զայն առանց որեւէ լուսարանութեան՝ ըսելով. «Յարութիւն Պ. Պալեան ուսանող բժշկութեան»: Կարապետ Իւթիւճեան, Մասիսի խմբագիրը 1896ին իր Յուշերուն մէջ կը յիշէ «Յարութիւն Պ. Պալեան» իբրեւ ուսանող բժշկութեան՝ Պարիսի մէջ եւ կ'ըսէ որ Յարութիւն հօրեղբորդին է Կարապետ Ամիրայ Պալեանի⁵¹: Ասկէ կարելի է հետեւցնել թէ Գրիգոր Ամիրայ Պալեան եղբայր մ'ունեցեր է «Պ» սկզբնատառով, որուն որդին է Յարութիւն Պալեան: Պատահական կերպով կը հանդիպինք իր տխուր մահուան մասին՝ Պարիսի «Մասեաց Աղանի»ի հետեւեալ ծանօթութեան (1857ին էջ 142): Թերթը կը գրէ.

⁴⁹ Աղանունի, անդ, էջ 184:

⁵⁰ 1846, թիւ 2:

⁵¹ Մասիս, Կ. Պ. 1896, թիւ 3:

«Պալեան Յարութիւն Աղան, որ բժշկութեան դժուարին արուեստը բազում յաջողութեամբ առաջ տանելով լմըննալու վրայ էր՝ երբոր քիչ օրուան մէջ 1851ին իր մահկանացու կեանքը կնքեց: Իր թաղման հանդէսը Գերասպատիւ Գաբրիէլ Վարդապետը (Վենետիկի Մխիթարեան) կատարած է...»: Կը թաղուի Père-Lachaiseի մէջ: Թերթը (1858, էջ 24) Յունուարին ալ կը գրէ.

«Կը յիշեն ընթերցողք որ Պալեան Պ. Յարութիւնը 1851ին Փարիզու մէջ վախճաներ ու Փէրլաշէզ ըսուած գերեզմաննոցը առժամանակեայ գերեզմանի մը մէջ թաղուած էր: Այս օրերս իւր հարազատը մեծապատիւ Աբիսողոմ Աղայն մայրաքաղաքս գալով, նոյն գերեզմաննոցին մէջ յատուկ տապան գնեց, ննջեցելոյն նշխարները ամսոյս 23ին եկեղեցական հանգիսիւ հոն փոխադրել տուաւ եւ հետեւեալ օրը հոգւոյն հանգրտեանը համար աղգային մատրան մէջ սուրբ պատարագը մատուցաւ: Ի խնդրոյ պատուական հարազատին, գերեզմանաքարին վրայ դրուեցաւ հետեւեալ երկլեզու պարզ տապանագիրը.

Արձան յիշատակի

Յարութեան Պալեանց

Ծնեալ ի ՌՄՀԲ (= 1823)

Մեռանէր ի ՌՅԱ (= 1851) Նոյեմբերի Ի

Զոհ տասանց ամաց անխոնջ վաստակոց

Ի Համալսարանն Փարիզու

Մինչ մերձ կայր պսակին ընդունելոյ

A la mémoire
De Pascal Ballian
Né en 1823

Décédé le 20 Novembre 1851
Après dix années d'études à la faculté de
Paris

Victime de son travail opiniatre
Au moment de la voir couronné
D'un entier succès

Հաւանօրէն այս հարազատ Արիստոքոսը՝
Յարութիւնի եղբայրն էր, որով յայտնի
կ'ըլլայ որ Պետրոս եւ Տիկ. Նազըր երկու
զաւակ ունեցած են:

Տիկ. Նազըրի մասին ուրիշ ոեւէ ծանօ-
թութիւն չենք գտած. անծանօթ է իր
ծնունդը եւ մահը⁵²:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ ՊԱԼԵԱՆ

Պալը Գալֆայի եւ Ֆիլորիայի երրորդ
զաւակն է Սենեքերիմ Պալեան: Անծանօթ է
իր ծննդեան թուականը, բայց կ'ըսուի թէ
Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի կրտսեր եղբայրն
է: Իր անունը առաջին անգամ յիշողն է
Օրթագիւղի Դպրատան եկամուտի տետ-
րակը, 1811ի նուիրատուներու ցանկին մէջ.
— «200 ղուշ. Ճարտարապետ Գրիգոր Աղայի

⁵² Ազամունի, անդ:

եղբայրն Սէնաֆէրիմ Աղայէն, տարին 20 զուշ. շահիւն» :

Իր կեանքի եւ գործի մասին շատ քիչ ծանօթութիւն աւանդուած է : Սենեքերիմ Պալեան Ճարտարապետ մըն է եւ ունի իր սլառուոյ տեղը : Գեղեցիկ զրութիւն մը նուիրած է իր մասին Պերն Էրզեան, որ կը գրէ. «Պալեանները ընդհանրապէս միասնաբար աշխատելու սովոր էին. անոնց գործերը հետեւաբար շփոթուած են իրարու հետ եւ նոյնիսկ մոռցուած են ոմանց անունները : Այսպէս Գրիգոր եւ Սենեքերիմ գրեթէ տարեկից ըլլալով՝ հաւանաբար միասին կառուցած են շարժ մը շէնքեր, սակայն ներկայիս Գրիգորի անունն է որ առաջին գծի վրայ կու գայ ու միմիայն Պայագիտի հրդեհի աշտարակի շինութիւնն է որ Սենեքերիմ Պալեանի կը վերագրուի : Այս վերագրումը կը հաստատեն հետեւեալ աղբիւրները :

1. «Ի դաւթի նորա կառուցեալ է համակ քարաշէն աշտարակն դիտողութեան, բարձր 200 ոտք, զոր կանգնեաց Սլ. Մահմուտ ի ձեռն հայկազեայ Ճարտարապետի Սենեքերիմայ Պալեան» (Հ. Ղ. Ալիշանեան, Աշխարհագրութիւն 1853, էջ 385) :

2. «Սպարապետի դրան մէջ կանգնեց Սուլթան Մահմուտ Բ. 200 ոտնաչափ բարձրութիւն ունեցող դիտարանը, համակ մարմարիոնէ, որ ծնունդ է Սենեքերիմ Պալեան Ճարտարապետի հանճարոյն» (Երկրագունդ, Կ. Պ. 1875, թիւ 15) :

3. «Հրապարակին մէջն է Իսթանպուլի ամէնէն մեծ աշտարակը, 257 աստիճաններով: Այս աշտարակը շինեալ է ի ժամանակի Սուլթան Մահմուտի, ձեռամբ Ճարտարապետ Սենեֆերիմ Պալեանի» (Կ. Ղազանցեան, Խառն նամակներ. Իսթանպուլ 1887):

Պայազիտի Հրդեհի Աշտարակը շինուած է 1828ին: Աշտարակի շինութեան դրդապատճառներու եւ անոր ճարտարապետական արժէքի մասին կը գրէ Էրզեան. «Մինչեւ 1825 թուականը, արդի Բուսարանական Էնսթիթիւի գետնին վրայ գոյութիւն ունէր հրդեհի փայտաշէն աշտարակ մը: Սուլթան Մահմուտ Բ. այդ թուականներուն Ֆաթիհի շինած կանանոցը՝ «Էսկի Սէրայ»ը քակելով՝ կը կանգնէ Սպարապետութեան «Սէրասքէր Գափուսու» քարաշէն պաշտօնարանը, որուն շրջափակին մէջ 1826 Յունիս 21ին կը կանգնէ նաեւ փայտաշէն աշտարակ մը «Շանկըն քէօշկիւ», քակելով նախկին աշտարակը, որ հինցած էր: Ըմբոստ ենիչերիները իրենց կազմակերպած մէկ ցոյցի ընթացքին սակայն, կ'այրեն նորակերտ աշտարակը, հաղիւ թէ եռամսեայ կարճատեւ կեանքէ մը վերջ: Այս դէպքէն վերջ, Սուլթան Մահմուտ ենիչերիներու դէմ աւելի խիստ միջոցներ ձեռք կ'առնէ եւ կ'որոշէ կառուցանել քարաշէն աշտարակ մը, որ միեւնոյն ատեն պիտի ըլլար արդարութիւն խորհրդանշող կոթող մը, ինչպէս կը հասկցուի աշտարակին հարաւակողմի արձանագրութենէն: Աշ-

տարակը շինուած է զանազան մեծութեամբ քառանկիւն քարերով, որոնք ընդհանրապէս 120×40 եւ 70×40 սմ. մեծութիւն ունին: Գործածուած է «քէօֆէքի թաշը» կոչուած ծակոտկէն քարը, որ քիչ մը թուիս ըլլալով, կազմուած է խեցեմորթներու, ուլականջի, ոստրէի եւ այլ կրային մնացորդներու կուտակումով: Այս քարը, որ առատօրէն կը գտնուի Պազըրգիւղի շրջակայքը, անխտիր Իսթանպուլի մղկիթներուն եւ նմանօրինակ յիշատակարաններու շինութեան համար միշտ գործածուած է, սակայն հակառակ իր տաշուելու դիւրութեան՝ ծակոտկէնութեան պատճառաւ ժամանակի ընթացքին աղտեղութեամբ խցուելով՝ անհաճոյ երեւոյթ մը կը պարզէ: «Ներկրագունդ»ի (1875 թիւ 15) տեղեկութեան մէջ այս քարը սխալմամբ մարմար որակուած է: Աշտարակի խարխսիւր քառակուսի է. կողմերը դէպի ներս բրգաձեւ կը բարձրանան, անկիւնները ներս քաշուած եւ կլոր են: Այս մասը կը ներկայացնէ աշտարակին պատուանդանը, որ կ'աւարտի պսակով մը: Այստեղէն կը սկսի աշտարակին բուն իրանը, որուն սկիզբը եւ վերջաւորութիւնը ուռած են հաւասար չափերով: Աշտարակի իրանին եւ ուռած ծայրերուն վրայ կը գտնուին ուղղաձիգ իրարու զուգահեռական մօտաւորապէս մէկ մեթր լայնքով երիզներ եւ փոխադարձաբար խոռոչներ, որոնց խորութիւնը համեմատական է երիզներուն բարձ-

րութեան: Այսպէս եթէ աշտարակը կէսէն կտրուած դիրքով մը տեսնենք՝ կ'ունենանք ատամնաւոր շրջանակ մը: Այս տասներկու երիզներու չորս ծայրերը կան խաչաձեւ քանդակներ, որոնք աշտարակին միակ զարդերը կը կազմեն: 190 աստիճաններէ ելլելով կը գտնենք 53 մեթր բարձրութեան մը վրայ՝ աշտարակին ընդարձակագոյն առաջին յարկարաժինը, որ բնակութեան յարմարագոյն վայրը ըլլալով՝ ներկայիս ալ այնտեղ կը բնակին հրէշ պահակներ: Շուրջանակի բացուած են հսկայ պատուհաններ, ուրկէ կարելի է դիտել Իսթանպուլի շքեղ համայնապատկերը: Յաջորդաբար 36,15 եւ 14 աստիճաններէ բարձրանալով՝ կը հասնինք աշտարակին 2րդ, 3րդ եւ 4րդ բաժանումները: Այս վերջին երեք յարկերը ութանկիւն ըլլալով՝ տրամագծերը յաջորդաբար կը փոքրանան, այսպէս ամենավերջին յարկի տրամագիծը ներսէն 3 մեթր է: Դիտելի է որ այս վերջին յարկերու քարերը իրարու շաղախով ադուցուած ըլլալով հանդերձ, թէ՛ ներսէն եւ թէ՛ դուրսէն իրարու խաչաձեւ զուգահեռական դրուած 15×2 սմ. լայն ու սննեակներուն բարձրութեամբ երկաթ երիզներով ամրացած են, ինչ որ կը պաշտպանէ մասամբ աշտարակը երկրաշարժի ցնցումներուն պատճառելիք աւերին դէմ: Աշտարակին այս վերջամասը յետագային՝ 1849ին շինուած է, երբ նոյն թուականի երկրաշարժէն փնասուած էր արդէն: Այս մասը նախա-

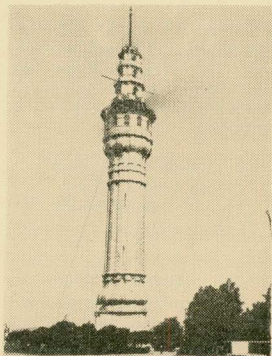
պէս ձարածեւ եւ փայտաշէն էր, ինչպէս
կ'երեւի հնազոյն փորանկարներու վրայ :
Արդարեւ Պէյազետի հրդեհի աշտարակը, իր
սլացիկ երեւոյթով, Իսթանպուլի գեղեցկա-
զոյն ու աչքառու յիշատակարաններէն մին
է, սակայն պատմութեան փոքրիկ մէկ խա-
ղովը, փոխանակ մեծանուն Սուլթան Մահ-
մուտ Բ.ի անունով յիշուելու՝ այսօր կը կրէ
անունը Սուլթան Պայագատի, որ իշխած է
դարեր առաջ եւ ոչ մէկ առնչութիւն ունի
աշտարակին կառուցման հետ ⁵³ :

Յ. Գ. Փալագաշեան ⁵⁴ կը գրէ 1887ին .
«Սպարապետութեան դուռը կը գտնուի ըն-
դարձակ հրապարակի մը մէջտեղը, երրորդ
բլուրին վրայ : Այս հրապարակին մէկ կողմը
զօրանոց մ'ալ կայ, իսկ մէջտեղը կը բարձ-
րանայ Եանկըն ֆէօշիւ ըսուած քարաշէն
բարձր աշտարակը, որ կառուցուած է հայ-
ագգի Սեմեֆեթիմ Պալեան անուն շարտա-
րապետի մը ձեռքով եւ որոյ վերի յարկը պա-
հակներ կը սպասեն միշտ դիտակն ի ձեռին
եւ երբ Պոլսոյ կամ շրջակայից մէջ հրդեհ
նշմարեն, իսկոյն ահագին լապտերներ կա-
խելով՝ ժողովրդեան կ'իմացնեն դժբախ-
տութիւնը» :

Հոս կը ներկայացնեմ Պայագատի հրդեհի
աշտարակի պատկերը :

⁵³ Ս. Փրկիչ, 1952, թիւ 39, էջ 10—11 :

⁵⁴ Տեղագրութիւն, Կ. Պ. 1887, էջ 13 :

Սենեֆերիմ Պալեան ամուսնացած էր «Կարիխանէ» (Գայիանէ) անունով օրիորդի մը հետ, ինչպէս կ'իմանանք շատ անգամ յիշուած «Յիշատակարան»է մը, որ ցանկը կը բովանդէ 1814էն առաջ գոյութիւն ունեցող ողջ կամ մեռած Պալեաններու, ուր կ'ըսուի. — «Ճարտարապետ Գրիգոր Աղա... փոքր եղբայրն Սենեֆերիմ եւ կողակիցն Կարիխանէն (Գայիանէ) ⁵⁵»: Ձի յիշուիր սակայն թէ զաւակ ունեցած են:

⁵⁵ Մկրտիչ Աղանի, անդ:

Սենեքերիմ Պալեան իր կեանքին վերջին օրերը Երուսաղէմի մէջ անցուցած է. չենք գիտեր թէ ի՛նչ առիթով. հոն ալ կընքած է իր կեանքը 1833 Սեպտ. 2ին եւ թաղուած Երուսաղէմի Ս. Փրկչի վանուց կից Սիոնի գերեզմանատան մէջ, ուր ունի տապանագիրքս.

Այս է տապան հանգստեան
Գրիգոր Խալփա Ամիրայի
եղբօր Սենեքերիմ Աղային,
Որք հանդիպիք տուք գոգոքմին ⁵⁶:

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ԶԻԶԻԼԻԱ ՊԱԼԵԱՆ

Պալը-Ֆլորիայի չորրորդ զաւակն է Զիչիլիա, որ կը յիշուի 1811ին Օրթագիւղի Դպրատան ծանօթ եկամուտի նուիրատուներու ցանկին մէջ. — «100 ղուշ. ճարտարապետ Գրիգոր Աղայի քոյրն Զիչիլիա տուէն, տարին 10 ղուշ. չահլւն»:

Իր ամուսինն է «Ղազէզ Պարոն Սամուէլ», որ կը յիշուի վերոյիշեալ Օրթագիւղի Դպրատան ցանկին մէջ իբրեւ «Ենիշտէ (քեռայր) Գրիգոր Խալփայի»: Երուսաղէմի Պալեանց «Յիշատակարան»ը՝ Սամուէլը եւ Զիչիլիան ամուսիններ գիտէ 1814ին. —

⁵⁶ Տիգրան Հ. Թ. Սաւալանեանց, Պատմութիւն Երուսաղէմի, Բ. Հտր. Երուսաղէմ 1931, էջ 1279:

«Քեռայր նոցին Սամուէլն եւ կողակիցն Զի-
շիլիան» :

*Ասոնց զաւակներու մասին ոչ մէկ բան
գտած ենք :*

•

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՄԻՐԱՅ ՊԱԼԵԱՆԻ ՍԵՐՈՒՆԴԸ

Գրիգոր Ամիրայ եւ Տիկ. Սողոմէ, ինչ-
պէս տեսանք վերը՝ ունեցած են ո'չ թէ
հինգ, այլ վեց զաւակ. Կարապետ, Սոփիա,
Յովհաննէս, Լուսիկ, անծանօթ աղջիկ մը
եւ Խաչատուր: Քանի որ սկզբունք ըրած
ենք հնուքեան կարգով խօսիլ՝ այժմ հարց
է թէ այս վեցերէն ո՞րն է անդրանիկը: Կա-
րապետ Ամիրայ ծնած է 1800ին, Սոփիա
ծնած է 1803ին, Յովհաննէս՝ 1810—11ին,
Լուսիկ՝ 1811ի վերջերը կամ 1812ի սկիզբը,
«Անծանօթ»ի ծնունդն եւս անծանօթ է, իսկ
Խաչատուրի մասին որեւէ ծանօթութիւն կը
պակսի:

Մենք այս վեցերը կը դասաւորենք սա
կարգով. 1. Կարապետ, 2. Սոփիա, 3. Յով-
հաննէս, 4. Լուսիկ, 5. Անծանօթը, 6. Խա-
չատուր: Խօսինք առանձին Յօդուածներով:

Յօդուած Առաջին

Կարապետ Ամիրայ Պալեան

Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի առաջին գա-
ւակն է Կարապետ :

Ծնունդ եւ ուսում

Կարապետ որ ծնած է 1800ին, Կ. Պոլ-
սոյ մէջ թէ Բաբերդի Լուսնի Գիւղի մէջ :
Բաբերդի Առաջնորդական Տեղապահ՝ Տիմո-
քեոս Վարդապետ 1881ին կը գրէ. «Վիճա-
կիս գիւղերուն մէջ Լուսնի անունով ութ-
սուն տնով հայաբնակ գիւղ մը կայ. այս
գիւղը Արփունի ճարտարապետ հոգեւոյս

Պալեան Կարապետ Ամիրայի ծննդեան
գիւղն է»⁵⁷ :

Մենք տեսանք պատմութեանս սկիզբը
թէ քիչ թէ չատ համողիչ պատճառ-
ներ կան ընդունելու թէ Պալեաններու ծա-
գումը Բաքերդէն է : Ահա՛ առ այդ շօշափելի
ապացոյց մը եւս թէ Պալեաններու ամենա-
մեծ Տոհմագլուխը՝ Կարապետ Ամիրայ նոյն-
իսկ Բաքերդի ծնունդ է : Մագումով իբրեւ
Բաքերդի՝ Գրիգոր Ամիրայ ընտանիքով
Բաքերդի Լուսոմի Գիւղը դացած է, ինչպէս
կը տեսնուի՝ եւ հոն տեղի ունեցած է Կա-
րապետ Պալեանի ծնունդը 1800ին :

Կարապետ Ամիրայի մանկութեան եւ
ուսման մասին որեւէ ծանօթութիւն հասած
չէ մեզ : Արդէն ԺԹ. դարուն սկիզբը Պոլսոյ
մէջ ո՛չ ազգային կանոնաւոր դպրոց կար եւ
ոչ սովորութիւն տղայ մը Եւրոպա դրկելու՝
ուսման եւ դաստիարակութեան համար :
Կրնանք սակայն յիշել թէ 1790էն սկսած
Պոլսոյ զանազան թաղերուն մէջ բացուած
էին Թաղային դպրոցներ. Գումգափու՝
1790ին, Պալաք՝ 1796ին, Սամաքիա եւ
Սկիւտար՝ 1797ին, Օրթագիւղ եւ Քուրու-
չէշմի՝ 1798ին⁵⁸, որոնք նախնական վիճակի
մէջ էին : Հաւանաբար Կարապետ Ամիրայ
ընտանեկան յարկին տակ, մասնաւոր ուսու-
ցիչներէ ստացած է իր նախնական ուսումն
ու դաստիարակութիւնը եւ ինքնաշխատան-

⁵⁷ Մասիս, Կ. Պ. 1881, թիւ 2825 :

⁵⁸ Ս. Փ. Օրացոյց, 1900, էջ 151, 159 :

քով ու հօր թեւարկութեան տակ զարգացած է ճարտարապետական արուեստի մէջ:

Արփունի ճարտարապետ

ԺԹ. դարու առաջին քառորդին, հայերէ զատ, օտար՝ մասնաւորապէս իտալացի արուեստագէտներ ալ կային Թուրքիոյ ոստանին՝ Կ. Պոլսոյ մէջ, որոնցմէ ոմանք, օգտուելով Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի մահէն (1831), կ'ուզեն ձեռք ձգել «արփունի ճարտարապետ»ի պատուարեր պաշտօնն ու տիրուողսը: Սակայն Պալեաններու բարեկամ Յարութիւն Պեգմեան Ամիրայի ազդու միջամտութեան եւ բարեխօսութեան շնորհիւ, Սուլթան Մահմուտ Բ. (1808—1839) Արփունի ճարտարապետ կը կարգէ Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի որդի՝ Կարապետ Ամիրան⁵⁹

Ոսելէ առաջ Կարապետ Ամիրայի ճարտարապետական գործունէութեան վրայ՝ նշենք հոս իր իմաստունն ու հանճարեղ դադափարը՝ երթալու այցելելու նախ Անի, Հայոց հին Մայրաքաղաքը՝ ուսումնասիրելու համար հայ ճարտարապետական ոգը՝ հայ հին կոթողներուն մէջ: Տարակոյս չկայ թէ Կարապետ Պալեան օգտուած է, յետագային, իր այդ ուսումնասիրութիւններէն:

Կարապետ իր շինութիւններու գործին մէջ օգնական եւ գործակից ունեցած է քե-

⁵⁹ Ս. Փրկիչ, 1952, թիւ 39, էջ 11:

ռայրը՝ Յովհաննէս Ամիրայ Սերվերեան եւ իր զաւակը՝ Նիկողոս Պալեան :

Կարապետ Ամիրայի կառուցումներու թիւը աւելի քան քսան կը համարուի : Կը զանազանենք պետական եւ ազգային կառուցումներ : Պետական շինութիւններով ծառայած է երեք վեհապետներու . — Մաեմուտ Բ. ի (1808—1839), Ապտիւլ Մէնիտի (1839—1861) եւ Ապտիւլ Ազիզի (1861—76) :

Պետական կառուցումները

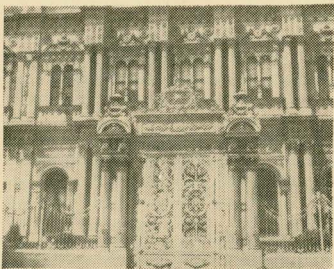
Կարապետ Ամիրայի պետական կառուցումներու հնագոյններէն մէկն է Պէյքոզ գիւղի մօտ Պողագ-Իչիի հաղախորդարանի գործատան շինութիւնը, զոր տասնութէկ ամսուան աշխատութենէ վերջ՝ 1842 Օգոստոսին կը վերջացնէ իրեն աջակից ունենալով Յովհաննէս Ամիրայ Տատեան (Տե՛ս մանրամասն Արշալոյս Արարատեան, *Զփուռնիա* 1842, թիւ 99) :

Այս կառուցումներու թուարկութիւնը բրած են թէ՛ Պերն էրզեան եւ թէ՛ Գ. Բամպուրեան : Առաջինը տուած է պետական կառուցումներու գլխաւորներէն Հետեւեալ ցանկը . — 1. Զէյթունպուռնուի երկաթի գործարանը⁶⁰, 2. Տոլմապահչէի պալատը ,

⁶⁰ Հիմնուած է 1845ին, որուն տեսութեան երթալով Սուլթանը՝ դռնունակութենէն՝ ադամանդեայ մեծագին տուփ եւ իֆրիխարի պատումնշանը պարգեւած է Կարապետ Ամիրայ Պալեանի (Աւետիս Պէրպերեան, Պատմ. 1872, էջ 537 : — Բիւզանդ Գէշեան, Պատմութիւն Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցին Հայոց. Կ. Պ. 1888, էջ 87) :

3. Զրադանի նախորդ պալատը, 4. էյուպի Զիֆթէսարափլար, 5. Սալըփագարի պալատը, *Ներկայիս* Գեղարուեստից Ակադեմին, 6. Երլտըզի նախկին ֆեօշֆը, 7. Հարպիյէի զինուորական վարժարանը, 8. Հէրէֆէյի կերպասի գործարանը, 9. Իզմիրի չուխայի գործարանը, 10. Պաֆըրգիւղի կերպասի գործարանը, 11. Սուլթան Մահմուտի, Մէնիտի եւ Ազիզի դամբարանները (türbe), 12. Տէրֆոզի վալիսէ պէնտերը ⁶¹ :

*Սօսինք ասոնցմէ մէկ-երկուքին վրայ
Համառօտիւ .*

Տուլմապահչէի պալատը

*Կարապետ Ամիրայ Պալեան եղած է
մեծագործ Ճարտարապետ մը եւ այսօր ալ*

⁶¹ Ս. Փրկիչ, 1952, թիւ 40, էջ 10—11 :

մատույլ կը ցուցնեն Պոլսոյ մէջ իր հոյակապ ձեռակերտները իբրեւ նմոյշ ճարտարապետական գլուխգործոցներու։ Ականատես եմ, օրինակ, 1968ի ամրան անձամբ տեսնելու եւ սքանչանալու իր կառուցումներէն Տովմապահչէի պալատին վրայ։ Այս պալատը կառուցած է Կարապետ Ամիրայ՝ ընկերակցութեամբ Յովհաննէս Սերվերեանի եւ Նիկողոս Պալեանի՝ Ապտիւլ-Մէնիտ կայսեր (1839—1861) հրամանաւ։ Այս պալատը ներկայիս ալ Պոլսոյ ամենագեղեցիկ շինութիւններէն մէկն է։ Կառուցուած է 1853ին։ Հետաքրքրական միջադէպ մը, սակայն, կապ ունեցած է այս պալատի շինութեան հետ, դէպք մը՝ որ Արքունի մեծ ճարտարապետի կեանքին համար օրհասական վտանգ մը կրնար դառնալ, եթէ ան չունենար վայրկենի սառնասրտութեան հետ մեծ արթնութիւն մըն ալ։

Լսենք այս մասին Վահրամ Բարունակեանի խօսքը, գրուած իր «Պատմութիւն Ս. Փրկիչ Հայոց Հիւանդանոցի» յօդուածաշարքին մէջ։ Բարունակեան կը գրէ. «Պալեան Կարապետ վաղուց մտադրած էր վերանորոգել Պէշիկթաշի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որ 18րդ Դարէն մնացած փայտաչէն եւ խարխուլ կառոյց մըն էր։ Բայց արհեստաւոր դասակարգին ու ամիրաներու միջեւ ծագած տխրահամբաւ դէպքերուն բերմամբ չէր կրցած ձեռք զարնել այդ գործին։ Սակայն երբ Սուլթանէն հրաման ստացաւ ար-

քայաւայել պալատ մը շինել Տօլմապահչէի ծովափը, Պէշիքթաշէ հազիւ կէս քիլոմէտր հեռաւորութեան վրայ, մտքին մէջ վերածարծուեցաւ իր թաղին եկեղեցւոյն վերաշինութեան գաղափարը: Սուլթանը արտօնեց, որպէս զի եկեղեցին ալ շինուի իր պալատին առնթեր:

Գործը կը քալէր հեզասահ եւ Պալեան կը ճառագայթէր գոհունակութենէն: Ամէն առաւօտ կանուխ թօփափուի պալատը կ'երթար ձիով, նախորդ օրուան աշխատութիւններուն մասին տեղեկութիւն տալ իր Օգոստափառ Տիրոջ: Ապտիւլ Մէճիտի հրամանն էր այդ: Թէեւ Սուլթանը շարաթը մէկ քանի անգամ անձամբ կու գար քննել շինութիւնը, սակայն կը փափաքէր նաեւ ամէն օր լսել անոր մասին Պալեանի բերնէն: Օր մըն ալ, սովորական իր այցելութեան ընթացքին, Պալեան սաստիկ խոթողած գտաւ Սուլթանը: Ան, որ միշտ ժպտուն էր եւ քաղցրալեզու, յանդիմանութիւնով մը դիմաւորեց իր ճարտարապետը:

— Պալե'ան էֆէնտի, դիտցած ըլլաս որ գլուխդ կը թոցնեմ, եթէ համարձակիս նոր պալատիս շինուածանիւթերը գործածել Պէշիկթաշի այդ ձեր աղօթատեղիին համար...

Պալեան ակնթարթի մը մէջ կռահեց մեծ վտանգը: Ծռեցաւ համբուրելու իր տիրոջ քղանցքը: Սուլթանը գոռաց.

— Գնա', որպէս զի սա պահուս գլուխդ ի վար չփլցնեմ եկեղեցիդ...

Աննկարագրելի վախով մը համակուած, որքան իր գլխուն, նոյնքան հոյակերտ իր եկեղեցիին համար, Կարապետ Պալեան գրեթէ փախչելով հեռացաւ հզօր Սուլթանին ներկայութենէն: Քառասմբակ քչեց իր ձին շուարուն զինքը դիտող անցորդներուն ակնարկներուն տակ եւ փոխանակ մակոյկով Ղալաթիա անցնելով ժամանակ կորսնցնելու, (կամուրջ չկար տակաւին այդ թուականներուն Ոսկեղջիւրի վրայ) չըջանը ըրաւ Ոսկեղջիւրի եւ Խասգիւղի ու Հալըճըօղլուի վրայով հասաւ Տոլմապահչէ արին քրտինքի մէջ: Ինչ փոյթ, եթէ երիվարը ճաթեցաւ: Պալեան հրամայեց անմիջապէս ջերմանոցին պատշգամաձեւ ցցուածքին տակ զետեղել ութը տասը մարմարեայ սիւները, զոր մասնաւոր խնամքով պատրաստել տուած էր վարպետ քարակոփներու եւ անոնց պատրաստութիւնը տեսողներ կը զարմանային թէ ինչ բանի պիտի ծառայեն անոնք:

Արդարեւ՝ Տոլմապահչէի պալատան կառուցման ոճին անհաշտ այդ սիւները Պալեան չինել կու տար Պէշիկթաշի եկեղեցիին համար: Պատրաստ էին անոնք եւ շուտով պիտի փոխադրուէին Ս. Աստուածածին: Բայց Սուլթանը սպառնացած էր — Գլուխդ կը թոցնեմ:

Ուրեմն ի զին որեւէ բանի՝ սիւները անհրաժեշտ էր դործածել պալատի շինութեան մէջ փրկուելու համար Վեհապետին ահաւոր

զայրոյթէն : Եւ Պալեան Տոլմապահէի ճամբուն վրայ նահատակուած իր ձիուն քամակին վրայ որոշած էր զանոնք օգտաւորօրէն Պալատի ջերմանոցին պատշգամբին շինութեան մէջ :

Աւանդութեամբ մեղի հասած այս պատմութեան լուռ վկաները, ջերմանոցի սիւները, տակաւին այսօր կանդուն կը մնան Տոլմապահէ : Դէպի Պէշիկթաշ, լայն ծառուղիին աջին, Պալատի հրաշալի դարպասէն քիչ անդին կայ Ճամլը Քէօշքը (ապակեպատ ապարանքը) : Պարզ, բայց բաւական երկար պատշգամ մըն է այդ, որու զոյութիւնը թէ՛ դեղեցկադիտական եւ թէ՛ ճարտարապետական տեսակէտներէ բոլորովին անտեղի է⁶² :

Մատնիչը հայ մըն է եղեր — Եղիազար — քարակոփ մը, զոր Պալեան վոնտած էր⁶³ :

Յօդուածագիր մը, որ «A. D.» կը ստորագրէ՝ Istanbul անուն պոլսական թերթի մը մէջ 1957ին կը գրէ Le Palais de Dolmabahatché վերնագրի տակ «... Il y a exactement 103 ans que le premier sultan Médjid vint habiter ce majestueux palais avec son harem, pour venir occuper toute l'ail Est du bâtiment. Construit en par l'architecte Balian, dans un style Renaissance baroque mal défini, le bâtiment central du Palais

⁶² Ժամանակ, Կ. Պ. 1966, թիւ 19082-3, Դեկտ. 19—20 :

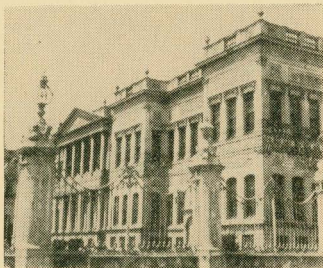
⁶³ Անդ :

de Dolmabahtché, qui contient l'immense salle du trône — un appartement de cinq étages y tiendrait aisément — profile sa façade de 600 mètres sur le Bosphore. Son intérieur est d'une très grande richesse et l'on y remarque des meubles précieux et des bibelots rares objet de soin d'un personnel qualifié.»

Յօդուածագիրը կ'ըսէ որ պալատին մեծ սրահներու պատերը կը զարդարեն Զոնարոյի (Zonaro) պատմական գեղեցիկ նկարները: Ամենամեծ սրահը կը ծածկէ հրաշալի գորգը (tapis) Հէրէֆէ, որ աշխարհի մեծագոյնն է: Ժամանակը չի բաւեր, կ'ըսէ, այցելուին պալատին 200 սենեակները աչքէ անցնելու համար: Հարէմի բաժնին մէջ կան երկու հսկայ բաղնիքներ սպիտակ ու վարդագոյն մարմարէ:

Տոլմապահչէի մասին կու տամ երկրորդ այցելուի մը տպաւորութիւնը: Հայ մըն է ասիկա, որ Խ. Ն. ԳԱԼԱՌ կը ստորագրէ եւ ունի «Ուղեւորական տպաւորութիւններ՝ հին կարօտներու ճամբով» վերնագիր եւ տուած նաեւ յաջող պատկեր մը Տոլմապահչէի պալատին: Սխալ է այս այցելուին կարծիքը թէ Տոլմապահչէ պալատին կառուցողն եղած է «հայազգի ճարտարապետ Նիկողոս Պալեան»: Մինչդեռ Նիկողոս Պալեան գործակիցն եղած է իր հօր՝ Կարապետ Ամիրայ Պալեանի: Կը քաղեմ այս այցելուին տպաւորութիւնն—նկա-

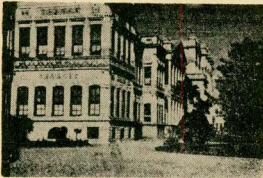
րադրութենէն. «Տոլմա Պաճէն ծանօթ է իբրեւ սուլթաններու պալատ... Պալատի ճակատը ամբողջութեամբ կը նայի Վոս-

Պալատը ծովէն

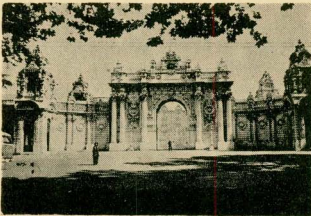
փորին՝ որմէ կը բաժնուի ճեմավայրով մը եւ երկաթեայ ցանկապատով... Պոլսեցի բարեկամի մը հետ այցելեցինք ի հոն... Տոլմապաճէի պալատը ունի երկու մուտք: Ճակատի մուտքը փակուած է ու պահակներու հսկողութեան տակ. այցելուները կ'ընդունուին կողմնակի մուտքէն... Դէպի դլխաւոր դուռը երթալու համար պարտէղին մէջէն ծաղկազարդ ու ոլորուն արահետէ մը կ'անցնինք... Ածուները, վանդա-

կորմին հետ զուգահեռ, կ'երկարին Վոս-
փորի ափին քովն ի վեր, մինչեւ 1000 ոտք։
Այս պալատը աշխարհի մէջ գտնուող

Պալատը կողմնակի

նման շէնքերու ամենամեծը կը համա-
րուի։ Մուտքը մարմարեայ աստիճաննե-
րով, կ'առաջնորդէ դէպի առաջին ընդունա-
րանը, որ նոյնպէս մարմարապատ է։ Մայր

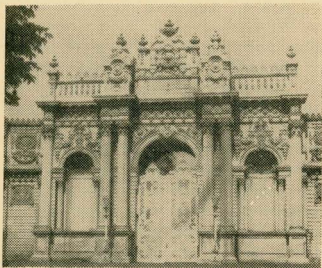
Դուրսի դուռը

դրան մօտ, ամբիոնի ստորամասէն կը բարձրանան որմնասիւններ, որոնց վրայ հաստատուած է երկրորդ քառանկիւնաւոր շէնքի կազմուածքը: Դէպի ներս կը բացուի դիւանը, քառակուսի հսկայ սրահ մը զարդարուն պատերով: Չորս գեղազարդ սիւներու կազմած կամարին վրայ կը հանդէի զօրաւոր գոյներով ու քանդակներով զարդարուն ձեղունը: Մեծ, թանձր ու թանկագին գորգեր կը ծածկեն դետինը ու կը մեղմեն քայլերու աղմուկը: Լուի 15րդի չրջանէն կարասիներ, աթոռներ ու թանկագին սեղաններ, ծաղկամաններու նկարազարդ անօթներ... կը յարդարեն այս սենեակը: Չեղունէն կախուած են բիւրեղեայ ջահեր ու կանթեղներ, մէկգմէկէ գեղեցիկ: Բազմոցներն ու թիկնաթոռները ծածկուած են նուրբ ձեռագործներով ու անոնց կմախքները ոսկեղօծ են... Երբ հասանք այն մեծ սենեակը, ուր Այվազովսկիի մեծադիր ու թանկարժէք նկարները կային («Նաւաբեկութիւն՝ Սել ծովի վրայ» ու այլ ծովանկարներ ⁶⁴) թուրքը յայտարարեց հպարտութեամբ թէ «ասոնք հայրենակիցի մը նկարներն են». բարեկամս հարկ տեսաւ թէ «սա ձեր հայրենակիցը անուն չունի՞. ինչո՞ւ անունը չես տար...»: Մարդը թէեւ չիոթութենէ մը վերջ յայտնեց թէ ...անունը կարեւոր չէ, դուք գործին

⁶⁴ 1909ին Տոլմապահէէ պալատին մէջ կային Այվազովսկիի չորս հրաշակերտ նկարներէն (Բիւզանդիոն, Կ. Պ. 1909, թիւ 3835):

նայեցէք... Պալատի ճիշդ կեդրոնը կայ երկ-
 յարկանի եւ պատշգամաւոր սրահ մը,
 բեմով ու յարակից բաժանմունքներով:
 Քառանիստ պատշգամը հաստատուած է
 որմասիւններու վրայ եւ վանդակապատ է:
 Անոր ետեւ Սուլթանի հարճերուն համար
 օթեակներ են շինուած: Հանդիսական օրերու
 եւ ներկայացումներու առթիւ կանանոցը
 կրնար ճաղերու ետեւէն դիտել հանդիսու-
 թիւնները, առանց որեւէ մէկէն նշմարելի
 ըլլալու... Մտանք այն դահլիճը, ուր պաշ-
 տօնական ընդունելութեանց պահերուն ներ-
 կայ կ'ըլլային Սուլթանները: Այս դահլիճը
 չափազանց զարդարուն է. բոլոր պատերը
 շրջանակաւոր ու ոսկեզօծ են, դոց կարմիր
 դոյնով ծանր թաւիչէ վարագոյրները՝ ոսկե-
 դոյն ժապաւէններով են եղբերուած. բազմոց-
 ները Փրանսական ճաշակով են շինուած ու
 անոնց կմախքները ոսկի թերթով պատած:
 Սեղաններն ալ նոյնպէս: Անոնց վրայ կան
 թանկարժէք ծաղկամաններ: Յատակը ծած-
 կուած է պարսկական հսկայ գորգով մը:
 Հոս ու հոն գունաւոր ապակիով նրբօրէն
 շինուած հովանիներով լամբեր, զարդ ու
 քանդակ ամէն կողմ... Անշուշտ ամբողջ
 Տոլմա Պահէն թանկարանի չէ վերածուած:
 Ընդարձակ շէնքին միայն մէկ մասը յատ-
 կացուած է այդ նպատակին: Կան բազմա-
 թիւ յարկաբաժիններ, որոնք չեն ցուցա-

զրուիր այցելուններու... Այս տողերը զրոզը
մուտքի դռները ասելի քան ուշագրաւ ու
հետաքրքրական գտաւ իր գոյգ քեւերով:

Դուրսի դուռը

Ներսի դուռը

Զրոյց կայ թէ զայն չինող ու քանդակող վարպետը կուրացուած է Սուլթանին հրամանաւ, որպէս զի անկարող ըլլայ անոր նմանը շինել ուրիշի մը համար» (Հայրենիք, Օրաթերթ, Բոստոն, 1969, թիւ 17172) :

Ինչպէս ծանօթ է՝ Տոլմապահէի դռները չինողը Նիկողոս Պէյ Պալեանն է եւ չինծու է կուրացուած ըլլալու զրոյցը :

Սուլթան Մահմուտի, Մէնիտի եւ Ագիգի
դամբարանը

Կարապետ Ամիրայ Պալեանի ձեռակերտն է մարմարակերտ այս գեղեցիկ շէնքը, որ կը գտնուի Տիվանեօլուի պողոտային վրայ ու կը կոչուի Թիւրպէ (դամբարան) եւ իր պարտէզի պատուհանազարդ պատերուն հետ ամբողջութիւն մը կը կազմէ : Կառուցուած է ամբիր ունով ու իր բոլոր մարմարեայ զարդաքանդակներն ու որմասիւններու զարդերուն խոյակները ժամանակակից սովորութեան համաձայն ոսկեղօծ են : Նոյնպէս ոսկեղօծ են պատուհաններու երկաթեայ զարդերը : Այս զմբեթազարդ դամբարանը, ուր կը հանդէին երեք մեծազօր կայսրեր՝ պատիւ կը բերէ Ճարտարապետ Պալեաններու ⁶⁵ :

⁶⁵ Ս. Փրկիչ, 1952, թիւ 40, էջ 12. պատկերը տե՛ս անդ՝ էջ 11 :

Ազգասէր Ամիրան եւ իր ազգային կառու- ցումները

Անշուշտ հնարաւոր չէ տալ ամբողջ մանրամասնութիւնը Կարապետ Ամիրայի ազգասիրական գործունեութեան: Պիտի ներկայացնենք իր 1. Հանրային գործունեութիւնը, 2. Ազգային կառուցումները, 3. Կրթական-Մշակութային գործերը, եւ ի վերջոյ զինքը իրրեւ 4. Ազգային բարերարը:

Առանց վարանումի կրնանք ըսել թէ 1830ական թուականէն սկսած մինչեւ 1866ի թրքահայ, յատկապէս Պոլսահայ կեանքի մէջ ամենակարկառուն դէմքերէն մին եղած է Կարապետ Պալեան եւ բոլոր հայադրոջմ ձեռնարկութիւններու մէջ գրեթէ ամենա-
ազդեցիկ եւ վճռական դերը կատարած է ինքը:

1. Հանրային գործունեութիւնը

Հանրային, Վարչական եւ Համանքային մարդերու մէջ Կարապետ Ամիրայի լուսամիտ առաջնորդողի դեր ինկած է եւ ունեցած շատ դովելի գործունեութիւն: Յիշենք քանի մը կարեւոր թուականներ.

1847ին աջակցելով Վառդապետ Յովհաննէս եւ Պօղոս Ամիրայ Տատեաններու, ձեգայիրիեան Մկրտիչ Ամիրայի եւ Կրնիկեան Յակոբ Պէյին՝ գլխաւոր Զանադիրներէն եղած է որ հաստատուին Հոգեւոր եւ Հայ Ազգային Գերագոյն Ժողովը՝ «Ժողով Աշ-

խահային Գործոց» (*Մէճլիսի Ումուրի Տիւնիէվի*), որոնք կը հաստատուին Սուլթան Ապտիւլ Մէնիտէն: Գերագոյն ժողովը կը բաղկանար 20 անդամներէ, որոնք ըլլալու էին Ազգային ամենանշանաւոր անձերը եւ տեւողութիւնն էր երկու տարի: Արդ, առաջին այդ տարուան 20 անդամներու մէջ երրորդն է Արփունի Ճարտարապետ Կարապետ Ամիրայ ⁶⁶: Նոյն ժողովի 1853ի ընտրութեան մէջ ալ Կարապետ անդամ ընտրուած է ⁶⁷:

1856ին անդամ է Ազգային Հիւանդանոցի ի նպաստ հաստատուած «Բարեսիրական Բնկերութեան», որուն կը նուիրէ 20 ոսկի ⁶⁸:

1859ին անդամ կ'ընտրուի Փաղափական ժողովի ⁶⁹:

2. Ազգային կառուցումներ

Կարապետ Ամիրայի ազգային կառուցումներն են. ա) Ս. Փրկչի Ազգ. Հիւանդանոցը, բ) Քուրուչէշմէի Երեսման եկեղեցին, գ) Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին, զ) Պէշիկթաշի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ե) Զէյթին Պուռնուի Ս. Յակոբ մատուռը, զ) Պանտրմայի Հայ-Գիւղի Ս. Սարգիս եկե-

⁶⁶ Տե՛ս ամբողջ ցանկը՝ Արշ. Արարատեան, *Զմիւռնիա* 1847, թիւ 287: — Հայաստան, Կ. Պ. 1847, թիւ 47 եւ 50:

⁶⁷ Արշ. Արարատեան, 1853, թիւ 442:

⁶⁸ Մասիս, Կ. Պ. 1856, թիւ 226:

⁶⁹ Մասիս, 1859, թիւ 447:

դեցին, է) Բարերդի Լուսոնք Գիւղի մէջ Ս. Լուսաւորիչ վանքը, Ը) Պէշիկթաշի գերեզմանատունը :

ա) Իր ազգային գործունէութեան սկիզբ կրնանք համարել 1832 տարին, երբ Պէզնեան Յարութիւն Ամիրայ ձեռնարկած ըլլալով Ազգային Հիւանդանոցի մը հիմնարկութեան՝ Կարապետ Ամիրայ սիրով կ'աջակցի ազգասիրական այդ գործին եւ իւր քեռայր Սեբվերեան Ամիրայի հետ կը ստարաստէ եւտիգուլէ քաղին մէջ շինուելիք Հիւանդանոցին յատակագիծը : Իրենք կ'ըլլան նաեւ Հիւանդանոցի ճարտարապետները⁷⁰ : Շինութեան առօրեայ գործողութեանց կը հսկէ Եազընը Պօղոս Աղա⁷¹ : Շինութեան գործը զլուխ կ'ելլէ երկու տարիէն, 1832—34 :

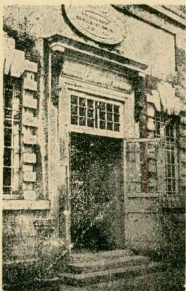
բ) «Յարութիւն Ամիրայ Երկանեանի խնդրանքին վրայ ժամանակին նշանաւոր Արքունի ճարտարապետ Կարապետ Պալեան սիրայօթար ստանձնած է Քուրու-Չամէի Երեւման Ս. Խաչ եկեղեցւոյ շինութեան վերին հսկողութիւնը եւ հաստատուն հիման վրայ կառուցած է զայն 1834ին⁷²» :

⁷⁰ Բիւզանդ Քէչեան, Պատմութիւն Ս. Փրկչի Հիւանդանոցին Հայոց, Կ. Պ. 1888, էջ 18 :

⁷¹ Անդ :

⁷² Պատմական Յիշատակարան Երեւման Ս. Խաչ եկեղեցւոյ, Կ. Պ. 1934, էջ 56 :

դ) Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին 1807ին փայտաշէն մատուռ մ'ըլլալով՝ 1810ին հրոյ ճարակ կ'ըլլայ : 1835ին որոշում կը տրուի եկեղեցւոյն ամրակուռ ու քարաշէն վերաշինութեան եւ 1836 Յունիսին ձեռնարկուած է հիմնադրութեան : Նիւթական եւ բարոյական սատարողներն են Ամիրաներ՝ Ճանիկ Սիմէոնեան, Միքայէլ Բիշմիշեան, Յարութիւն Երկանեան, Բինկեանցի Յովհաննէս եւ ուրիշներ, քահանայք եւ ժողովուրդք :

Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին

Այս հոյակապ եւ զեղեցկաշէն եկեղեցին շինողներն են Կարապետ Պալեան, Յովհաննէս Սերվերեան եւ Համամճի պաշի Մինաս

Աղա: Շինութիւնը կ'աւարտի երկու տարիէն՝ 1838 Յունիս 8ին⁷³:

Շինուածքը ամրակուռ՝ հակառակ մէկ դարու բոլորած շրջանին՝ ոչ մէկ կողմը մազի չափ կքած, ճաթած կամ փնսսուած է⁷⁴:

Այս առթիւ կ'արժէ շեշտել թէ «Պոլսոյ գլխաւոր եկեղեցիները ընդհանրապէս 18րդ դարու վերջերն է որ սկսած են շինուիլ կամ վերաշինուիլ մեծաւ մասամբ Պալեաններու կամ իրենց զպրոց-աշխատանոցներէ հասած գծադրիչ-ճարտարապետներու եւ վարպետներու ձեռք»⁷⁵:

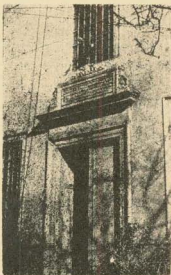
դ) Պէշիքպաշի Ս. Աստուածածին եկեղեցին «կը յիշուի 18րդ դարէն սկսեալ, որպէս փայտաշէն մատուռ մը: Կարապետ Պալեան իր անձնական ծախսով 1838ին կը կառուցանէ զայն քարովի, ինչպէս կը վկայէ հետեւեալ յիշատակարանը. — «Ս. Եկեղեցիս Աստուածամօր Կուսին շինեցաւ ի 1838 ձեռամբ եւ արդեամբք պերճահամբաւ Կարապետ Ամիրայի Պալեան Արփունի Ճարտարապետի, զորոյ տարածած մահ 1866 ողբասցէ միշտ ազգն Հայոց, որ վայելեաց զանչափ երախտիս եւ եկեղեցիս՝ մաղթեսցէ կեանս Արդարոց»: Զարմանալի է որ յիշեալ

⁷³ Մարտիրոս Հանէսեան, Հարիւր քսան եւ հինգամեայ Յորեւեան Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ. Կ. Պ. 1932, էջ 27—28:

⁷⁴ Անդ:

⁷⁵ Քուլիս, Կ. Պ. 1963, թիւ 21:

արձանագրութիւնը անոր մահուընէն վերջ
գրուած է : Նախապէս չկա՞ր արդեօք արձա-

Պէշիքբաշի Ս . Աստուածածին եկեղեցին

նադրութիւն եւ կամ եթէ գոյութիւն ունէր ,
ի՞նչ պատճառներէ զրդուած հարկադրուե-
ր են փոխել զայն ⁷⁶ :

Պերճ էրզեան կ'աւելցնէ հետեւեալ տե-
ղեկութիւնը այդ ժամանակներու կառու-
ցումներու յատկանշական կողմերու մասին .
«Այս շրջաններուն հայ աղօթատեղիները ,
որոնք շինուած էին հարուստ ամիրաներու
ճոխ նուէրներով , ընդհանուր առմամբ ու-
նեցած են համեստ երեւոյթ մը եւ տափա-
րակ տանիքներ , որովհետեւ զանազան պատ-

⁷⁶ Ս . Փրկիչ , Կ . Պ . 1952 , Թիւ 40 , էջ 10—11 :

ճառներով⁷⁷ փարթամ ու զմրէթաւոր եկեղեցիներ չէին կառուցաներ: Այսպէս թիւով երկուքը չեն անցնիր մեր զմրէթաւոր եկեղեցիները, որոնցմէ մին է Գուդկունճուքի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, շինուած Սէրվէրեան Ամիրայի կողմէ 1835ին եւ Պէշիկթաշի Ս. Աստուածածինը: Այս զոյգ եկեղեցիները իրենց գեղատեսիլ զմրէթներու գոյութիւնը կը պարտին հաւանաբար իրենց ճարտարապետներու ազդեցութեան: Պէշիկթաշի եկեղեցին սակայն հակառակ որ ներքուստ զմրէթաւոր է, արտաքուստ ծածկուած է տափակ տանիքով մը, որ կը կարծուի թէ յաւելուած մըն է: Գմրէթին գաղաթը դաճէ բարձրաքանդակ ոսկեղօծ շրջանակի մը մէջ կայ Յիսուսի իւղաներկ նկարը՝ սկիհ ի ձեռին: Չորս կողմը կան նաեւ տարբեր խորաքանդակներ: Եկեղեցիին ընդհանուր դարդարանքը ճոխ՝ սակայն օտարոտի է: Հիւսիս եւ հարաւային պատերը դրեթէ վերածուած են հսկայ լուսամուտներու, որոնք առաւելագոյն չափով կը լուսաւորեն տաճարին ներքնամասը: Յատակադիծը կանոնաւոր խաչաձեւ է, ունի զոյգ վերնատուններ: Այս եկեղեցին դիտուած իր ներքնամասէն՝ կատարելապէս կ'ապացուցանէ տաղանդը իր արուեստագէտ ճարտարապետին⁷⁸»:

⁷⁷ Մահմետական երկիրներու մէջ եկեղեցիները մզկիթներէ բարձր ըլլալու չէին: Հ. Ե. Պ.

⁷⁸ Պ. Էրզիեան, Ս. Փրկիչ, առջ. էջ 12: — Տե՛ս նաեւ Քուլիս, 1963, թիւ 22, էջ 9:

Կարապետ Ամիրայ Պալեանի թոռնուհի՝ Տիկ. Պերմուհի Սեդրոսեան (Պարխ) կը զրէ ինձ թէ Կարապետ Ամիրայ Պէշիկթաշի Ս. Աստուածածին եկեղեցին շինած ատենը «Երուսաղէմէն բերել տուած է հրաշափառ Աստուածամայր պատկեր մը եւ նուիրած եկեղեցիին» :

ե) Զէյթինպուռնուի Ս. Յակոբ մատուռը շինուած է 1832ին : 1852ին զայն կը նորոգէ ու կը զարդարէ ⁷⁹ :

զ) Պանտրմայի Հայ-Գիւղի Ս. Սարգիս եկեղեցին, որուն շինութիւնը, ըստ Տիկ. Զ. Ֆէրուհսանի (Պոլիս) 1858ին եղած է, Կարապետ Ամիրայ կառուցած է : Երբ Հայ-Գիւղի բնակիչները կը լսեն Ամիրային մահը՝ երախտագիտութեամբ պատարագ մը մատուցանել կու տան Ս. Սարգիսի մէջ Կարապետ Ամիրայի հոգւոյն համար : Պոլսոյ Ծիածան ⁸⁰ ասոնք պատմած ատեն՝ կ'աւելցնէ որ Կարապետ Ամիրայ թէ՛ շինած եւ թէ առատ նպաստ տուած է Հայ-Գիւղի Ս. Սարգիս եկեղեցիին : Եկեղեցւոյն դրան քարին վրայ ոտանաւոր մը անմահացուցած է Կարապետ Ամիրային անունը :

է) Բարերգի Լուսնի-Գիւղի մէջ Ս. Լուսաւորիչ անունով գեղեցկաշէն վանքը կառուցանել տուած է Կարապետ Ամիրայ : Յի-

⁷⁹ Քուլիս, 1963, թիւ 18, էջ 8 :

⁸⁰ 1866, թիւ 12 :

չողն է Բաբերդի Առաջնորդական Տեղապահ
Տիմոթէոս վարդապետ⁸¹ :

ը) Պէշիկթաշի հին գերեզմանատան
ներքին դրան վրայ կար սա արձանագրու-
թիւնը .

«Զայս գերեզմանատուն Հայոց . . .

Ի 1849 ամի որմնապատ պարսպեաց
Ծախիւֆ իւրով Կարապետ Ամիրայ
Պալեան, Արփունի ճարտարապետ⁸² :

3. Կրթական-Մշակութային գործեր

Իրրեւ ուսումնասէր անձ Կարապետ
Պալեան մեծ ուշադրութիւն դարձուցած է
հնութեան մէջ հայ տղուն կրթութեան ու
դաստիարակութեան :

Կրթական գործի խնդիրը լուծելու եւ
առ այդ լաւագոյն պայմաններ ստեղծելու
համար Կարապետ Պալեան օգտուած է իր
սկեսական դիրքէն ու ազդեցութենէն եւ
լայնօրէն տրամադրած է իր անձնական նիւ-
թական միջոցները : Այս մասին խօսքը կու
տանք մեզ կանխող, բայց գեղեցիկ անդրա-
դարձումով այդ խնդիրը պարզող Պերճ Էր-
զեանի, որ կը գրէ 1952ին . «Ըստ Ժամանա-
կակիցներու, Կարապետ Ամիրայ . . . մեծ
արժէք կու տար մանաւանդ մշակոյթի . . .
Յառաջդիմասէր Սուլթան Սէլիմ Գ. ի կրթա-

⁸¹ Տե'ս Մասիս, Կ. Պ. 1880, թիւ 2825 :

⁸² Տօֆ. Վախրամ Յ. Թորգոմեան, Երեմիա
Չէլէպի, Բ. էջ 652 :

կան եւ այլ բարենորոգումները երկրին քրիստոնեայ հպատակներուն վրայ եւս ունեցան իրենց ուղղակի ազդեցութիւնը: Այս շրջանին խթանալու չհայութեան առաջին բարձրագոյն վարժարանը հիմնուեցաւ Պեղճեան Ամիրայի կողմէ, 1828ին, Մայր Եկեղեցւոյ մօտ: Այս ընծայարանը կարկառուն զէմքեր հասցուց, բայց իր հիմնադիրին մահէն վերջ փակուեցաւ, նիւթական պատճառներով: 1836էն սկսեալ իրր կրթական բարձրագոյն հաստատութիւն՝ նախորդին տեղը կը գրաւէր Խասգիւղի Ներսէսեան վարժարանը, որ իր կարգին փակուեցաւ, երբ բարերար Ճէզայիրլեան Մկրտիչ Ամիրայ զազրեցուց յատկացումները: Նկատի ունենալով որ այս երկու հաստատութիւններու գոյութիւնն ալ կապուած էր անհատներու կեանքին կամ քմահաճոյքին՝ Կարապետ Պալեան եւ անոր զլխաւոր գործակիցը Յովհաննէս Սէրվէրեան, ձեռնարկեցին գիշերօթիկ բարձրագոյն վարժարանի մը հիմնարկութեան: Պայմանաւ որ ո՛չ թէ անհատական, այլ համանքային հանգամանք ունենար ան: Խումբ մը ամիրաներու ժողով գումարեկէ վերջ՝ 1838ին բացին Սկիւտարի վարժարանը «Ազգային ձեմարան Ս. Երուսաղէմեայ» անունով: Երուսաղէմի վանքը ձրիաւարժ աշակերտներու համար կ'ըներ կարեւոր յատկացում մը, որ ելեւմուտքին կարեւոր առանցքը պիտի կազմէր: Այդ շրջաններուն այլեւս սկսած էր տկարանալ ամիրայական տիրա-

պետութիւնը ու ազգային գործերու մատակարարութիւնը անցած էր արհեստաւորներու։ Նկատելով որ Պալեանները իրենց ժողովրդավար սկզբունքներով միշտ արհեստաւորներու կողմը կը հակէին՝ ամիրաներէն շատեր կը զլանային ընել իրենց օժանդակութիւնը ձեմարանին։ Պալեանները, մասնաւորապէս Սէրվէրեան գրեթէ առանձինն նիւթական մեծամեծ զոհողութիւններ կ'ընէին գոցելու համար ձեմարանի մատակարարութեան բացը, սակայն սեղանաւոր ամիրաներու ազդեցութեամբ Երուսաղէմ զադրեցուց իր յատկացումը եւ թոշակաւոր ուսանողները զանազան դրդումներով թողուցին վարժարանը։

Այս կերպով սեղանաւոր ամիրաները 1841ին յաջողեցան փակել Սկիւտարի ձեմարանը⁸³։

1854ին Եէտիզուլէի Ազգ. Հիւանդանոցին կից բացուած դպրոցին մէջ հողազործական դասեր աւանդելու համար հազար ոսկի նուիրելէն զատ՝ Կարապետ Ամիրայ դպրոցին ուսուցչութեան համար ալ Ամասեան Գրիգորը բերել տուած էր, բայց այդ դասերը երկու տարի միայն շարունակուած են⁸⁴։

⁸³ Ս. Փրկիչ, 1952, Թիւ 39, էջ 11 եւ Թիւ 40, էջ 9։

⁸⁴ Istanbul Ansiklopedisi, անգլ. էջ 2090։

Կարապետ Ամիրայ գլխաւոր պաշտպանն եղած էր նաեւ Հիւանդանոցի մօտ Ս. Յակոբայ վանքին մէջ 1858ին Պօղոս Ամիրայ Տատեանի ընկերակցութեամբ իր հիմնած ժառանգաւորաց վարժարանին, որ նոյնպէս կարճատեւ կեանք մը կ'ունենայ:

Մշակութասէր Ամիրան քաջալերող եղած է նաեւ հայ գրական աշխատանքներու եւ գրքի տպագրութեան: Ատոր կը վկայէ Ներսէս-Խոսրով Տատեան, որ «Նոր Օրլեանի բամբակի մշակութիւնը» անունով գրքին Յառաջարանին մէջ շնորհակալութիւն կը յայտնէ Կարապետ Պալեանի, որուն աջակցութեամբ կրցած է հրատարակել իր գիրքը⁸⁵:

Կարապետ Ամիրայի գրամով տպուած է Մկրտիչ Արքեպ. Խրիմեանի գիրքը. — «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»⁸⁶: Խորիմեան ձօն-ոտանաւոր մը գրելով՝ շնորհակալ կըլլայ Մեկենասին, շեշտելով թէ բարերարը չէ ուզած որ յիշատակուի անունով⁸⁷: Գիրքը տպուած է 1851ին, մինչդեռ Մանգուսէ սխալմամբ 1853ին տպուած կարծեր է:

4. Ազգային բարերարը

Կարապետ Ամիրայ Պալեան ազգային մեծ բարերար մ'եղած է: Ազգին ըրած իր անհա-

⁸⁵ Տե՛ս Նոր Օրլեանի բամբակի մշակութիւնը. Փարիզ 1859, Յառաջարան:

⁸⁶ Մանգուսէի Էֆեար, Կ. Պ. 1869, թիւ 1022:

⁸⁷ Տե՛ս գրքին Յառաջարանը:

մար բարիքներէն բաւական մաս մը յիշեցինք արդէն վերը: Թուենք հետեւեալներն ալ:

ա) Կարապետ Սկիւտար Իճատիէ թաղին մէջ հաստատած է վագֆ մը, որուն հասոյթը Պէշիկթաշի եկեղեցւոյ սնտուկը կը դանձէր եւ կալուածադրերն ալ նոյն եկեղեցւոյ անունով կը տրուէին⁸⁸:

բ) Սկիւտար Եէնի Մահալլէ թաղին հայ ժողովուրդը կը տառապէր ջուրի պակասէն: Կ'աղաչեն Կարապետ Ամիրան որ իր վաղամեռ դաւակին սիրոյն եւ յիշատակին համար աղբիւր մը չինէ եկեղեցւոյն պատին տակը: Ան կը կատարէ հայ ժողովուրդին փափաքը եւ հեռուէն ջուր կը բերէ եւ աղբիւր մը կը չինէ⁸⁹:

գ) 1859 Ապրիլ 12ին կարեւոր կտակ մը կ'ընէ Կարապետ Ամիրայ ի նպաստ զարգացած երիտասարդներ պատրաստելու գործին: «Այս կտակագիրը անեղծ եւ անմոռաց մնալու համար Կարապետ Ս. Էջմիածնի Ս. Կաթողիկոսին եւ Հոգեւոր Սինոդին եւ Կ. Պոլսոյ Ս. Պատրիարքին եւ Աղգային Ժողովոյն կողմէն վաւերացնել տուաւ⁹⁰»: Եալովայի մօտ հասութաբեր կալուածներ ունեցած է Կարապետ Ամիրայ. 1859ին այդ

⁸⁸ Տե՛ս Համարատուութիւն Քաղաք - Ժողովոյ, Կ. Պ. 1879, էջ 5:

⁸⁹ Օրագիր, Կ. Պ. 1873 թ. 1123:

⁹⁰ Ժամանակ, Կ. Պ. 1866, թիւ 89, էջ 81:

ամբողջը կը կտակէ Ազգին՝ ժառանգաւորաց վարժարանի մը հիմնումին համար։ Այս կտակի գործադրութիւնը յանձնուած է Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան, որ կալուածոց խնամատարութիւնը Արմաշի Միաբանութեան յանձնած է։ 1866ին տեսնելով Կարապետ որ կալուածոց խնամատարութիւնը չէ կրցած արդինաւորել կալուածները՝ խորհեր է վերոյիշեալ կալուածները յանձնել Երուսաղէմի Միաբանութեան։ Այս կտակի մասին շատ երկար եւ ընդարձակ դրութիւններ կան Պոլսոյ ժամանակակից հայ թերթերուն մէջ, օրինակ՝ Մասիսի (1866, թիւ 741, 742, 746), Փունջ⁹¹։

դ) Կարապետ Ամիրայի բարեգործութիւններէն մին է նաեւ Ղալաթիոյ Մոմխանէի գինետունը, որուն տնտեսութիւնը յանձնուած էր Պէշիկթաշի թաղային Խորհուրդին եւ եկեղեցականներուն, իսկ արդիւնքը յատկացուած էր աղքատներուն⁹²։

Արփիար Արփիարեան կը գրէ որ «Արփունի փարտաբալետութիւնը Պալեաններու ընտանեկան ժառանգութիւնն էր․ այդ մեծաշնորհէն կ'օգտուէին անոնք՝ զարգացնելու եւ հարստացնելու համար իրենց ազգակիցները։ Հազարաւոր Հայաստանցի Հայ բանուորներ արքունական ու կառավարական

⁹¹ Փունջ, 1866, թիւ 1211։

⁹² Մանգումէի էփեար, Կ. Պ. 1868, թիւ 762։

չէնքերուն կառուցմանը կ'աշխատէին ո՛չ Ճարտարապետ Կարապետ Ամիրան, ո՛չ իր զաւակները զրկանք մը կ'ընէին դործաւորին ⁹³ :

Ամուսնութիւն

Կարապետ Ամիրայ Պալեան երկու անգամ ամուսնացած է : Իր առաջին կինն է Նազենի, որուն մասին դժբախտաբար չունինք անդրադոյն ծանօթութիւն : Իր մականունը կարծեմ միայն Թէոդիկ ⁹⁴ յիշած է . — «Պապայեան» : Ո՞վ են այս Պապայեանները . կապ ունի՞ն արդեօք այն Պապայեաններուն հետ, որոնց մէկ անդամը — (Հայրապետ Պապայեան) — փեսայացած է Տատեաններուն 1833ին ⁹⁵ :

Տիկ . Նազենիի կեանքէն միայն մահուան պարագաները ծանօթ են մեզի : Մեռած է 1842 Հոկտեմբերէն քիչ առաջ, զի իր մահը ա՛յնքան դէշ կ'ազդէ իր զաւակին՝ Նիկողոսի վրայ որ հայրը կը ստիպուի 1842 Հոկտեմբերին Նիկողոսը Պարիս զրկել թէ՛ մոռնալու համար մօրը մահուան կսկիծը եւ թէ ուսանելու համար :

Տիկ . Նազենիի մահուան պատճառը տղաբերքը եղած է : Հայրենիքի յօդուածագիրն է որ կը յիշէ զայդ շա՛տ ուշ — 1893ին ,

⁹³ Մանգ . Էֆեմար, 1912, թիւ 2514 :

⁹⁴ Ամէնուն Տաքեցոյցը, 1921, էջ 258 :

⁹⁵ Տե՛ս մեր երկը . Տատեան գերդաստանը, Վիեննա 1968, էջ 114 :

գրելով: «Տիկ. Նազենի տղաքերֆէ մեռած է»⁹⁶: Անծանօթ կը մնայ, բնականաբար, թէ Տիկ. Նազենի ծնած է այդ առթիւ զաւակ մը եւ ո՞վ է այդ զաւակը՝ թէ առանց զաւակը ծնանիլ կարենալու՝ մեռած է:

Տիկ. Նազենի թաղուած է Պէշիկթաշի Հայոց գերեզմանատունը⁹⁷: Տապանադիր ունեցած է. չենք գտած նաեւ իր լուսանկարը:

Մահ Կարապետ Ամիրայի

Կարապետ Ամիրայ կը վախճանի 1866 Նոյ. 15ին: Մասիս Օրաթերթը կը գուժէ 15 Նոյեմբերին. «Յաւօք սրտի կը ծանուցանենք թէ Արփունի Ճարտարապետ Պալեան վսեմափայլ Կարապետ Պէյն այս գիշեր ժամը 4ին (Թրքական) յանկարծ իր մահկանացուն կնքեց Պէշիկթաշ իւր տանը մէջ, քանի մը բարեկամ այցելուներու հետ (Փափազեան Գէորգ էֆ.ին եւ Աշնանեան Պօղոս էֆ.ին հետ) սիրով եւ սովորականէն աւելի զուարթութեամբ խօսակցութիւն բրած ժամանակ: Մօտը դռնուող մեծապատիւ հիւրերը կարծելով թէ մարեցաւ, իսկոյն ջուր կը սրսկեն երեսին եւ ուրիշ ամէն հնարաւոր միջոց ի գործ կը դնեն սթափեցնելու համար, բայց ի զուր: Բժիշկները կը հասնին

⁹⁶ Հայրենիք, Կ. Պ. 1893, թիւ 404:

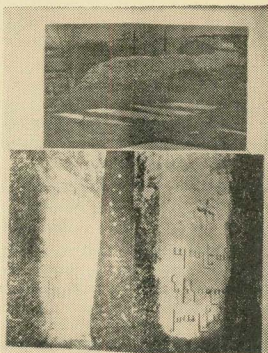
⁹⁷ Մասիս, 1858, թիւ 319:

եւ դժբախտարար վախճանած ըլլալը կը
դուժեն»⁹⁸ :

Յուդարկաւորութիւնը կը կատարուի
յաջորդ օրը «արժանաւայել հանդիսիւ,
որուն ներկայ էին Ս. Պատրիարք Հայրը,
տասն Եպիսկոպոսունք, քսանի չափ վարդա-
պետք եւ մայրաքաղաքիս համայն քահա-
նայք, իսկ աշխարհական դասէն ազգիս
ամէն երեւելիներն եւ Կ. Պոլսոյ հայ ժողո-
վրդեան մեծ մասը: Ժամը ցորեկուան 5½ին
յատուկ Ս. Պատարագ մատոյց Գեր. Ան-
դրէաս Եպս. Պէշիկթաշի եկեղեցւոյն մէջ,
ուր փոխադրեալ էր հանգուցելոյն մարմինը,
յետոյ հոգեհանգստեան պաշտօնը կատա-
րուելով՝ Սասգիւղի քարոզիչ Գեր. Ներսէս
Եպիսկոպոս ղեղեցիկ դամբանական մը խօ-
սեցաւ, որուն մէջ հանգուցելոյն ջերմեռանդ
բարեպաշտութեան, քրիստոնէական խոնար-
հութեան, հաղուադիւտ ողորմածութեան
եւ բազմադիմի բարերարութեանց համառօտ
նկարագիրն ընելով ազգին ըրած կորուստին
մեծութիւնն ամէնուն զգացուց: Փղձկեցան
ունկնդրաց սիրտերը եւ ամէնուն աչքն յար-
տօսը համակեցան... Ժամը 8ին հանգուցեալ
Պէշին մարմինը եկեղեցիէն վերցուելով՝
փառաւոր յուդարկաւորութեամբ Պեշիկ-
թաշի գերեզմանատունը տարուեցաւ եւ ըն-
տանեաց դամբարանն ամփոփուեցաւ⁹⁹ :

⁹⁸ Մասիս Օրագիր, Կ. Պ. 1866, թիւ 61:
Նոյ. 15:

⁹⁹ Մասիս, 1866, թիւ 772:

Տապան Կարապետ Ամիրայի

Իր ժառը կը գուժեն ժամանակակից
բոլոր հայ թերթերը՝ Արշալոյս Արարա-
տեան ¹⁰⁰, ժամանակ ¹⁰¹, Փունջ ¹⁰², Ծիա-
ծան ¹⁰³, Մէնմուսըր Հաւատիս ¹⁰⁴ :

¹⁰⁰ 1866, թիւ 793 :

¹⁰¹ 1861, էջ 189 :

¹⁰² 1866, թիւ 148 :

¹⁰³ 1866, թիւ 81 :

¹⁰⁴ 1866, թիւ 672 :

Սիրուն ոտանաւոր մը ձօնած է Մկրտիչ Անէմեան « սղալի մահ Վսեմ . Պալեան Կարապետ Ամիրայի » խորագրով ¹⁰⁵ :

Պատիւներ եւ շքանշաններ

Կարապետ Ամիրայ՝ իր ճարտարապետական գործունէութեան երկար շրջանին իբրեւ Պրֆունի Ճարտարապետ ստացած է թէ՛ Սուլթան Մահմուտ Բ . Էն , թէ՛ Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտէն եւ թէ՛ Սուլթան Ապտիւլ Ազիզէն բազմաթիւ պատուաստիճաններ եւ շքանշաններ : Դժբախտաբար քիչ յիշատակութիւններ եղած են այդ մասին , որով անկարող ենք միասմի եւ տեղիքներով յիշատակել հոս :

Արդէն 1845ին , Զէյթուն-Պուռնուի երկաթի գործարանին հիմնարկութեան ատեն , կը ստանայ Սուլթան Ապտիւլ-Մէճիտէն քանկագին տուփ մը եւ իֆքիխարի բարձր պատուանշանը ¹⁰⁶ :

Պալեան նոր սերունդի անձէ լսած եմ թէ Սկիւտարի մէջ « Կարապետ Խալփա » անունով փողոց մը գոյութիւն ունեցած է հնութեան մէջ :

¹⁰⁵ Մասիս , 1866 , թիւ 774 :

¹⁰⁶ Բիւզանդ Քէշեան , Պատմ . Ս . Փ . Հիւանդանոցի , 1888 , էջ 87 :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Սոփիա կամ Սոֆիա

Գրիգոր Ամիրայ-Սողոմէի երկրորդ զաւակն է Սոփիա կամ Սոֆիա: Իր տապանագրէն կ'իմանք թէ ծնած է 1803ին: Ամուսնացած է Յովհաննէս Ամիրայ Սերվերեանի հետ: Ամուսնութիւնը տեղի ունեցած է հաւանօրէն 1818ի սկիզբները, զի իրենց առաջին զաւակը կը մկրտուի 1818 Նոյեմբեր 7ին Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ:

Յովհաննէս Ամիրայ Սերվերեան

Պր. Գէորգ Բամպուքճեան (Կ. Պոլիս) հաճեցաւ «Մարմարա»ի մէջ Յովհաննէս Ամիրայ Սերվերեանի մահուան հարիւրամեակին առթիւ, 15 Նոյ. 1958, գրած յօդուածին ընդարձակուած պատճէնը մեղտրամադրել, զոր ստորեւ կը ներկայացնենք:

«Անցեալ դարու Հայազգի Արքունի Ճարտարապետներու փաղանդին մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ Կեսարացի Յովհաննէս Սերվերեան, որ իր հօր անունով կրած է նաեւ Գէորգեան մականունը: Ան նշանաւոր հանդիսացած է ո'չ միայն իրր Ճարտարապետ, այլեւ իրր ազգային ղէմք ու մանաւանդ իրր բարերար:

Յովհաննէս ծնած է Կեսարիա կամ Պոլիս 1786ին, ըստ Ազգ. Հիւանդանոցի տարեցոյցներուն եւ մեռած Գուղկունճուք

24 Յունիս 1858ին : Թաղուած է Սկիւտարի
Հայոց Գերեզմանատունը, բայց դժբախտա-
բար զամբարան չունի : Հայրն է Գեորգ, իսկ
մեծ հայրն է Յակոբ Սէրվէրօղլու, որ Սկիւ-
տարի Հայոց Գերեզմանատունը գտնուող
տապանաքարին արձանագրութեան համե-
մատ ծնած է Կեսարիա եւ մեռած Կ. Պոլիս
1801ին : Տապանաքարին վարի կողմը կ'երե-
ւայ մուրճ մը եւ սալ մը, ինչ որ կը յայտնէ
թէ արհեստով երկաթագործ կամ դարբին
եղած է : Դամբարանը հինէն կը գտնուէր
Պալեաններու թաղը, սակայն հողածածկ
ըլլալուն պատճառաւ Գերեզմանատան ասպա-
սեպհականացումէն ետք երեւան ելած է :
Տապանազիր հետեւեալն է .

Այս է տապան հանգստեան
Կեսարացի Սէրվէր օղ-
լու Յակոբին որ հան-
քեաւ ի կեանքս թմին

ՌՄԾ (1801)

Յովհաննէս Ամիրա Սէրվէրեանը կա-
րելի է հետեւեալ տեսանկիւններէն ներ-
կայացնել .

Ա. իբր ճարտարապետ

Իբր Արքունի ճարտարապետ՝ Յովհան-
նէս Ամիրայի միայն մէկ շինութիւնը մեզ
յայտնի է : Ասիկա Պէյլէրպէյի նախկին պա-
լատին մասնակի կառուցումն է : Իր աներ-
հօր կողմէ սկսուած շինութիւնը 15 նոյ .

1831ին տեղի ունեցած վերջնոյս մահունէն է ետք ինքն է որ կ'ամբողջացնէ ¹⁰⁷ :

Յովհաննէս Ամիրա Արքունիքին մօտ մեծ յարգ վայելած է: Այսպէս 1844ին երբ Սուլթան Ապտիւլ Մէնիտ Նիկոմիդիա, Պրուսա եւ Միտիլի կ'այցելէ՝ իրեն կ'ընկերակցի նաեւ Սէրվէրեան Ամիրա եւ ինքն ալ կը ստանայ ադամանդեայ տուփ մը իր հաւատարիմ ծառայութեանց համար ¹⁰⁸ :

Իսկ համայնքային շինութեանց միջեւ յայտնի է 1830ի Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ, 1831ին Խասգիւղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ, ինչպէս նաեւ 1834ի Ազգ. Հիւանդանոցի շինութիւնը, մասնակցութեամբ իր աներձագին՝ Կարապետ Ամիրա Պալեանի:

Բ. իբր Ազգ. Գործիչ

Իբր ազգային կամ հանրային գործիչ՝ անդամակցած է ¹⁰⁹ 1847 Մայիսին, 1849 Օգոստոսին եւ 1851 Հոկտ. 31ին ընտրուած Գերագոյն Ժողովներուն ¹¹⁰ :

¹⁰⁷ Տե՛ս Պիմէն Զարդարեան, «Ինչպէս հիմնուեցաւ Գուգիունճուքի եկեղեցին», Մարմարա, 24 Մայիս 1951:

¹⁰⁸ Աւետիս Պերպէրեան, Պատմութիւն Հայոց, էջ 519:

¹⁰⁹ Արշ. Արարատեան (1847, Թիւ 287) կը յիշէ Հայ Ազգ. Գերագոյն Ժողովին 20 անդամներէն չորրորդն է «Արքունի ճարտարապետ Յովհաննէս Ամիրա»:

¹¹⁰ Ա. Ալպոյանեան, Ազգ. Մահամադրութիւն, էջ 311, 314—15:

Գ. Իբր Ազգ. Բարերար

Սէրվէրեան Ամիրայի մեծագոյն բարերարութիւնը Գուգկունճուքի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին է, զոր կառուցած է իր աներհօր Գրիգոր Ամիրա Պալեանի (1764—1831) յիշատակին՝ անոր մահէն չորս տարի ետք, իրենց տանը ճիշդ դէմը: Տաճարին դրան վրայի արձանագրութիւնը հետեւեալն է.

Տաճար Աստուծոյ
Յանուն Սրբոյն Լուսաւորչի

Հաստատեալ յամի Տեառն 1835
Յարժունի Ճարտարապետ Յովհաննէս
Ամիրայի Սէրվէրեան եւ ի հիմանց
Նորոգեալ քանիւք ժառանգաց հիմ-
նադրին. արդեամբ ազգիս եւ մասնաւոր
Նպաստիւք Շալմեան Պետրոս Ազայի

Յամի Փրկչին 1861

Իր երկրորդ կարեւոր բարերարութիւնը, 9 Դեկտ. 1838ին, իր աներձագին՝ Կարապետ Ամիրա Պալեանի հետ, Սկիւտարի գիշերօթիկ ձեմարանին հիմնադրութիւնն է: Սոյն ձեմարանը կրնար Ազգին աւելի մեծ ծառայութիւններ մատուցանել, եթէ հաւառակորդ մի քանի ամիրաներու խափանարարական գործունէութիւնը տեղի չունենար: Եղած է նաեւ անոր միւթվէլլին:

Իբր մեկենաս նոյն տարին ձեմարանի տպարանէն լոյս ընծայած է Տէրոյնեցի

(1801—1888) «Ընթացք Հայ Դպրութեան» : Հոս ալ իր մականունը «Գէորգեան» ձեռով գրուած է :

Յովհաննէս Ամիրայի ուսումնասէր ըլլալուն մասին փաստ մըն է նաեւ սա պարագան որ երբ նշանաւոր մատենագիր Մեսրոպ Թաղիադեանց (1803—1858), 1838ին Պոլիս կը ժամանէ, զինքը կը հիւրասիրէ ծովեզերեայ ապարանքը, ուր եօթը ամիս ուսուցչութիւն կ'ընէ իր զաւակներուն ¹¹¹ : — Ըստ Բիւզանդ Գէշեանի (1859—1927), ինքն է որ Հայոց մէջ մտցուցած է քարի եւ փայտի վրայ քանդակագործութեան եւրոպական դեղարուեստը ¹¹² : Կը կարծենք թէ այս վարկածը թիւրիմացութեան արդիւնք է, որովհետեւ փայտի վրայ քանդակագործութեան արուեստը դեռ ԺԸ դարու սկիզբները արդէն յայտնի էր Ստամպուլահայ տպագրիչներու :

Ազգ. Պատրիարքարանի դիւանատան մէջ դտնուած Կոնդակի մը համեմատ Մատթէոս Պատրիարքի օրով (1844—1848) տեղի ունեցած ժողովի մը մէջ որոշուած է Տնանկաց Սնտուկին պարտքերուն բարձմանը համար ազգային տուրք մը հաստատել : Այդ առթիւ կարգուած Տեսուչներու շարքին կը յիշուի «Ի Ճարտարապետ յարգելեաց դերամեծար

¹¹¹ Արքաիւմ Այվազեան, Շար Հայ կենսագրութեանց, Հտր. Գ., էջ 9 :

¹¹² Պատմ. Ազգ. Հիւանդանոցի, էջ 19 :

աղգասէր Յօհաննէս Ամիրայն», որ յիշուած է նաեւ իբր տրոյ հաւաքման Հոգարարձու Գուղկունճութէն :

Դ. Իր սերունդը

Յովհաննէս Ամիրա Սէրվէրեան երկիցս ամուսնացած է : Առաջին կողակիցը եղած է Արքունի Ճարտարապետ Գրիգոր Ամիրայի դուստրը՝ Սոփիա կամ Սոփիա, որ ծնած է 1803ին հաւանարար Գումգարու, որովհետեւ այդ միջոցին Գրիգոր Ամիրա, իր աներօրը՝ Արփունի Ճարտարապետ Միկայա Խալփայի մօտ կը բնակէր : Այս իրողութեան իբր փաստ կրնայ ծառայել Գրիգոր Ամիրայի 17 Սեպտ. 1812ին Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցին մկրտուած Լուսիա աղջկանը արձանագրութեանը մէջ, տաներէց ըլլալով Մայր եկեղեցւոյ Տէր Մեսրոպ քահանայի յիշատակութիւնը, նաեւ Սոփիայի մկրտութեան արձանագրութեան՝ Ս. Խաչ եկեղեցւոյ տոմարին մէջ չգտնուիլը :

Սոփիա Սէրվէրեան կամ Գէորգեան վաղահաս մեռած է 1838ին : Թաղուած է Սկիւտարի Հայոց Գերեզմանատունը : Ունի դամբարան, որուն վրայ դրոշմուած է յուզիչ ոտանաւոր տապանագիր մը :

Իր առաջին ամուսնութենէն Յովհաննէս Ամիրա ունեցած է հետեւեալ զաւակները .

1. Թագունի. — Մկրտուած է 7 Նոյ. 1818ին Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցին : Իբր

կնքահայր կը յիշուի Խուրտ օղլու (Քիւրտեան) քէրէստեճի Պր. Յարութիւն։ Սոյն առաջին զաւակին մկրտութեան թուականէն կարելի է հետեւցնել թէ Յովհաննէս Ամիրա Սոփիայի հետ ամուսնացած է 1817 տարւոյ երկրորդ կիսուն եւ կամ 1818ի Յունուար կամ Փետրուար ամսուն։ Թաղուհի՝ մականունը անծանօթ Յարութիւն անունով անձի մը կինն եղած է։ Թաղուհի մեռած է կաթուածէ 8 Օգոստ. 1882ին Պէշիկթաշ եւ թաղուած Գուրուշէշմէ։

2. Մարիամ. — Մկրտուած է 27 Սեպտ. 1819ին՝ նոյն եկեղեցին, Վերոյիշեալ անձին կնքահայրութեամբ։

3. Բրաբիոն. — Մկրտուած է 12 Յունուար 1821ին նոյն եկեղեցին, նոյն կնքահայրութեամբ։

4. Ստեփան. — Մկրտուած է 21 Ապրիլ 1824ին նոյն եկեղեցին, նոյն կնքահայրութեամբ։ Մեռած է մօտաւորապէս 11 Օգոստ. 1891ին, ըստ Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ ննջեցելոց տոմարին։ Հօրը նման եղած է Ճարտարապետ։ Հրանդ Ասատուր «Մասիս»ի 10 Ապրիլ 1898 թուակիր Աղդ. Հիւանդանոցի բացառիկին մէջ լոյս տեսած Նիկողայոս Զօրեանի կենսագրականին մէջ, 1844—1871 թուականներուն Պարիս ուսում առնող Ստամպուլահայ յայտնի դէմքերու միջեւ, զինքն ալ կը յիշէ իբր ճարտարապետութեան հետեւող։

5. ԱճՃԱ. — Մկրտուած է 20 Հոկտ. 1827ին՝ նոյն եկեղեցին՝ Յակոբ Սէրվէրեանի կնքահայրութեամբ:

6. Գրիգոր. — Մկրտուած է 28 Յունիս 1834ին՝ նոյն եկեղեցին՝ Խուրտեան քէրէս-թէճի Պօղոսի կնքահայրութեամբ: Մինչեւ հոս Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ կատարուած մկրտութիւններուն իբր տաներէց յիշուած է Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ Տէր Դաւիթ քահանան:

7. Սողոմէ. — Մկրտուած է 4 Դեկտ. 1836ին՝ Գուղկունճուքի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, Պօղոս աղա Խուրտեանի կնքահայրութեամբ: Կը կրէ մօրենական մեծ մօրը անունը:

8. Պօղոս. — Մկրտուած է 26 Դեկտ. 1837ին միւթէվէլի Յակոբ աղայի կնքահայրութեամբ: Այս որդին, 1870ական թուականներէ սկսեալ մինչեւ դարուն վերջերը ծառայած է իր մկրտուած եկեղեցիին, նախ մի քանի տարի իբր դանձապետ եւ յետոյ իբր Թաղ. Խորհրդոյ ատենադպիր, իսկ 1880ական թուականներէ սկսեալ մինչեւ մահը եղած է իր Թաղի «մուխթար»ը: Քաղաք. Ժողովի 26 Յունիս 1879ի նիստին ալ Ելեւմտից Հոգարարձութեան անդամ ընտրուած է: Մեռած է 1907 Յունուարի վերջերը, ըստ Ս. Խաչ եկեղեցւոյ ննջեցելոց տոմարին: Ամուսնացած է Շալճեան Պետրոսի դուստր Տիրուհիի (1847—1911) հետ եւ ունեցած

Յովհաննէս անունով զաւակ մը, մկրտուած 4 Դեկտ. 1866ին, կնքահայրութեամբ Յարութիւն Փիշմիշեանի: Այս անդրանիկ զաւակնին ընդունած է մահամետական կրօնքը: Երկրորդ զաւակն է Սոփիա-Համասիիւն, մկրտուած 29 Յուլ. 1876ին. ամուսնացած կեսարացի Սըվանի Յակոբ ճնկտրեանի հետ եւ զաւակ չեն ունեցած: Երրորդ զաւակն է Ֆովիանէ (Յուլիանէ) — Սաքեմիկ, ծնած 21 Յունիս 1886ին եւ ամուսնացած ասեղնագործ Յակոբ ճնկտրեանի հետ եւ ունեցած Մելիմէ (ծն. 1912) եւ Ատրիմէ (ծն. 1914) անունով երկու դուստրներ, որոնք ամուսնացած եւ այժմ Լիոն կը բնակին:

Յովհաննէս Ամիրա՝ իր երկրորդ կնոջ՝ Արուսի հետ ամուսնութիւն կնքած պիտի ըլլայ 1839ին: Ըստ Ս. Խաչ եկեղեցւոյ ննջեցելոց տոմարին՝ Արուս Սէրվէրեան մեռած է մօտաւորապէս 22 Յունվ. 1877ին: Այս երկրորդ կնոջմէն ունեցած զաւակներն են.

9. Երանուհի. — Մկրտուած է 24 Յունվ. 1840ին՝ կնքահայրութեամբ միւթէվէլլի Յակոբ աղայի:

10. Մաքրուհի. — Մկրտուած է 10 Յունիս 1841ին՝ կնքահայրութեամբ վերոյիշեալին:

11. Քրիստիմէ. — Մկրտուած է 16 Յուլ. 1842ին՝ կնքահայրութեամբ նոյնին:

12. Լուցիա. — Մկրտուած 31 Յունվ. 1844ին՝ ամուսնացած է Սարգիս Եւզպա-

չեանի հետ եւ ունեցած են 2 զաւակ՝ Կարապետ եւ Զարուհի :

13. Վասիլուհի. — Մկրտուած է 23 Ապրիլ 1846ին կնքահայրութեամբ Յակոբ Սէրվէրեանի :

14. Նշան. — Մկրտուած 3 Ապրիլ 1850ին՝ մեռած է 24 Ապրիլ 1927ին : Եղած է փաստարան. 1899ին ընտրուած է Գուգկուն-ճուքի Թաղ. Խորհրդոյ անդամ : —

Յովհաննէս Ամիրայի զաւակներէն հատ մըն ալ գտնուեցաւ՝ Աբրահամ, որ ծնած Տիկ. Սոփիայէ՝ մկրտուած է 1 Յուլիս 1832ին կնքահայրութեամբ Խուրտեան Պօղոսի :

Ինչպէս յիշուեցաւ վերը՝ Յովհաննէս Ամիրայ Սերվերեանի առաջին Տիկինը Սոփիա՝ կանխահաս մահ ունեցած եւ մեռած է 35 տարեկան 1838ին : Արդ, թէեւ որեւէ լուսաբանութիւն տրուած չէ մահուան պատճառի մասին՝ սակայն ուշադրութեամբ կարգալով իւր տապանագիրը՝ կը տեսնենք որ դժուարածնութիւն մ'եղած կ'երեւայ կանխահաս մահուան պատճառը : Ահա թէ ի՛նչ կ'ըսէ իր տապանագիրը :

«Ծընելաւէր զորովով՝ յոգի ու սիրտ վշտագին՝ մրցեալ ընդ երկունս վերջածին՝ ըսպառեցար հոծ ցաւով» : Վերջին զաւակի մը ծնունդի երկունքներուն չդիմանալով մեռած է :

Յովհաննէս Ամիրայի մահուան առթիւ
 Կը գրէ Մասիս¹¹³. «Արքունի ճարտարապետ
 ՄԺ. Յօհաննէս Ամիրան Սէրվէրեան՝ որ
 քանի մը ամիսէ ի վեր հիւանդ էր՝ երեք-
 չարթի օրը առ Աստուած փոխեցաւ ի հա-
 սակի 72 ամաց: Հանդուցեալ Յօհաննէս
 Ամիրան... Ղուզղունճուխի Ս. Լուսաւորիչ
 եկեղեցին եւ դպրոցը ամբողջապէս իր քսա-
 կէն շինած է: Ճեմարան անունով մեծաշէն
 վարժարանի հիմնադիրն եղած եւ անոր շի-
 նութեան առատածեռն տուրքով նպաստամա-
 տոյց եղած է: Քարի եւ փայտի վրայ քանդա-
 կագործութիւն ընելու կարելոր արհեստ-
 ները Հայոց մէջ մտցուցանողն ու ծաղկեց-
 նողը ինքն եղած է...»:

Յովհաննէս-Սոփիա ամուլի զաւակներու
 վերոյիշեալ ցանկին վրայ աւելցնելու ենք
 Յարութիւն մ'ալ, որ ըստ Հայաստան թերթի
 նշանաւոր ճարտարապետ մըն է 1849ին՝
 իրրեւ արքունի ճարտարապետ՝ արքունի
 շինուածոց մէջ: Հայաստան Կը գրէ. —
 «Օգոստափառ արքայն... ադամանդեայ փա-
 ռաւոր պատուոյ նշան մը արքունի ճարտա-
 րապետ Մեծ. Յօհաննէս Ամիրայի որդի
 Աժծ. Յարութիւն Աղային շնորհելով ըրած
 հաւատարիմ ծառայութիւնները վարձա-
 տրեց... զանի քաջալերեց իւր նարտարա-
 պետական գեղեցիկ գործերուն մէջ, որոնց
 մէկ քանին արքունի երեսիլի շինուածոց

¹¹³ 1858, թիւ 335, Յունիս 26:

վրայ արդէն փայլելով կրնան բաւական ապացուցանել անոր հմտութիւնն ու հանձարը ¹¹⁴» :

Յովհաննէս Ամիրայ Սերվերեանի փեսան եղած է հին անուանի մտաւորական մը՝ Յակոբիկ Մանուկեան : *Զայս կը յիշէ Ա. Ալպոյանեան*, բայց չ'ըսեր թէ Սերվերեանի ո՞ր աղջկան հետ *ամուսնացած է* : Մարիամի^o, Բրաքիոնի^o հետ : Ահա՛ Մանուէլեանի կենսագրական դժերը. — «Ծնած է Կեսարիա 1802 Դեկտ. 14ին : Բարձրագոյն ուսումն ստացած է Իտալիոյ մէջ : Փեսան էր Յովհաննէս Ամիրայ Սերվերեանի : Առաջին տնօրէն Հայ անդրանիկ երկրորդական վարժարանին՝ Սկիւտարի ձեմարանին 1836ին : Երբ Ամիրաներու չկամութեամբ ձեմարանը փակուելու վտանգին առջեւ էր 1841 Ապրիլ 6ին, քննութեան հանդէսին առթիւ՝ Մանուէլեան ծնողքներուն բացատրեց իրաց վիճակը ատենարանութեամբ մը : Ներկաները միանալով՝ որոշեցին չթողուլ որ ձեմարանը փակուի... ձեմարանը փակուեցաւ 3 Հոկտ. 1841ին : ...Մանուէլեան մեռած է 1870 Օգոստ. 27ին ¹¹⁵» :

Յովհաննէս Ամիրայի աղջկան՝ Սողոմէի մասին գտանք կարեւոր տեղիք մը : Պոլսոյ Մաւիս ¹¹⁶ Տիկ. Սողոմէի մահուան առթիւ,

¹¹⁴ Հայաստան, Կ. Պ. 1849, թիւ 153 :

¹¹⁵ Ա. Ալպոյանեան, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ 1937, Բ, էջ 2052 :

¹¹⁶ 1868, թիւ 838 :

1868ին, *կը գրէ որ ան կինն է Sofy*. Ստեփան Փաշա Ասլանեանի որմէ ունեցած է զաւակներ *եւ մեռած 1868 Մարտ 2ին՝ թաղուած է Սկիւտար* :

Դոկտ. Ստեփան Փաշա Ասլանեան (1822—1901) զաւակն է Վանեցի Ասլանի *եւ Կեսարացի Հոփսիմէի, ծնած Պոլիս* : Իւր նախնական կրթութիւնը առած է Պոլսոյ Գլխավոր թաղին Ս. Էջմիածին անուամբ դպրոցին մէջ, որմէ վերջ 1839ին կ'անցնի Սկիւտարի Ագգային Ճեմարան Ս. Երուսաղէմի գիշերօթիկ Ուսումնարանը, որ կը տեւէ մինչեւ 1841. 1842ին կը մտնէ Կալաթա Սարայի կայսերական բժշկական վարժարանը, որուն ընթացքը կ'աւարտէ 1847ին *եւ կը ստանայ բժշկական վկայականը, սակայն Սուլթան Մէհմետի փափաքով կը զրկուի իր երեք ընկերներով Վիեննա, հո'ն եւս քննութիւն մը տալու համար* : Այս առթիւ Դոկտ. Ասլանեան իրրեւ զինուորական բժիշկ՝ կը ստանայ դեր-հագարապետութեան աստիճան. քանի մ'ամիս յետոյ իր ընկերներուն հետ կը մեկնի Վիեննա, որուն համալսարանի քննութիւններէն առաջնակարգ Դոկտ.ի վկայականը կը ստանայ : Վիեննա եղած ատեն յաճախ կ'այցելէ Միխիթարեան Մայրվանքը, որուն Ընդհանրական Արբահայրն էր Միաբանութեան հռչակաւոր անձը՝ Գերապայծառ Արիստակէս Արքեպիսկոպոս Ագաբեան : Այդ օրերուն վանքին թերթը՝ Եւրոպա մեծ գովեստով կը գրէ անոր մասին՝

մանրամասն նկարագրելով Վիեննայի համալսարանին մէջ տուած քննութեան պարագաները¹¹⁷ : Դոկտ. Ասլանեան 1848 Օգոստոսին կը վերադառնայ Պոլիս եւ կը ստանայ հազարապետի աստիճան եւ պատուանշան ու կը կարգուի Սպարապետի Դրան զինուորական Հիւանդանոցի բժիշկ : Մեծ գովեստներ կը հիւսեն իր հասցէին Պոլսոյ Հայաստան¹¹⁸, Զմիւռնիոյ Արշալոյս Արարատեան¹¹⁹ եւ ուրիշ թերթեր : Պոլիս վերադարձէն քիչ վերջ Դոկտ. Ասլանեան կը մտնէ նաեւ Ազգային գործերու շրջանակին մէջ, հետզհետէ մեծ պաշտօններու եւ պատիւներու հասնելով¹²⁰ :

Դոկտ. Ստեփան Փաշա Ասլանեան կ'ամուսնանայ 1853ին Գուզկուլնճուքի Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ հիմնադիր Սէրվերեան Յովհաննէս Ամիրայի աղջկան՝ Սոդոմէի (ծն. 1836ին) հետ, որմէ կ'ունենայ զաւակ մը՝ Անտոն, որ 1880ին Պարիսի մէջ բժշկական վկայական ստացած է, բայց իրրեւ թոքախտաւոր մեռած է 1885ին Պարիսի մօտերը (Դոկտ. Ա. Ն. Մեգպուրեան, Հայ եւ ծագումով Հայ բժիշկներ, Ստանպուլ 1950, էջ 114) :

¹¹⁷ Տե՛ս Եւրոպա, 1848, թիւ 3. նոյն 1848 Յուլիս 27/15 :

¹¹⁸ 1849, թիւ 40—145 :

¹¹⁹ 1848, թիւ 317 :

¹²⁰ Տե՛ս Հանդէս Ամսօրեայ, 1905, էջ 75—186 :

Դոկտ. Ստեփան Ասլանեան մեռած է 1901ին եւ թաղուած Շիշլի, ուր ունի գեղեցիկ դամբարան մը :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԿ

Յովհաննէս Պալեան

Կարապետ Ամիրայ Պալեանի կրտսեր եղբայրն է Յովհաննէս Պալեան, ծնած 1810—11ին : Իր մասին կարեւոր տեղիք մը դտած ենք Մասիսի քով : Թերթը 1857 Յուլիս 18ի հառն Լուրերու բաժնին մէջ կը տողէ . «Արքունի Ճարտարապետ Պալեան Մեծ. Կարապետ Ամիրայի կրտսեր եղբայր Մեծ. Յովհաննէս Աղան անցեալ չարթու սաստիկ փորհարութեամբ մը հիւանդանալով՝ բոլոր ճարտար բժշկաց ջանքերը անկարող եղան զինքը բժշկելու եւ այս երեքչարթի առտու առ Աստուած փոխեցաւ ի հասակի քառասուն եւ վեց ամաց : Հանգուցեալ Յոհաննէս Աղան քաջուած կեանք մը կ'անցունէր, իր ժամանակին գլխաւոր մասը բարեպաշտական դորձերու եւ աղքատաց ու կարօտելոց օգնութիւն ընելու նուիրելով : Մեծարդոյ հանգուցելոյն յուղարկաւորութիւնը նոյն օրը կատարվեցաւ եւ մարմինը մեծ հանդիսիւ թաղուեցաւ Իւսկիւտար իր նախնեաց դամբարանին մէջ» ¹²¹ :

¹²¹ Մասիս, Կ. Պ. 1857, թիւ 286, Յուլիս 18 :

Ուրեմն՝ Յովհաննէս Պալեան ծնած
կ'երեւայ 1810—11ին եւ մեռած է 1857ին .
Թաղուած է Սկիւտարի «Պաղլարպաշի»
Հայոց գերեզմանատունը, ուր սակայն ո'չ
չիրմաքար եւ ոչ ալ տապանագիր ունի :

Յովհաննէս Պէյ ամուսնացած էր : —
Այո՛ . Մէմմուլայը Հավատիս ¹²² կը յիշէ
կնոջ անունը, որ է՝ Բերուգէ-Հանըմ : Ման-
րամասնութիւն չկայ : Թերթը այնպէս մը
հասկցնել կ'ուզէ թէ Տիկինը մեռած էր
1864ին : Զաւակի մասին ոչ մէկ լուր :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԶՈՐՐՈՐԴ

Լուսիկ-Հանըմ

Գրիգոր Պալեանի եւ Տիկ. Սողոմէի
չորրորդ զաւակն է Լուսիկ, որ ծանօթ է
աւելի Լուսիկ Հանըմ անունով : Ահա՛ իր
մկրտութեան արձանագրութիւնը Սկիւտարի
Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ. «Հայր՝ Գրիգոր
Խաչֆայ Տէրութեան, զաւակ՝ Լուսիա,
կնքահայր՝ Եազմաճի Կարապետի որդի
Եազմաճի Յարութիւն, կնքող՝ Տէր Բար-
թուղիմէոս, Տաներէց՝ Տէր Մեսրոպ ի Ղում-
դափուն, թուական՝ 17 Սեպտ. 1812» :

Լուսիկ Հանըմ ամուսնացած է Մարտի-
րոս Տրեմց-Մարգարեանի հետ : Մարտիրոս
Տրեմց Մարգարեան (ծնած 1798ին) զաւակն
է Ակնի Կարուշլա Գիւղացի Մարգար Ամի-

¹²² Կ. Պ. 1864, թիւ 578 :

Տիկին Լուսիկ-Հանըմ (Մարգարեան)

բայի, որ ժԹ. դարու նշանաւոր ամիրաներէն՝ ծնած է Կարուշլա 1776ին եւ մեռած Պոլիս, Սկիւտար 1841 Մարտ 15ին։ Արհեստով նշանաւոր եղած է։ Կարգուած է սեղանաւորներու վերակացու (սարրաֆլար քէ-

Մարտիրոս Տրեւց-Մարգարեան

Հետաք) : Եւրոպայի Հետ ունեցած է առեւ-
տրական կապեր եւ այս առթիւ քանի մը ան-
գամ Եւրոպա այցելած է : Սատարած է Սկիւ-
տարի Ս . Խաչ եկեղեցւոյ 1830ի չինութեան :

Մարգար Ամիրայ ունեցած է երեք որդի .
— Աստուածատուր, Մարտիրոս եւ Ստեփան :
Ասոնցմէ Մարտիրոսն է Լուսիկ Հանըմի
ամուսինը :

Մարտիրոս Տրենց Մարգարեան, ըստ
տապանագրին՝ ծնած է 1801ին, իսկ ըստ մա-
հուան առթիւ գրող թերթին՝ ծնած է
1798ին : Մարտիրոս Մարգարեան եղած է
ԺԹ . դարու նշանաւոր վաճառական մը : Իր
վաճառատեղին եղած է Վալիտէ Խանը :
Սուլքան Ապտիւլ Մէնիտ 1851ին իրեն պար-
զեւած է հրովարտակ (պէրաթ) մը, որուն
չնորհիւ առեւտրական կարգ մը առանձնա-
չնորհումներ ձեռք ձգած է : Հիմնած է Սե-
ղանաւորական Ընկերութիւն մը :

Մարտիրոս Տրենց Մարգարեանի սե-
րունդէն ներկայիս ողջ անձ մը — Պալեսցի
Պր. Զաւէն-Մկրտիչ Ֆէրիատեան, 75 տարե-
կան — հաճեցաւ հաղորդել մեզ ինչ որ կը
կը յիշէ իր նախնեաց եւ ընտանիքի մասին :

«Մարտիրոս Տրենց Մարգարեանի կեան-
քէն ծանօթ է հիւանդութեան պարագայ մը,
որուն պատճառաւ Պարիս դացած է դար-
մանուելու համար : Ճամբու ընկեր ունեցած
է Նիկողոս Պէյ Պալեանի Տիկինը՝ Նունիկ
Հանըմ, իր աղջիկը՝ Մարիամ, Ասպետ
Զունդ (իբր թարգման) եւ իր սպասուհին՝
Հանի Տառա : Պարիս մնացած է երկու տարի
(1857—59) բնակարան ունենալով Boulevard des Capucinsի վրայ գտնուող Hotel

Particulier, իսկ դարձանող բժիշկն եղած է Dr. Nétalon» :

Տիկ. Լուսիրկի եւ Մարտիրոսի զաւակներն են, ըստ Պր. Զաւէնի. — Արսէն, Յովհաննէս, Նշան, Սրբուհի, Մարիամ :

Ֆերիատեան ընտանիքը

1. Արսէն. — Մկրտուած է 1833 Ապրիլ 19ին: Մնացած է ամուրի:

2. Յովհաննէս. ըստ Պր. Բամպուֆ-նեանի՝ Թրքահայ վաճառական մըն է, նաեւ տպագրիչ եւ գրագէտ: Ծնած է Սկիւտար 1831ին եւ մեռած Կ. Պոլիս 1877ին: Ուսած է Սկիւտարի Ճեմարանը: Յետոյ գրադած է մետաքսի վաճառականութեամբ: Սկիւտար, Իճատիէ Թաղը տպարան հաստատած է, ուր հայերէն եւ հայատառ թրքերէն գրքեր տպագրած է: Քիչ վերջ սակայն փնասի ենթարկուելով՝ տպարանը Տէրոյենցի ծախած է: 1857ին մեկնած է Պարիս: Այս միջոցին հիմնած է «Շիրքէթի Թիմարէթի էրմէնեան» անուն սեղանաւորական տուն մը, որուն կենդրոնը եղած է Վիեննա: Յետոյ առեւտրական ասպարէզէն քաշուելով՝ խմբագրութեան սկսած է «Մէմուռ»-ի, որուն հետեւանքով փորձանքներու ենթարկուած եւ նոյն իսկ կեանքը վրայ տուած է: Հրատարակած է «Դժոխֆէն փախած մարդը»¹²³ տետրակները:

Յովհաննէս ամուսնացած է, ըստ Պր. Զաւէնի, Իսկուի Նուրեանի հետ, որուն եղբայրն եղած է Conseiller d'Etat: Յովհաննէս-Իսկուհիի զաւակներն են. Գրիգոր եւ Ներսէս: ա) Գրիգոր եղած է պետական պաշտօնեայ Dette Publiqueի մէջ: Ծնած 1856ին՝ մեռած է Իստանպուլ 1908ին: Իր զաւակ-

¹²³ Մտամպուլ 187:

ներն են. Արամ և Երուանդ, որոնք զաղթած են Ադեֆաանդրիա (Եգիպտոս), ուր Արամ վարած է Deutsche Orient Bank-ի տնօրէնութիւնը, իսկ Եղբայրը՝ Երուանդ առևտուրով զբաղած է: Արամ ամուսնացած է Լիբանանցի Հայ աղջկան մը (ըստ Բամպուք-ճեանի) նկարիչ Արաէմիս Տրենց Մարգարեանի հետ՝ զաւակ չեն ունեցած, իսկ Երուանդ Հայուհիի մը հետ ամուսնացած՝ ներկայիս (1968) կը գտնուի Սան-Ռեմօ (Իտալիա) և պանդոկապետ է: Ասոնց Հայրը՝ Գրիգոր՝ աշխատակցած է Բիւզանդիոնի. իսկ Երուանդ եղած է Գահիրէի «Հայ Մշակոյթի Բարեկամներու Միութեան» նախագահ: Բ) Ներսէս՝ փոխադրուած Անատոլիո՝ եղած է պետական պաշտօնեայ. ամուսնացած Հայուհիի մը հետ՝ ունեցած է մանչ մը և աղջիկ մը:

3. Նշան. — Ամուսնացած է Հայ կաթողիկէ կնոջ մը հետ:

4. Սրբուհի. — Զունինք որեւէ ծանօթութիւն:

5. Մարիամ. — Ինչպէս յիշեցինք վերը՝ իր 19 տարեկանին հիւանդ հօրը ընկերացած է, 1857ին, դէպի Պարիս և այդ առթիւ լուսանկարուած մեծադիր պատկերը կախ է Պր. Զաւէնի տան մէկ պատէն. լուսանկարին ետեւը զրուած է «Մարիամ Մարգարեան, ի

Մարիամ Մարգարեան

Հասակի 19 տմաց, լուսանկարեալ ի Փարիզ
1857 Նոյ. ամսոյ» :

Մարիամ ամուսնացած է Բարթող Մ. Քիւրքնիպաշեանի հետ, որ Սամաթիոյ Ս. Սահակեան Վարժարանը յաճախելէ վերջ՝ կայսերական Փողերանոցի մէջ պաշտօնեայ եղած է հօրեղբօրը՝ Կարապետի քով : Ինքը Բարթող Մ. Քիւրքնիպաշեան համառօտ կենսադրականը դրած է իր եւ իր եղբայրներու եւ քոյրերու՝ խաւաքարտի մը վրայ, որուն միւս կողմը լուսանկար-պատկերն է Մարգարեաններու ամառանոցին ու պարտէզին :

Բարթող Մ. Քիւրքնիպաշեան ունեցած է մեծապէս զնահատուած ազգ. գործունէութեամբ :

Թիւն մը : Յիշենք մէկ-երկու հատը՝ հաղորդուած մեզ Պր. Գ. Բամպուլքճեանէ :

Աղքատաբայ կաթողիկոսական խնդրոյ քննիչ Խառն Յանձնաժողովի երեք աշխարհիկ անդամներէն մին եղած է ¹²⁴ : Ազգ. ուրիշ պաշտօնական մարմիններու եւ վարչութիւններու անդամ եղած է, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ իր նամակներէն ¹²⁵ :

Մարիամ եւ Բարթող կ'ունենան եօթը զաւակ. Յակոբ-Արամ, Գրիգոր-Տիգրան, Պօղոս-Երուանդ, Պէաթրիս, Մաքրուհի, Գոհարիկ, Սրբուհի-Շնորհիկ : Գրիգոր՝ երեք գիշերօթիկ վարժարաններու աշակերտած՝ լաւ վկայական ստացած է, որմէ վերջ կ'ըլլայ Բելգիոյ (Belgique) զանազան դործարաններու ներկայացուցիչ եւ այս կապակցութեամբ յաճախ ճամբորդած է Եւրոպա եւ ստացած Chevalier de l'Ordre de Léopold II. de Belgique, վարած է Տնօրէնութիւնը Contoire des Tisseurs Belgesի Կ. Պոլսոյ ճիւղին. եղած է աւստրիական Phénix ապահովագրագրական Ընկերութեան Պոլսոյ ճիւղին ներկայացուցիչը :

Գրիգոր ունեցած է ազգ. դործունէութիւն ալ. օրէնակ՝ Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ Թաղ. Խորհուրդի Ատենապետ եւ

¹²⁴ Տե՛ս Տեղեկագիր Խառն Յանձնաժողովոյ Աղքատաբայ Աթոռոյ, 1872, էջ 24 :

¹²⁵ Թղթածրար Տնտեսական, Թիւ 8, Դիւան Պատրիարքարանի, Կ. Պոլսոյ :

դպրոցի Հոգաբարձու, Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ Թաղ. Խորհուրդի անդամ՝ 1910—24ի տարիներուն, ինչպէս նաեւ Քաղաք. Ժողովի անդամ :

Գրիգոր կը բնակէր իր սրահէն՝ Մարտիրոս Տրենց Մարգարեանէն մնացած Սկիւտարի տունը, որ կից էր Նիկողոս Պէյ Պալեանի տան :

Գրիգոր ամուսնացած է Օր. Մարի Միլինովիչի հետ : Մառի աղջիկն է աւստրիահայ Մկրտիչ Միլինովիչ եւ Սոֆի Նիգամեանի (վերջինս ազգական Գաբրիէլ Նորատունկեանի) :

Գրիգորի զաւակներն են՝ Զաւէն-Մկրտիչ, Շահան - Կարապետ, Ալիս - Լիւսի : ա) Զաւէն-Մկրտիչ, ծնած 1894ին յաճախած է Սկիւտարի Ս. Խաչ ազգ. դպրոցը, յետոյ նոյն Թաղի Home Schoolը, ուսկից անցած է Բանկալթիի Վիեննական Միփարեան վարժարանը՝ ընտանիքի 1903ին Բերա փոխադրուելուն առթիւ : Զաւէն յաճախած է նաեւ գերմանական վարժարան, որմէ վերջ հայրը զինքը ղրկած է Լոզան, ուր կը հետեւի համալսարանի ընկերական գիտութեանց ընթացքին : Վերադարձած Պոլիս 1922ին՝ պաշտօն կը ստանայ Պարսից դեսպանատան մէջ իբրեւ Քարտուղար, որ կը տեւէ 10 տարի : Դեսպանատան Անկիւրիա փոխադրութենէն վերջ՝ կը կար-

գուի Քարտուղար պարսկական Հիւպատոսարանի :

Պր. Զաւէն ողջ է եւ կ'ապրի Պոլիս ամուրի կեանք մը՝ բոլորովին մինակ : Իր բնակարանը՝ Հինգյարկանի շէնք մ'է Բերայի մէջ, մնացած իր նախնիքներէն, որուն սենեակներու պատերը զարդարուած են Պալեաններու եւ անոնց սերունդներու պատկերներով :

բ) Շահան-Կարապետ, Գրիգոր Քիւրքճիպաշեանի երկրորդ զաւակը՝ ծնած է 1896ին. իր նախնական ուսումը ընտանեկան յարկին տակ ստանալէ յետոյ՝ յաճախած է նաեւ Բանկալթիի վիեմնական Միսիթ. վարժարանը եւ Հայ-Սկուլ անգլիական վարժարանը : Գործի մէջ հօրը հետեւած է Պոլիս եւ Բրիւքսել : Ամուսնացած Բեղգիացի օրիորդի մը հետ՝ զաւակ չեն ունեցած : Մեռած է ինքնաշարժի արկածով մը՝ 1957ին :

գ) Ալիս-Լիւսի ծնած 1904ին՝ ուսումը առած է նախ Էսայեանի, յետոյ Notre-Dame de Sionի մէջ : Ամուսնացած յոյնի մը հետ՝ ունեցած է մանչ մը եւ աղջիկ մը : Իր ամուսինը ստիպուած ըլլալով մեկնիլ Յուճաւտան՝ ինքն ալ մեկնած է, ուր ողջ է ներկայիս :

Պր. Գ. Բամպուֆեան հաճած է քանի մը յաւելեալ ծանօթութիւններ ալ զրկել Մարտիրոս Տրեմց Մարգարեանի եւ Տիկ. Լուսիկ-Հանըմի զաւակներու մասին : Ըստ

Հինգյարկանի տուն Զառնի

Պր. Բամպուլքճեանի Մարտիրոս - Լուսիկ
ամուսն ունեցած է 4 զաւակ. Կարապետ-
Յովհաննէս, Մարգար, Արսէն եւ Մարիամ:
Այս չորսէն երկուքը վաղամեռիկ եղած են՝
Կարապետ եւ Մարգար: Կարապետ-Յովհան-
նէս 14 տարեկանին մեռած է, իսկ Մարգար
1872 Մայիս 18ին.

Շիրիմ հանգստեան գերա-
պատիւ Մարգարեան Մարտիրոս
աղայի սիրասնունդ որդւոյ Կա-
րապետ աղայի որ ննջեաց ի կամս
Աստուծոյ ի հասակի չորեքտասան
ամաց:

Որ ի տիս գեղանի
Ամբիծ վարուք եւ բարի
Զարգանայր օր քան զօր
Շուք եւ պարծանք հօրն եւ մօր
Լըքեալ գերկիր մահացու
Յարփենից կայս երկնաչու
Ուր ընդ դասուց գերակայ
Յաւերժանայ լոյսն յանմահ:

Յամի Տեառն 1844 Օգոստ. 10.

Իսկ Մարգար մեռած է 1872 Մայիս 18ին:
Ասոր տապանագիրն է.

Շիրիմ

Մարգարեան Մարտիրոս աղայի
վաղամեռիկ որդւոյ
Մարգար աղայի Մարգարեան
Որ հանգեաւ ի 1872 Մայիս 18

Որ էին հանդէպ խանձիս ողջակէզ
Հանոյ պատարագ տալ զանձն ի նուէր
Բուրվառ ըղձիցդ ի հիւծ սըրտակէզ
Գուք նորին հայցես ձայնիւդ աղօթկեր
Իցիւ քաղցր եւ հեշտ քուեցաւ նըմա
Շընորհացն առնել զքեզ բաժանորդ
Հասանել փառաց յոր սիրտ քո յուսայ
Խընդիցն արդարոյն լինելով հաղորդ
Մի գիրկ ի լուսոյն քողցես զսա Տէր
Որ ի շուք աջոյդ մընայ ապաստան
Ի խորան յաւէտ քում սըրբանուէր
Տուր սըմա հանգչիլ յանդորբը ի կեան :

*Մարտիրոս Տէրենց Մարգարեանի տա-
պանադիրը .*

Շիրիմ

Մարգարեան Մարտիրոս աղայի
Տէրենց
Որ հանգեաւ ի 14 Նոյեմբերի 1867
ի հասակի 66 ամաց :

Մահկանացու որ ի գնին կաս շիրմիս
Յիշեա աստի քռանիմք ի մերն հայրենիս :
Կեցի յաստիս իբրեւ նըժդեհ որ անցորդ
Բազմադիմի յեղմանց բաղդին լեալ հաղորդ :

Հրապոյրք կենաց արկածք եւ բիւր յաջո-
ղուած

Ընդ ցուրտ շիրմաւ ամացն գտանին կա-
տարած :

Օն մաղթեցէ՛ք առ ի հանգիստ զԱյրն որ աստ
Հանգուցելոց պաշտի հոգւոցն ի նպաստ :

Պոլսոյ Մասիս ¹²⁶ Մարտիրոս Մարգա-
րեանի մահուան առթիւ կը տողէ. «Ամսոյս
(Նոյ.) 14ին գիշերն Վսեմ. Պալեան Կարա-
պետ Պէյի քեռայր Մարգարեան Մեծ. Մար-
տիրոս Աղան՝ որ երկար ժամանակէ ի վեր
հիւանդ էր, իւր կեանքը կնքեց ի հասակի 68
ամաց... Հետեւեալ օրը յուղարկաւ որու-
թեան տխուր հանդէսը կատարուեցաւ շքեղ
կերպով եւ մարմինն Իւսկիւտար իւր նախ-
նեաց դամբարանն ամփոփուեցաւ...» :

Ինչպէս կը տեսնուի՝ Մարտիրոս Մար-
գարեան 1866ին մեռած է եւ ոչ թէ 1867ին եւ
ինքը 68 տարեկան էր մեռած ատեն եւ ոչ թէ
66, ինչպէս սխալ գրուած է իր տապանա-
գրին մէջ :

Մարտիրոս Մարգարեանի կինը՝ Տիկին
Լուսիկ-Հանըմ կը վախճանի 1886 Յունիս
24ին եւ Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյն մէջ
կը կատարուի թաղման հանդէսը : Դամբանա-
կանը կը խօսի Գաբրիէլ Գրասէրեան, որ կը
չէչտէ թէ «Տիկինը մին էր այն հաղուադիւտ
արարածոց, զորս Աստուած ի մէջ բիւրուց

¹²⁶ 1866, թիւ 772, Նոյ. 19 :

եւ հագարաց ընտրանօք կ'որոշէ՝ գարդ եւ պսակ ընելու առաքինական եւ բարեպաշտական գործոց... *Նորա առ Ս. Խաչ եկեղեցին* նուիրած ծանրագին զգեստներն *միայն բաւական են իւր անունը յաւիտեան անմահացնելու* ¹²⁷ . . . » :

Անշուշտ Սկիւտարի Հայոց գերեզմանատունը թաղուած է. յիշատակութիւն չ'ըլլար :

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

Կարապետ Ամիրայ Պալեանի եւ իր առաջին կնոջ Նագենիի սերունդը

Կարապետ Ամիրայ Պալեան իրրեւ Արփունի Ճարտարապետ՝ իր զաւակներուն փոխանցած է *նարտարապետական արուեստը :* *Անոնցմէ ոմանք զրկած է* *Եւրոպա եւ հոյտարած է որ իւրացնեն ճարտարապետական ամէն գիտելիք, մասնագիտական ամէն բարձրագոյն ուսում եւ ըլլան արժանի Օսմանեան Պետութեան պատուարեր Արքունի Ճարտարապետներ՝ շարունակելով իրենց հօր եւ նախնեաց այնքան փայլուն շինարարութիւնները :*

Կարապետ Ամիրայ եղած է իր զաւակներուն համար նաեւ *նարտարապետական ուսուցիչ եւ իր օրինակով, իր թելադրու-*

¹²⁷ Փննք, Կ. Պ. 1886, թիւ 2000 :

Թեամբ եւ առաջնորդութեամբ զանոնք մար-
զած է Պալեաններու յատուկ ոնին ու մաս-
նագիտական գաղտնիքներուն քափանցելու
եւ զանոնք իւրացնելու :

Այս տեսակէտով կ'ուզենք չեչտել թէ
կարապետ Ամիրայի սերունդը՝ սերունդ է
նաեւ Պալեաններու յատուկ փարտապե-
տական գործունէութեան եւ մասնագիտու-
թեան :

Պալեաններու գեղարուեստական գոր-
ծունէութիւնը նիւթ ունենալով՝ ընդհանուր
տեսութեամբ մը կը դրէ Պր. Պ. Էրզրեան. —
«Պալեանները հաւատարիմ մնալով 19րդ
դարու այսինքն իրենց ժամանակակից չըր-
ջանի ճարտարապետական սկզբունքներուն՝
առաւելագոյն չափով զարդաքանդակած են
իրենց կառուցած շինութիւնները, ըլլան
անոնք պալատ կամ մզկիթ : Անոնք այլ կերպ
չէին կրնար շարժիլ, տրուած ըլլալով որ
այդ կը պահանջէր դարուն ողին ու գեղա-
րուեստական հասկացողութիւնները, մանա-
ւանդ եւրոպական ոստաններուն մէջ, ուր
ստացած էին իրենց ուսումը : Հակառակ
ներկայ դարուն պարզասիրութեան ու
արդի ճարտարապետական հասկացողու-
թեանց՝ Պալեաններու գործերու մեծագոյն
մասը չեն անհանգստացներ մեր աչքերը...
Պալեաններու գործերը ժամանակակից ող-
ւոյն լաւագոյն ներկայացուցիչներն են : Պա-
լեաններու առանձնայատկութիւններէն մին

ալ անոնց բազմածախսութենէ խուսափումն է: Արդարեւ եւրոպացի մասնագէտներ ապշած ու իրենց զմայլանքը յայտնած են ի լուր այն բազդատարար համեստ դումարներուն, որոնք ծախսուած են այս պալատներու շինութեան համար¹²⁸...»:

Այս ընդհանուր տեսութենէն վերջ՝ անցնինք Կարապետ Ամիրայ Պալեանի սերունդի մէջմի անհատի պատմութիւնը ուսումնասիրութեան նիւթ ընելու:

Կարապետ Ամիրայ իր առաջին կնոջմէն՝ Տիկ. Նազենիէն ունեցած է տասնութիւ գաւակ, որքան որ կրցանք ստուգել, իսկ երկրորդ կնոջմէն՝ Տիկ. Մարիցայէն ունեցած է երկու գաւակ: Արդ, Կարապետ Ամիրայ իր տասնուերեք գաւակներով, բազմաթիւ թոռներով ու թոռանց գաւակներով հսկայ Տոհմը կը կազմէ: Այս Տոհմը մեծագոյնն է Պալեան Գերդաստանի մէջ: Մեր ջանքը պիտի ըլլայ դասաւորել այս աւելի քան հարիւր անդամներէ բաղկացած Տոհմի պատմութիւնը՝ հնուքեան եւ առաջնութեան կարգով՝ որքան կարելի է:

Նիւթի յստակութեան, ինչպէս նաեւ անձերու ու պատմական դէպքերու միջեւ չփոթութեան ու անորոշութեան տեղի Ամիրայի գաւակներու մասին առանձին չտալու համար՝ կը նախընտրենք Կարապետ

¹²⁸ Ս. Փրկիչ, Կ. Պ. 1956, թիւ 85, էջ 9—10:

առանձին խօսիլ *եւ անոնց սերունդներու պատմութիւնը ու յաջորդութիւնը անմիջապէս կցել* նոյն զաւակի պատմութեան հետ : Ասիկա պիտի ընենք զատ զատ Յօդուածներով :

Որո՞նք են, ուրեմն, Կարապետ Ամիրայի զաւակները : Տիկ. Նազենիէն ունեցած տասնութէկ զաւակներն են, տարիքի կարգով. — 1. Անտոն, 2. Նիկողոս, 3. Մարիամ, 4. Սարգիս, 5. Իսկուհի, 6. Սողոմէ-Հանըմ, 7. Գրիգոր, 8. Յակոբ, 9. Մկրտիչ, 10. Տիրուհի, 11. Յուլիանէ :

Տիկին Մարիցայէն ունեցածներն են. — 12. Սիմոն եւ 13. Սովիա-Սոփիկ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Անտոն Պէյ Պալեան (1825—1889)

Կարապետ Ամիրայի անդրանիկ զաւակն է Անտոն Պէյ Պալեան : Ծնած է 1825 Սեպտեմբերին, ինչպէս կը ցուցնէ իր Մկրտութեան Արձանագրութիւնը Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ, զոր յղած է մեզ Պր. Գ. Բամպուրճեան : Ահաւասիկ. «Հայր՝ Ճարտարապետ Գրիգոր Աղայի որդի՝ Պր. Կարապետ. զաւակ՝ Անտոն, կնքահայր՝ Պեղճեան Յարութիւն Աղա, թուական՝ 27 Սեպտեմբեր 1825» :

Այս առթիւ կը շեշտէ Պր. Բամպուրճեան նաեւ թէ «Կարապետ Ամիրայ Պալեանի

Անտոն Պէյ Պալեան

զաւակներէն ո՛չ մէկուն ծննդեան արձանագրութեան կը հանդիպինք 1823ին կամ 1824ին»։ Հետեւաբար Անտոնն է առաջին զաւակը։

Տիկ. Պերնուիի Սեդրոսեան (Պարիս), կին Անտոն Պէյ Պալեանի բոռան՝ Կարապետի՝ երկու նամակներու մէջ ալ (1969 Յունուար 3 եւ 1969 Մայիս 9) կը չեչտէ. «Կարապետ Ամիրայի անդրանիկ զաւակն է Անտոն Պէյ»։

Անտոն Պէյի ի՛նչ կըթուեցին եւ ուսում առած ըլլալու մասին տեղեկութիւն չու-

նինք: Զենք գիտեր նաեւ թէ ի՛նչ դործով
գրադած է: Գիտենք թէ ճարտարապետ
մ'եղած չէ: Հոս տեղն է յիշել թէ Կարապետ
Ամիրայի զաւակներու ուսուցիչ եղած է Գրի-
գոր Աւագեան Զաֆարեան (1820—1892), որ
թաղուած է Պալըզլը եւ ունի տապանա-
գիր մը:

Անտոն Պէյ, ամուսնացած է Էլպիս Մա-
նուէլեանի (ծն. 1835, †1885 Ապրիլ 1) հետ:
Իրենց պսակը օրհնուած է 7 զաւակներով.
1. Նազիկ, 2. Մակարիոս-Գարեգին, 3. Վա-
հան, 4. Մաքրուհի, 5. Սրբուհի, 6. Վիր-
գինիա, 7. Սաթենիկ-Տիրուհի:

1. Նազիկ. — Իր մկրտութեան թուա-
կանը 1846 ըլլալով՝ ծնած կ'երեւայ 1846
Սեպտեմբերին: Ահա իր մկրտութեան ար-
ձանագրութիւնը Պէշիքթաշի մէջ. «17 Սեպ-
տեմբեր 1846. ճարտարապետեան Անտոն
Աղա. ճարտարապետեան Նիկողոս Աղա
(կնքահայր). Նազիկ (մկրտուող)»: Աղ-
գային Պատրիարքարանի 1906 տարւոյ մար-
դահամարի Տոմարներուն մէջ իր անունը
«Նազիկ Պալեան» ձեւով արձանագրուած է
Մազրիզիւզի բաժնին մէջ (հասցէ՝ Իսթան-
պուլ Ճատտէսի թիւ 40):

Ուշագիր կ'ընենք որ «ճարտարապե-
տեան» մականունը՝ Մկրտութեան Տոմար-
ներու մէջ դործածուած՝ միայն Պալեանե-
րու յատուկ է, ինչպէս հոս կը տեսնուի թէ՛
Անտոն Պէյի եւ թէ՛ Նիկողոս Պէյի
անուան կից:

Նազիկ ամուսնացած է, ըստ Տիկ. Կասէրի (Ֆրանսա)՝ Ստեփան Մինասեանի հետ, իսկ ըստ Գ. Բամպուքճեանի՝ Ստեփան Մինասեանի (որդի Վարդերես Ամիրայի) հետ։ Ըստ Տիկ. Կասէրի՝ Տիկ. Նազիկ երկու մանչ ունեցած է, որոնք երիտասարդ մեռած են, իսկ ըստ Պր. Բամպուքճեանի՝ զաւակ չէ ունեցած։

Ստեփան Մինասեանի մասին ծանօթութիւն կը պակսի։ Իր եղբայրը՝ Յովսէփ Մինասեան՝ Պարիսի թրքական դեսպան եղած եւ խոր ծերութեան մէջ մեռած է։

2. Մակարիոս-Գարեգին. — Անտոն Պէյի այս զաւակը միայն մկրտութեան արձանագրութեամբ ծանօթ է, հետեւեալ կերպով. «31 Հոկտեմբեր 1847. Ճարտարապետեան Անտոն Աղա. Ճարտարապետեան Նիկողոս Աղա «Մակարիոս-Գարեգին»։

3. Վահան. — Պէչիկթաշի Մկրտութեանց Արձանագրութիւնները կը յայտնեն թէ Անտոն պէյ երկրորդ մանչ մը եւս ունեցած է։ Ահաւասիկ. «2 Հոկտ. 1848. Ճարտարապետեան Անտոն Աղա. Ճարտարապետեան Նիկողոս Աղա (կնքահայր). Վահան»։ Վահան ծնած է, ուրեմն 1848ին։ Իր մասին ուրիշ ոչինչ գիտենք։ Որքան կ'երեւայ՝ Մակարիոս եւ Վահան կանխահաւ մահ ունեցած են։

4. Մաքրուիի. — Ծնած է 1853ին։ Կայ իր Մկրտութեան արձանագրութիւնը Սկիւ-

տարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ մէջ, ուր կ'ըսուի.
«Հայր՝ Ճարտարապետեան Անտոնիկ Աղա.
կնքահայր՝ եղբայր սորա Գրիգորիկ. զաւակ՝
Մաքրուիի. կնքող՝ Տէր Յոհաննէս. տան-
երէց՝ Տէր Անդրէաս. թուական՝ 28 Յու-
լիս 1853»:

Մաքրուհի ամուսնացած է նախ Գրիգոր
Թոգաքլեանի որդւոյն՝ Սեպուիի հետ, որ
1874 Դեկտ. 4էն «քանի մը շաբաթ առաջ
քան Երուսաղէմի ծաղկահասակին մէջ» մե-
ռած էր¹²⁹. երկրորդ անգամ կ'ամուսնանայ
Սեդրոս Սեդրոսեանի հետ: Սեդրոս՝ Խա-
չիկի Սմիթայի մը զաւակն է, որ եղած է
արքունի «սարաֆ» մը: Մաքրուհի մեռած է
Պարիս 1925 Ապրիլ 6ին:

Մաքրուհի եւ Սեդրոս ունեցած են 2 զա-
ւակ. Կարապետ եւ Անտոն: 1. Կարապետ՝
աշակերտած է Բանկալթիի վիեննական
Միսիթարեան վարժարանին, յետոյ Կեդրո-
նականին: Եղած է անուանի վաճառական
մը: Իր առեւտրական գրասենեակը կը դըտ-
նուէր Պոլսոյ Թաշ-Խանի վրայ՝ ներածումի
եւ արտածումի ճոխ մթերքով: Կարապետ
ամուսնացած է 1916ին Պերմուիի Թիւքիւն-
եանի հետ, որ իր ուսումն ստացած է
Էսպեյան վարժարանի մէջ: Կարապետի եւ
Պերմուիի զաւակներն են. Սեդրոս եւ Արա,
որոնց կեանքի ասպարէզն եղած է իրենց հօր
առեւտրական ճիւղի շարունակութիւնը Պա-

¹²⁹ Փունջ, Կ. Պ. 1874, թիւ 942:

րիսի մէջ: Սեղրոս ամուսնացած եւ 4 զաւակ ունեցած է, որոնք ներկայիս (1969) զարոյցական աշակերտներ են: Իրենց անուններն են. Կարապետ, Խաչիկ, Հելէն, Պերմուհի: Արան մնացած է ամուրի եւ կ'ապրի իր մօրը քով: 2. Անտոն՝ ամուսնացած եւ միակ զաւակ մ'ունեցած է՝ Նշան անունով, որ փարապետ է: Նշան եւս ամուսնացած՝ ունեցած է միակ աղջիկ մը՝ Հերմինէ, որ փարապետութեան ուսանողուհի է:

5. Սրբուհի. — Ահաւասիկ իր Մկրտութեան արձանագրութիւնը. — «12 Մարտ 1855. Ճարտարապետեան Անտոն Աղա, Ճարտարապետեան Նիկողոս Աղա. Սրբուհի»: Հետեւաբար Սրբուհի ծնած է 1855 Մարտին: Ուրիշ բան չենք գիտեր իր մասին:

6. Վիրգինիա. — Ծնած է 1856 Մայիսին: Իր մկրտութեան արձանագրութիւնը (Սկիւտար, Ս. Խաչ) ունինք, որ հետեւեալն է. — «Հայր՝ Ճարտարապետեան Անտոնիկ Աղա, զաւակ՝ Վիրգինեայ, կնքահայր՝ Եղբայր սորա Նիկողոս Խալֆայ. Թուական՝ 27 Մայիս 1856»: Վիրգինիա մնացած ամուրի՝ մեռած է Պոլիս 1923ին եւ Թաղուած Շիշլիի գերեզմանատունը:

Այս ծանօթութիւնները ստացանք Թըղթակցութեամբ Տիկ. Պերմուհի Սեղրոսեանէ (Պարիս) եւ Պր. Բամպուքճեանէ: Տիկ. Մաքրիկ եւ Օրիորդ Վիրգինիա եգիպտոս կը

բնակէին, իսկ Նազիկ-Հանըմ՝ Մազրիդիւղ :
1906ին երեք քոյրերն ալ ողջ էին ¹³⁰ :

7. Սաքեմիկ-Տիրուհի. — Մկրտուած է
16 Նոյ. 1860ին՝ Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղե-
ցին, որով իր ծննդեան թուականը կ'ըլլայ
1860 Նոյ. Այսչափ է իր մասին մեր գիտցածը :

Անտոն Պէյ Պալեան կը վախճանի 1889
Փետր. 26ին : Ահաւասիկ Պէչիկթաշի ննջե-
ցելոց Տոմարի մէջ իր մահուան արձանա-
գրութիւնը. — «26 Փետր. 1889. Անտոն Պէյ
Պալեան (Կարապետի որդի). 64 տա-
րեկան. Բնակութիւն Բանկալթի թիւ 14.
Հիւանդութիւն՝ կաթուած. ծնեալ Պէչիք-
թաշ. թաղուած Սկիւտար» : Իր մահուան
առթիւ Պոլսոյ Արեւել ¹³¹ կը գրէ. «Կարա-
պետ Ամիրայ Պալեանի անդրանիկ որդին
Անտոն Պէյ չորս տարի վշտագին հիւանդու-
թիւն ունենալէ վերջ 1889 Փետ.ին կը մեռնի :
Մեծ յուզարկաւորութիւն մը կը կատարուի
նախադահութեամբ Խրիմեան Հայրիկի.
դամբանականը կը խօսի Նար-Պէյ Սրբազան,
որ կը շեշտէ թէ «փայլած էր ընտանեկան
առաքինութեամբ եւ շնորհած էր իւր սիրա-
սուն զաւակաց ընտիր դաստիարակութիւն եւ
ազգասէր սիրտ, որոց անդուզական ծնողա-
սիրութիւնն յաւէտ առիթ ունեցաւ փայլելու

¹³⁰ Զեռադիր ծանօթութիւն Ազգ. Պատրիարքա-
րանի Դիւանին մէջ :

¹³¹ 1889, թիւ 1542 :

Իւրեանց մօրն եւ հօր տազնապալի հիւանդութեան օրերուն մէջ, հիացուցանելով զամենայն ականատես վկայս» :

Անտոն Պէյ չունի ո՛չ շիրիմ եւ ո՛չ ալ տապանագիր : Հաւանական է որ ունեցած ըլլայ սկզբնաբար :

Տիկ. Էլպիս *վախճանած է 1885 Ապրիլ 1ին եւ կը հանդէժ Սկիւտարի իւր նախնեաց չիրմատեղին, ունենալով սիրուն տապանագիր մը, զոր կու տամ հոս .*

«Տիկին Էլպիս Պալեան

Ազնուաշուք կին Անտոն Պէյի Պալեան

Անդրանիկ որդւոյ Կարապ. Ամիրայի Պալեան

Արքունի մեծանուն ճարտարապետի

Տոհմիւ պերն, գեղով, բարուք տարփելի

Պարկեշտ ամուսին եւ մայր պաշտելի

Իբր զմեր նախնի սուրբ Իշխանուհիս

Խոնարհ, հեգ այլ վեհ էր Տիկին Էլպիս

Գըքած, անբամբաս, յաղօթս յարատեւ

Եկեաց ի յերկրի ի յերկինս իբրեւ

Անդ քռեալ, քռեալ գորբսն ի սուգ անլոյս

Եւ զաղփատս որոց ըստ անուանն էր յոյս

Մաքուր մարմինն աստ, այլ անմահ հոգի՞ն

Սըրբոց յօքեւանս է ի ծոց Փրկչին :

Ծնեալ 1835, վախճանեալ 1 Ապրիլ 1885» :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԿ

Նիկողոս Պէյ Պալեան

Պալեան Գերդաստանի շատ փայլուն դէմքերէն մէկն Նիկողոս Պէյ Պալեան թէ՛ իրրեւ քաջ եւ անուանի Արփունի ճարտարապետ եւ թէ իրրեւ ազգային սիրուած դէմք եւ ազգային գործիչ։ Կ'արժէ որ ջանք թափենք ներկայացնելու համար իր արժանաւոր տեղը նախ Պալեան ճարտարապետներու շարքին մէջ եւ ապա տալու համար իր ազգային գործունէութեան իրական պատկերը։

Ծնունդ եւ ուսում

Նիկողոս Պէյ երկրորդ զաւակն է Կարապետ Ամիրայ Պալեանի։ Ծնած է Պոլիս 1826 Նոյ. 19ին։ Իր նախնական կրթութիւնն ու

ուսումը հայրենի տան մէջ ստացած է : Իրեն ժամանակակից շատ ծանօթ եւ անուանի Գրադէտ եւ Պետական բարձրաստիճան անձ՝ Գրիգոր Օտեան սղալով Նիկողոսի մահը՝ կը գրէ Պոլսոյ Մեղու թերթին մէջ. «Նիկողոս Աղային գործերուն առաջին աղբիւրը այն առաջին կրթութեանը մէջ պէտք է փնտռել, որ իր բնականաց ծոցը, իր ծնողաց աչքին տակ կատարվեցաւ... Բարի մայր մը իր թարմ սրտին մէջ կը գրէր բնութեան ձեռքով բարոյականին պարզ եւ համաշխարհային սկզբունքները. քնքուշ ձեռքով կը խնամէր այն նորածին տունկը, որ պտղատու ծառ մը սկիւղի ըլլար առենէ մը ետքը եւ կը զուարճանար տեսնելով իր որդւոյն կաթողին փոխադարձ սէրն իր վրայ : Աւելի եւս զուարճութիւն էր տեսնել մատաղ տարիքին մէջ իր լուրջ ու զգօն կենցաղն... Չունէր հրապոյր խաղն ու հանոյֆն անոր համար իր մանկութեան հասակին մէջ անգամ. իր մէկ հատիկ զուարճութիւնը իր մայրն էր, որի զգուանացն ու խնամոցը յարեալ՝ կը զօրանար ու կ'աճէր, անանկ որ երբ մայրը կորուս՝ իր առողջութիւնն ալ վտանգի մէջ ընկաւ, մինչեւ պարտաւորութեան ծնողքն ի Բարիգ զրկելու զինքը, յանձնելով զանի այն անձին, որի պաշտօնն էր կարծես հայ պատանին ի քաղաքակրթութեան վառարանն առաջնորդել. — Պ. Խաչատուր Պարտիգպան ¹³²» :

¹³² Մեղու, Կ. Պ. 1858, թիւ 4, Մարտ 10 :

Դէպի Պարիս ճամբորդութիւնը տեղի ունեցած է 1842 Հոկտեմբերին (եւ ոչ թէ 1843ին, ինչպէս համարած են բոլոր գրողները), ուր զինքը կ'առաջնորդէ Յովհաննէս Ամիրայ Տատեան եւ ոչ թէ հաշատուր Պարտիզպանեան : Այս վերջինը կա՛մ յառաջուրն է եւ կամ յետոյ Պարիս դացած է, զի երբ Նիկողոս Պէյ արդէն Պարիս կը գտնուէր՝ հոն է նաեւ Խաչատուր Պարտիզպանեանը, ինչպէս պիտի տեսնենք : Արդ, ժամանակակից միակ հայ թերթը՝ Արշալոյս Արարատեան կը դրէ 1842 Հոկտ. 9ին. «Արքունի Վառօդապետ Տատեան Յովհաննէս Աղան Զորեքչարթի առտու Սէսօսդրիս ըսուած դաղդիական շոգենաւով Իզմիր հասաւ... Աղային հետն էին իր երկու որդիքը... նաեւ Արքունի Ճարտարապետ Մեծաշուք Կարապետ Աղային որդին Նիկողոս Աղան : Նիկողոս Աղան ֆարտարապետութեան արհեստը ուսանելու կ'երթայ Փարէզ ¹³³» :

Մեղու կը շարունակէ. «Բարիդ նախակրթական ուսմունքն առնելէն զկնի՝ Sainte Barbe ըսված դպրոցին մէջ հետեւեցաւ ճարտարապետական արուեստին : Իր ազնիւ բարքն ու փութաջան աշխատութիւնը շատ հրաւիրեցին իր վրայ վարպետներուն սէրը : Պ. Լապրուսթ, դպրոցին վերատեսուչը, պարծենալով կը յիշէ մինչեւ այսօր իր ամեմասիրելի աշակերտը... Մինչ ասանկ պա-

¹³³ Արշ. Արարատեան, *Զմիւռնիա* 1842, թիւ 107, Հոկտ. 9 :

տանին կը զարգանար ու իր ծնողաց եւ սիրեւեաց սիրտը յոյսերով կը լեցնէր՝ ծանր ու տաժանելի հիւանդութիւն մ'եկաւ վրան եւ քիչ մ'այլ եւս եւ ահա՛ իր հայրենիքէն ու ընտանիքէն հեռի, տար աշխարհի մէջ, պիտի կնքէր այն կեանքն որ այնքան բեղմնաւոր պիտի ըլլար¹³⁴ :

Հոս կը պատմէ Նիկողոսի ժամանակահից եւ զինքը շատ սիրող Ռուսինեան «Տարի ու կէս էր որ պատանին Նիկողոս Սէնդ-Պարպէր, երբ օր մը մեծ քանակութեամբ արիւն կը հոսի բերնէն կոնք մը լեցնելու չափ: Դպրոցին տնօրէն Պ. Լապրուսք եւ Խաչատուր Պարտիզպան միանալով անմիջապէս կը բերեն Բարիդի ամէնէն երեւելի վեց բժիշկներ, որք միաբանութեամբ տեղեկադիր մը կու տան թէ հիւանդը մէկ երկու օր միայն կեանք ունի: Թոքին վրայ խոռոչներ բացուած են. ցար չկայ. քոֆալտը սրարշաւ առաջ կ'երթայ: Այս յուսահատական պատասխանին վրայ Պ. Լապրուսք կը հրաւիրէ Տֆք. Պուլեօ, որ հիւանդը լաւ մը քննելէ յետոյ կը հարցնէ թէ հայրը կամ մայրը թոքախտաւոր եղա՞ծ են: Կը տեղեկանայ թէ հայրը ողջ առողջ է եւ մայրը տղաբերէ մեռած է, առանց թոքախտի: — Բան մը չկայ, կ'ըսէ, չնորհիւ իմ զբոսեանս կ'ազատեմ զինքը: ...Պ. Պայեօի ախտազննութեան արդիւնքն այն կ'ըլլայ թէ թոքին

134 Մեղու, անդ:

ներքեւ երակ մը բացուեր է, արիւնը կը հոսի եւ ըրած արագ շրջանի շառաչիւնէն խարուեր են միւս բժիշկները, իսկ ինչ որ խոռոչ կարծեր են՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ արիւնին փխումի եղած տեղը: Անմիջապէս հիւանդին թեւէն արիւն կ'առնէ, կոնք մը լեցնելու քանակութեամբ: Իր հիւանդանոցէն երկու բժիշկ բերել կու տայ որ խնամեն հիւանդը. կը պատուիրէ անոնց շատ արիւն առնել եւ գիշերն ալ կոնակէն կոտորով (պոյնուզ) արիւն քաշել: Սենեակը լաւ մը կը ծածկէ լաթերով եւ մասնաւոր հիւանդապահ կ'ըն մըն ալ կը հսկէ... Պատուէրները կը դործադրեն, յետոյ քանի մը օրէն բժիշկը կու տայ պղնձէ մեծ մոյկ (ճիղմէ) մը, որուն մէջ լաւ մը կ'ամփոփէ մէկ ոտքը եւ կը կղպէ: Այդ դարմաններէն 18 օր ետքը ա'լ ամէն վտանգ անցած էր ու Նիկողոս կամաց կամաց կ'աղէկնայ ¹³⁵...»:

Նիկողոս Պէյ 1845ին կը վերադառնայ Պոլիս, ինչպէս կը հասկցուի Հայաստանի թերթի սա յաջորդ տեղիքէն՝ 1846, թիւ 3:

Հազիւ Պարիսէն Պոլիս վերադարձած՝ Սուլթան Ապտիւլ Մէհիտէն նաքտարապետական ապսպրանք մը կը ստանայ եւ կարճ ժամանակէն գլուխ կը հանէ այդ դործը: Ահա թէ ինչ կը պատմէ օրուան թերթը՝ Հայաստան 1846 Յուլիս 13ին. — «Ազգիս պատանիներուն մէջէն դաղդիացւոց Փարիզ մայրա-

¹³⁵ Հայրենիք, Կ. Պ. 1893, թիւ 404:

ֆաղաֆը գացող եւ ուսմունք սորվողները
 իրենց սորված ճարտարութիւնը մայրա-
 քաղաքի մէջ ցըցընելով չէ թէ միայն իրենց՝
 այլ եւ բոլոր ազգիս պարծանք կ'ըլլան : Առ-
 այժմ պատմենք Արքունի ճարտարապետ
 մեծապատիւ Կարապետ Ամիրայի որդի ազ-
 նուական Նիկողոս Աղային ճարտարութիւնը
 փարտաբայետական արուեստին մէջ : Մեծա-
 ղօր Ինքնակալը ասոր Փարիզէն դառնալը
 իմանալով եւ ի՛նչ բան սորվելու համար
 զացած ըլլալուն տեղեկանալով՝ կամեցաւ
 որ Զըրադան ըսված արքայական պալատին
 մէջ Եւրոպայի ոնով մէկ ընտիր Գրատուն մը
 շինել տայ : Ծաղկահասակ ¹³⁶ ճարտարապետ
 Նիկողոս Աղայն յանձնառու եղաւ : Գեղեցիկ
 եւ փառաւոր Գրատուն մը շինեց : Երբ մեծա-
 ղօր Ինքնակալը շինուածը տեսաւ՝ շատ հա-
 ճեցաւ եւ իրեն հաճութիւնը ցըցընելու հա-
 մար փարտաբ երիտասարդին կուրծքը կա-
 խելու համար մէկ մեծագին Նշանի Իֆթի-
 խար մը շնորհեց :

Եւ Ռումէլիի ճանապարհորդութենէն
 քանի մը օր առաջ մեծաղօր Ինքնակալը ճար-
 տարապետ Նիկողոս Աղային մէկ բոլորածել
 հովանոց (քէօշք) մը ապրսպըրեց՝ Զըրադանի
 պալատին դիմացի ընդարձակ պարտէզին
 մէջ եւ կ'ուզէր որ ճանապարհորդութենէն
 ետ դարձած ատենը այս հովանոցը պատ-
 րաստ դռնէ : Ազնիւ Նիկողոս Աղայն այս ալ

¹³⁶ 1846ին քսան տարեկան էր Նիկողոս Պէյ :

շինեց եւ Մեծագօր Արքային ուզած ժամանակին հասցուց։ Այս հովանոցիս դիրքը մէկ զառիվայր տեղի մը վրայ ըլլալով՝ տակը լեցունելու եւ հաւասարելու համար քարուկիր տեղ մը շինուեցաւ, որ արքունի սպասաւորաց յատկացաւ։ Վրան շինուած բոլորածէւին տրամագիծն է 18 կանգուն եւ 12 սիւն ունի բոլորը, որուն վրան է հովանոցին ծածքը Զինաց ճարտարապետութեան կերպով շինուած։ Բոլորածէւին կեդրոնը կայ մէկ սենեակ մը նոյնպէս բոլորածէւ, տրամագիծը 11 կանգուն, անանկ որ սենեակին պատէն մինչեւ $3\frac{1}{2}$ կանգուն լայնութեամբ բաց տեղ կը մնայ շուրջանակի... Սանդուղքն ալ երկու կողմէն հովանոցը որպէս թէ զրկելով՝ վարի ծայրը հովանոցին ետեւի կողմէն կ'առնէ եւ քանի վեր ելլէ նէ դէպի դրանը կողմը կու գայ շրջանակաւոր սանդուղքի ձեւով։ Այս ձեւով շինուածք՝ որ Մօսկուի կ'ըսվի. աւ կողմերս առաջին է որ շինուեցաւ ¹³⁷» :

1851ին ալ Սուլթանը Նիկովիդիա Իգմիր) կը զրկէ Նիկողոս Պէյը՝ արքայական շինութիւններու համար։ Հայրեմասէր կը պատմէ 1851 Յունիսին. «Ամսոյս 23ին Շարաթ իրիկուն ճարտարապետ Կարապետ Ամիրայի Աղնուսիայլ որդի Նիկողոս Աղայն ընկերութեամբ Յարգոյ Մինաս Խալֆային Էսէրի-ձէրիտ շոգենաւով քաղաքս եկան ի

¹³⁷ Հայաստան, Կ. Պ. 1846, թիւ 3, Յուլ. 13:

զործ զնելու համար հոս տեղի արժունի հովանոցին նորոգումը եւ ուրիշ քանի մը արժունի շինութիւններ ¹³⁸ :

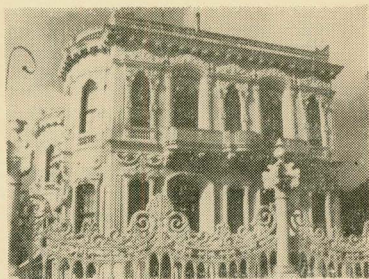
Բացառիկ տաղանդաւոր շարտարապետ

Պր. Պերն էրզիեան, որ լուրջ ուսումնասիրութեան նիւթ ըրած է Պալեաններու մարտարապետական գեղարուեստը՝ սքանչացումի տողեր նուիրած է Նիկողոս Պէյ Պալեանի մասին, զոր կու տամ այստեղ : «Զբաղանի Պալատը» խորագրով յօդուածի մը մէջ ան կը դրուատէ Նիկողոս Պալեանը հետեւեալ կերպով. «...Զբաղանի պալատին յատկազներու եւ օրինակներու պատրաստութիւնը կը վերաբերի Նիկողոս Պալեանի... որ ուսանողական կատարեալ շրջան մը չբոլորելով հանդերձ, շնորհիւ իր զօրաւոր երեւակայութեան եւ ինքնածին տաղանդին, կրցաւ գեղարուեստական այնպիսի կոթողներ կերտել, որոնք անգամ մըն ալ կ'ապացուցանեն բնական կարողութեանց առնթեր ինքնաշխատութեանց դրեթէ հրաշագործ հանդամանքը : Այս խօսքերուն կարկառուն ապացոյցներն են Տօլմա-Պահչէի պալատան գահոյքի սրահը, պատուոյ երկու դռները, Կէօֆ Սուլի Քէօզքը (ծովեզերեայ), Պէշիկթաշի՝ Ըհլամուրի Քէօզքը, Թօփհամէի ժամացոյցի աշտարակը, Օրթագիւղի (1853) եւ Զբաղանի մզկիթները, որոնց քով գովեստի եւ

¹³⁸ Հայրեմասէր, Նիկոմիդիա, 1851, թիւ 27 :

գնահատանքի ամենափայլուն ածականներն իսկ պիտի նսեմանային: Իր բոլոր գործերուն մէջ կը տեսնուի անոր ստեղծագործելու բացառիկ կարողութիւնը...: Իր կարապի երգը եղաւ Զրաղանի պալատին յատակագծերը, որոնց համար այնքան տքնելէ եւ աշխատելէ յետոյ՝ երանութիւնը չունեցաւ զանոնք իրականացած տեսնելու... Զրաղանի պալատը կը գտնուի Պէշիկթաշի եւ Օրթագիլի միջեւ, ուր արդէն նախապէս գոյութիւն ունէր Սուլթան Եալըլար ըսուած շէնքը: Զրաղան բառին ստուգարանութիւնը կը գտնենք Հ. Ղ. Ինիքեանի «Սմարանոց Բիւզանդիոնի»¹³⁹ մէջ, ուր հեղինակը կ'ըսէ թէ այժմու «Սուլթան Եալըլարը, նախապէս կը կոչուէր Զրաղան Եալըսը, որուն պարտէզին մէջ գիշերները լուսավառութիւն տեղի կ'ունենար. անշուշտ այս նպատակին կը ծառայէին դիւրավառ նիւթեր եւ իւղոտ փայտեր, որոնց թուրքերէն անունէն (չըրա) ծաղում առած ըլլալ կը կարծուի Զրաղան բառը: Պալեաններու կառուցած պալատին (Զրաղան) շինութեան քուականը ճշդիւ յայտնի չէ: Միայն թէ նկատելով որ ան Նիկողոսի մահէն վերջ (1858) եւ Ապտիւլ Ազիզի Գահակալութեան շրջանին (1861—76), անո՛ր հրամանաւ շինուած է՝ կարելի է շինութեան թուական որոշել 1861—65: Պալատը ծովեզերեայ դիրք մը ունենալով՝

¹³⁹ Վենետիկ 1794:

Սեփոսի Քառօրյա

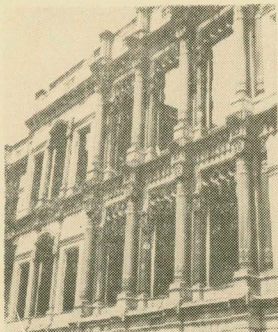

Լիկանուրի Քառօրյա

Հիւսիս-հարաւ ուղղութեամբ կ'երկարի : Շրջապատուած է բարձր պարիսպով մը պողոտային կողմէն , որուն վրայ բացուած են երկու պատուոյ դռները . ասոնք գեղարուեստական մէյմէկ գործեր են : Անոնց հսկայ սիւները միակտուր մարմարէ են եւ ունին հելլենական իօնիք ոմը (ուղղաձիգ ուղղութեամբ իրարու զուգահեռական խոռոչներ) , սակայն խոյակները Սպանիոյ էլ-համրայի պալատին խոյակներուն նման են , այսինքն քառակուսի եւ կողմերուն վրայ արարական մօթիվներ քանդակուած : Դռներու յարակից մասերը կը կազմեն արեւելեան ոճով , մարմարի վրայ աշխատուած բարձրաքանդակ զարդեր : Վերնամասը զարդարուած է շթաքարի (stalactite) երիզներով : Ամենաբարձր տեղերու վրայ կը գտնուին նուրբ քանդակուած հրալառ ջահեր : Երկաթեայ թափծու փեղկերը թէ՛ գեղեցկագիտական եւ թէ՛ արհեստի տեսակէտով ուշագրաւ են : Այնպէս որ այս երկու դռները իրենց կատարեալ համաչափութեամբ ճարտարապետին նուրբ ճաշակը կ'արտացոլեն : Այսօր պալատին ամենաներկայանալի եւ անեղծ մնացած մասերը կը ներկայացնեն անոր չորս գեղեցկաշէն դռները եւ այն կամուրջը , որ պալատը հանդիպակաց Ելլտըզի պարտէզին միացուցած է : Յիշեալ կամուրջը կը գտնուի Պէշիկթաշ-Օրթագիւղ հանրակառքի պողոտային վրայ , երկու պատուոյ դռներուն միջեւ : Ան քարաշէն եւ կամարա-

կապ է, կանգնած է ութը կեդրոնական սիւ-
ներու եւ նոյնքան ալ որմասիւներու վրայ :
Սիւները թանձր քարահիւս եւ քառանկիւն
ըլլալով . իւրաքանչիւր կողմի վրայ կան
մէյմէկ զոյգ միակտուր մարմարէ սիւներ :
Ասոնք յարեւմտան են դրան սիւներուն : Կա-
մուրջին բազրիքը նոյնպէս քարաշէն է եւ
ունի երկրաչափական զարդաքանդակներ :
Ինչպէս դռները՝ նոյնպէս ալ այս կամուրջը
ճարտարօրէն շինուած են եւ կը ներկայաց-
նեն պալատին գեղեցիկ մասերէն մին . . . :
Պալատը իր գետնայարկով միասին եռայարկ
է : Որմերը հիւսուած են քառանկիւն հսկայ
քարերով եւ սիւներն ալ միակտուր չեն :
Արեւմտեան կողմին վրայ գտնուող քառան-
կիւն եւ պարզ երիզներով չրջանակուած պա-
տուհաններէն զատ կան տասներութը աւելի
մեծ եւ վերնամասը քարաքանդակ գեղեցիկ
չրջանակազարդերով զարդարուած պատու-
հաններ : Պատուհանի այս զարդերը ունին
եւրոպական նկարագիր՝ սակայն իրենց մէջ
արեւելեան շունչ մըն ալ ունենալով կը ներ-
կայացնեն Չրազանի պալատին եզական յատ-
կանիչներէն մին : Իւրաքանչիւր երկու պա-
տուհաններուն միջեւ կան արարական
խոյակներով զոյգ սիւներ : Պալատին առանձ-
նայատկութիւններէն մին ալ իր սիւներն են .
անոր խոռոչաւոր իրաններուն երկու ծայ-
րերը կան քառակուսի հիւսուածք զարդեր ,
կերպով մը կազմելով նախախոյակ եւ խա-
րխիսներ . ասոնց կը յաջորդեն բուն խոյակ-

ները՝ արարական մօթիւներով զարդարուած եւ խարխիւները աւելի պարզ։ Շէնքը իւրաքանչիւր յարկի վերեւէն եղերուած է շթաքարի պսակներով, նոյնպէս իր յատկանիշներէն մին։ Տանիքը եղերուած է ծո-

Զրադանի պալատը

վեղերեայ բազրիքներուն նման, սակայն աւելի նուրբ եւ զեղեցիկ աշխատուած։ Ներքին որմերուն վրայ կ'երեւին կամարակապ զոներ երկզոյն քարերով հիւսուած, նաեւ արարական ոճով խորշիկներ։ Այսօր պալատը այրած եւ միմիայն շինութեան կմախքը մնացած ըլլալով՝ ի ձեռին ունեցած լու-

սանկարներու եւ ժամանակակից ծանօթութիւններու յենլով է որ պիտի կարենանք կարելիութեան չափ նկարագրել անոր ներքին մասերը: Ինչպէս կը տեսնուի լուսանկարներէն՝ պալատին ներքին յարդարումը եւ շինուածքը գրեթէ համանման է անոր արտաքին ձեւին: Ներքին սիւները ունին միեւնոյն ոճը, սա տարբերութեամբ որ անոնց իրանները դունաւոր պորփրիւրէ են եւ խարխսին ու խոյակներն ալ ճերմակ մարմարէ, աւելի գեղեցիկ եւ աւելի նուրբ քանդակներով: Մարմարէ լայն սանդուխները եզերող բազրիքը նոյնպէս միակտուր մարմարէ եւ չափ նուրբ աշխատուած ըլլալով՝ կը յիշեցնեն ծովեզերեայ բազրիքը: Կարգաւ կ'երեւին իրարու մէջ ադուցուած սեւ ու ճերմակ մարմարի կտորներով, արարական կամարներ, որոնք գեղեցիկ տեսք մը ունենալով կը ներկայացնեն նախադուռեր: Առաստաղները զարդարուած են բարձրաքանդակ երկրաչափական զարդերով, հաւանաբար ոսկեզօծուած: Պատերը զարդարուած են նոյնպէս արարական ճոխ զարդերով: Պալատին մէջ չ'երեւիր Արեւելքի յատուկ պոռոտ ճոխութիւն մը եւ արտառոց ըլլալու աստիճան վիթխարի մեծութիւն մը, այլ իր ամբողջութեան մէջ նուրբ ճաշակի մը արտացոլացումը: Չի չլացներ, այլ կը զմայլեցնէ... Չբաղանի այս գեղակերտ պալատը դժբախտաբար ունեցաւ շուրջ յիսուն տարուան

կարճատեւ կեանք մը: Արդարեւ 1910 Յունուար 6ին հրոյ ճարակ ըլլալով՝ կը մնան միայն պատերը: Հրդեհը վերագրուած է ջեռուցիչի բռնկումի մը, հետեւանք անգղուշութեան: Այսպէս հինգ միլիոն օսմանեան ոսկի քանի մը ժամուան մէջ կը հալի եւ միասին կ'ոչնչանայ ճարտարապետական գլուխ-գործոց մը: Քանի մը ամիսներ առաջ պալատը յատկացուած էր Օսմ. Խորհրդարանին զուամարներուն: Շէնքը այսօրուան իր աւերակ վիճակին մէջ իսկ հոյակապ է եւ գեղեցիկ, սակայն ամիսո՞ւս որ իր առաջ դիւղուած փայտի եւ ածուխի դէղերը կարծես կը յիշեցնեն իրեն թէ այսօր բուերու եւ ագռաւներու բոյն մը ըլլալէ զատ՝ փայտի մթերանոց մըն ալ է: Ի՞նչ հակապատկեր. երէկ պալատ՝ այսօր մթերանոց: Այս զոյգ պարտէզներէն հիւսիսային կողմինը արդիական մարզադաշտի մը (Շէրէֆ Սթատ) վերածուած ըլլալով՝ աւելի բախտաւոր եղաւ, քան բուն ինքը պալատը¹⁴⁰»:

Նիկողոս Պէյի ճարտարապետական գործերէն «Կեօֆունի Քեօշֆ»ի եւ «Ըհլամուրի Քեօշֆի մասին գրած է Պերմ Էրզիեան¹⁴¹:

Նիկողոս Պէյի ազնուական ոգին

Նիկողոս Պէյ Պալեան բացառիկ ազնուական ոգի մը ունեցած է. իր շուրջը

¹⁴⁰ Ժամանակ, Կ. Պ. 1945, Օգոստ. 16:

¹⁴¹ Տէ'ս Ս. Փրկիչ, Կ. Պ. 1953, թիւ 47, էջ 11—14:

եղող գործաւոր ու արհեստաւոր անձերուն կեանքի մակարդակը բարձրացնելու եւ զանոնք երջանկացնելու մասնաւոր աշխատանք թափած է : Իբրեւ Ճարտարապետ՝ Նիկողոս Պէյ բաղմաթիւ աշխատաւորներ ունեցած է , որոնց մէջէն չատերու արհեստ , արուեստ եւ մասնագիտութիւն սորվելու առիթ եւ միջոց հայթայթած է :

Ահա թէ ի՛նչ կը գրէ Պր. Գ. Բամպուֆնեան . «Նիկողոս Պէյ Պալեան իր ժամանակակիցներուն կողմէ չատ սիրուած անձ մը եղած է : Իր գործաւորներուն լաւ կեանք մը ապահովելու համար ջանք քափած է : Աշխատաւորներուն եւրոպական նորութիւններ սորվեցնելու համար դպրոց մը հիմնած է : Այս դպրոցին մէջ եւրոպայէն եկող արուեստագէտներ պատերու զարդարանքի , արձանագործութեան եւ փայտի վրայ աշխատելու դասեր տուած են» ¹⁴² :

Պոլսոյ Մասիս ¹⁴³ կը գրէ որ Նիկողոս Պէյ «Բարեբարութիւն ընելը իր ամէնէն սիրելի պարտաւորութիւնը մանչցած էր եւ միշտ գաղտնի կերպով եւ համեստութեամբ կը կատարէր : Բաղմաթիւ աղքատաց ապրուստ եւ բնակարան շնորհած էր՝ առանց մարդ իմանալու» :

¹⁴² Istanbul Ansiklopedisi, 1960, էջ 2093 :

¹⁴³ 1858, թիւ 319 :

Նիկողոս Պէյի ազգանունէր գործունէութիւնը

Թէեւ հազիւ 31 տարեկան կարճատեւ կեանք մը ունեցած է Նիկողոս Պէյ եւ այդ կեանքը պետական մեծագոյն շինութիւններու եւ անոնց յատակադրութեամբ հանձարեղ ստեղծագործութիւններով կլանուած էր՝ սակայն կը գտնէր անոր ազգասիրութեամբ լի սիրտը ժամանակ՝ ազգանունէր գործունէութեան մ'ալ, հոգ չէ թէ դոյզն չափով մ'ըլլար ան :

Իր ժամանակակից, դադափարակից եւ մտերիմ բարեկամ Դոկտ. Նահապետ Խուսիմեան (1819—1876) կը յիշէ առթիւ մը. «Երբ դառն դարձեալ զինքը (Նիկողոս Պէյը) իր ընտանեաց ծոցը (1850ին) առանձնացեալ յիւրում խցին, պարապեալ յուսումն իմաստասիրական եւ ընկերական վերացեալ խնդրոյ, այլակերպեալ էր գլխովին, յափշտակեալ ի սէր ազգին եւ ընդհանրութեան : Սուրբ բարեկամութեան, բարձր մտքերու տաճար մըն էր այդ խուցը, ուր կու գային բոլոր նորածիլ տաղանդները հաւաքուիլ, միանալ եւ Նիկողոս Պալեանի շունչովը ոգևորուիլ : Իւր խրախուսանօքն ու հովանոյն տակ աշխատեցան իւր համախոհ մտերիմքը : Ո՛րքան խնամք, ո՛րքան տքնութիւնք նուիրեց սիրով, քանի՛ քանի դժուարութիւնք յաղթեցան իր ազդեցութեան եւ յանձանձանաց տակ . . . : Եւ մինչ մէկ կողմէն կենդրոն

մը կը հանդիսանար զօրաւորներուն, միւս
կողմէ զօրավիգ մըն էր տկարներուն... :
Այդ խուցին մէջ էր որ Պալեան Նիկողոս
կ'երկնէր գեղարուեստական այն խորհուրդ-
ները, զորս յետոյ ի դործ կը դնէր»¹⁴⁴ :

1853 Հոկտ. 21ին կը կազմուի Պոլսոյ
մէջ առաջին Ուսումնական ժողով կամ
Խորհուրդը 13 անդամներով, որոնց «Խոր-
հրդապետ», այսինքն՝ Ատենապետ կը նշա-
նակուի Սերվիչէն, իսկ անոր մէջ չարժիչ
ոյժը կը հանդիսանան Նիկողոս Պէյ Պա-
լեան, Նահապետ Ռուսինեան եւ Գրիգոր
Օտեան¹⁴⁵ :

Կու տամ Ուսումնական Խորհուրդի ան-
դամներու այդ ցանկը .

Սարխմ աղա Մաքսուտեան
Նիկողոս աղա Պալեան
Առաքել աղա Տատեան
Յարութիւն Գարեգին աղա Տատեան
Սիմոն աղա Տատեան
Աբրահամ աղա Գ. Երամեան
Սերորէ աղա Վիչէնեան
Խաչատուր աղա Պարտիզականեան
Նահապետ աղա Ռուսինեան
Յ. Վահան աղա Արզուման
Գրիգոր աղա Օտեան
Յարութիւն աղա Հովուեան
Կ. Ս. Իւթիւճեան¹⁴⁶

¹⁴⁴ Հայրենիք, Կ. Պ. 1893, թիւ 404 :

¹⁴⁵ Շողակաք, Կ. Պ. 1962, թիւ 2, էջ 74 :

¹⁴⁶ Մասիս, Կ. Պ. 1853, թիւ 92 :

Հայ Համանգային Կանոնագրին, որ 1863ին կառավարութենէն հաստատուած է՝ առաջին գաղափարը՝ ինքը Նիկողոս Պէյ յղացած է: Այս մասին իրեն զաղափարակից ունեցած է Գրիգոր Օտեան (1834—1886) եւ Դոկտ. Նահապետ Ռուսինեան (1819—1876):

Կայսերական վերջին գնահատութիւն

Թէ Սուլթանը ո՛րքան բարձր կը գնահատէր Նիկողոս Պէյ Պալեանի մարտապետական հանձնարը՝ յայտնի կ'ըլլայ հետեւեալէն. 1857 Դեկտ.ին կ'իմացնէ Մասիս. «Կայսերական բարեխնամ կառավարութիւնը առեւտրական գործոց պաշտօնատան մէջ հասարակաց նոր ժողով մը հաստատեց հմուտ մարտապետներէ... Այս կարեւոր ժողովին անդամներն են.

Արփունի Ճարտարապետ Մեծապատիւ Նիկողոս Աղան Պալեան,

Պ. Տըլէֆ զաղղիացի ճարտարապետ,

Պ. Ռիթէր զաղղիացի ճարտարապետ,

Պ. Թասսիկ զաղղիացի ճարտարապետ,

Պ. Սթիմ զաղղիացի ճարտարապետ

Պ. Կօրտօն անդղիացի զինուորական ճարտարապետ

Պ. Ֆոսսաթ իտալացի ճարտարապետ ¹⁴⁷

¹⁴⁷ Մասիս, Կ. Պ. 1857, թիւ 307, Դեկտ. 12:

Պատուոյ շքանշաններ

Նիկողոս Պէյ արդէն 1846ին, իր ճարտարապետական գործունէութեան սկիզբը արժանի եղած է Սուլթան Ապտիւլ Մէնիտէն մեծազին եւ թանկարժէք շքանշան մը ստանալու, այն է՝ Նիշանի Իֆթիխար¹⁴⁸։ Շատ բնական է ենթադրել թէ ան իր ճարտարապետական աճիւնքան փայլուն տասնութէկ տարիներու ընթացքին ո՛րքան շքանշաններ ու պատուաստիճաններ ստացած ըլլալու է։ Դժբախտաբար յիշատակութիւններ չեն ըլլար։ Պերպլերեան¹⁴⁹ կը յիշէ միայն Մէնիտի պատուանշանը։

Ամուսնութիւն

Նիկողոս Պէյ ամուսնացած է Նունեայ (Նունիկ-Հանըմ) Մինասեանի հետ, որ եղած է բացառիկ գեղեցկութեամբ անձ մը։ Նունիկ Հանըմ 1857ին Պարիս գացած է, ընկերանալով Մարտիրոս Մարգարեանի, ամուսին Տիկ. Լուսիկ Հանըմի¹⁵⁰։ Չենք գիտեր թէ ի՞նչ պատճառաւ ըրած է այդ ճամբորդութիւնը. ո՛րքան մնացած է Պարիս։

Տիկ. Նունեայ վախճանած է 1902 Մարտ 11ին։ Մանգումէի Էֆֆիար լոկ մահազդը տալով 1902 Մարտ 12ին կը գրէ. «Լեւոն

¹⁴⁸ Հայաստան, 1846, թիւ 3։

¹⁴⁹ Պատմութիւն, էջ 88։

¹⁵⁰ Տե՛ս վերը։

Նումիկ Հանըմ

Պէյ Պալեան, Մինաս Պէյ Պալեան, Տէր Է. Տիկ. Գաբրիէլ Կիւմիւշեան, Է. զաւակունք, Տէր Է. Տիկ. Տօքթ. Տատուր, Միհրան Պէյ Գարաֆեհեայ, ինչպէս նաեւ Պալեան, Տատեան, Փափագեան, Խնդիրեան, Մըմըրեան, Մարգարեան Է. Ֆէրիատեան ընտանիքները կը ծանուցանեն իրենց դառնադէտ կորուստը յանձին Տիկին Նումեայ Պալեանի, որ Հանգեաւ ի Տէր յանկարծական մահուամբ ¹⁵¹ . . . » :

Յուզարկաւորութիւնը տեղի ունեցած է 1902 Մարտ 12/25ին Իւսկիւտարի Ս. Խաչ

¹⁵¹ Մանգումէի էփեմար, Կ. Պ. 1902, թիւ 277 :

եկեղեցւոյ մէջ՝ նախագահութեամբ Մկրտիչ Արքեպ. Վեհապետեան Սրբազանի, որ արտասանած է դամբանական մը: Մարմինը թաղուած է Սկիւտարի Հայոց զերեզմանը՝ «Պալեանց յատուկ դամբարաններուն» մէջ¹⁵²:

Տիկ. Նունեայ չունի շիրիմ եւ տապանագիր:

Մահ Նիկողոս Պէյի

Նիկողոս Պէյ Պալեան կը վախճանի 1858 Փետր. 27 Հինդչարթի օր: Մասիս 1858 Մարտ 6 թուականով կը սգայ. «Անցեալ Հինդչարթի օրը աղգերնուս համար ցաւագին սգոյ եւ արտասուաց օր մը եղաւ իր ամէնէն ընտիր, ամէնէն հազուագիւտ եւ ամէնէն առափնի անդամներէն եւ գլխաւոր պարծանքներէն մէկը կորսնցունելով: Արքունի Ճարտարապետ Վսեմաշուք Կարապետ Ամիրայի որդի Մեծապատիւ Նիկողոս Աղա Պալեան, Արքունի Ճարտարապետը՝ որ ազգիս երեւելեաց գաւակներուն մէջ պայծառ կը փայլէր իր անգուգական ձիրքերովը եւ Պալեանց մեծանուն Գերդաստանին նեցուկն ու փառքն էր, ասկէց երեք չաբաթ առաջ քիֆոս ըսված ժանտ եւ վտանգաւոր հիւանդութենէն բռնըվելով, բժշկական արուեստին ամէն ճիղերն անկարող

¹⁵² Անդ. թիւ 278: — Տե՛ս նաեւ Արեւելք, 1902, թիւ 1891—94:

եղան զինքը ազատելու եւ վերջապէս անցեալ հինգշաբթի օրը ժամը վեցին իր մահկանացու ընթացքը վճարեց : Այս անահնկալ աղետալի լուրը նոյն օրը մայրաքաղաքիս ամէն կողմը տարածվելով՝ բոլոր հայազգի ժողովուրդը խորին տրամուլեան մէջ ձգեց»¹⁵³ :

Արշալոյս Արարատեան կը սղայ Իզմիրէն, Մարտ 7ին գրելով. «Այս առտու ամենացաւլի լուր մը ընդունեցանք ի Կ. Պոլսոյ : Մեծաշուք Պալեան Նիկողոս Աղան, որ Արփունի Ճարտարապետութեան պաշտօնը կը վարէր խիստ արժանաւորութեամբ ու օսմանեան տէրութեան առջեւ եւ մանաւանդ Օգոստափառ Սուլթանին սիրելի եղած էր իւր հաւատարիմ եւ բանիրուն ծառայութիւններովը, անցեալ ամսոյ 27ին առ Աստուած փոխուեր է իւր ծաղիկ հասակին մէջ, սեւ սուգի եւ անմխիթար ցաւոց մէջ ձգելով իւր ազնուական ընտանիքը, ազգականները եւ բազմաթիւ բարեկամները, այլեւ ընդհանուր Հայոց ազգը, որ խիստ մեծ կորուստ մը ըրաւ այս տարածամ անագորոյն մահուամբ : Հանգուցելոյն եռանդուն ազգասիրութիւնը, քրիստոնէավայել հեզութիւնը, բարեզութ զգացմունքը եւ իր սրտին ու մտաց ուրիշ ձիրքերը ամէնուն ծանօթ են : Այս օրինակ

¹⁵³ Մասիս, 1858, թիւ 319, Մարտ 6 :

չքնադ կատարելութեամբք զարդարեալ էր
Մեծաշուք Նիկողոս Աղան ¹⁵⁴ . . . » :

Թաղումը կատարուած է Փետրուար 28ին
ծովածաւալ բաղմութեամբ, որուն նախա-
զահած է Պատրիարք Յակոբ Արքեպիսկոպոս,
ներկայ եղած է նաեւ նախորդ Պատրիարք՝
Մատթէոս Արքեպիսկոպոս ¹⁵⁵ : Մասիս ¹⁵⁶ կը
նկարագրէ. « Հետեւեալ օրը Ուրբաթ ժամը
վեցին յուղարկաւորութեան տխուր արարո-
ղութիւնը կատարվեցաւ Պէշիքաշի Ս. Աս-
տուածածին եկեղեցւոյն մէջ, ուր ներկայ
էին Ամեն. Ս. Պատրիարքը, մայրաքաղաքիս
բոլոր բարձրաստիճան եկեղեցականները,
վարդապետները, քահանաները, Ամիրա-
ները, Ազգ. ժողովոյ անդամները եւ հինգ
վեց հազարի չափ ժողովուրդ, որոց մէջ
բաղմաթիւ երեւելի օտարազգիներ եւ Եւրո-
պացիք կային : Ս. Պատրիարքը խիստ սրտա-
շարժ դամբանական մը խօսեցաւ եւ հան-
դուցելոյն շնաշխարհիկ ձերքերն ու առա-
քինութիւնները եւ անոր աշխարհուրաց
կեանքին հանգամանքները թախծազին, բայց
ազդու խօսքերով նկարագրելով՝ համայն
ունկնդիրները լացուց : Ժամը եօթին հան-
դուցելոյն մարմինը եկեղեցիէն հանելով՝
Պէշիկթաշի Հայոց զերեզմանատունը տար-

¹⁵⁴ Արշ. Արարատեան, *Զմիւռնիս* 1858, Թ. 566 :

¹⁵⁵ Մեմուրայը Հավատիս, *Կ. Պ.* 1858, Թիւ 233 :

¹⁵⁶ Անդ :

վեցաւ եւ հոն իր վերջին կամացը համեմատ՝
 հանգուցեալ մօրը գերեզմանին քով քաղե-
 ցաւ : Հանգուցեալ Նիկողոս Աշան երեսուն-
 եւմէկ տարեկան էր» :

Presse d'Orient կը նկարագրէ այդ
 բացառիկ թաղումը, 1858 Մարտ 5/17 թուա-
 կանով . «Անցեալ Ուրբաթ օր բոլոր Լուսա-
 ւորչական Հայերը խորին յարգանք եւ
 տխուր դիմօք յուղարկաւորութեան կ'եր-
 թային նշանաւոր, հոյակապ անձի մը իրենց
 ազգին մէջ : Պատրիարքը, 150էն աւելի քա-
 հանայ, ազգին երեւելիները, ընտանեաց
 գլուխները, բանուորները, աղքատները,
 սրտերնին թունդ ելած՝ կը խոնէին դադաղի
 մը բոլորտիքը եւ իւրաքանչիւր ոք ընկերին
 ձեռքէն յափշտակել կը նայէր այն դադաղը
 քանի մը վայրկեան ձեռքերուն վրայ առնելու
 պատիւը : Կսկիծն ու ցաւը ամէնուն դիմացը
 վրայ նկարեալ էր : Հոն տեսնելու էր բա-
 նուորներու խուռն բազմութեան մէջ այն ան-
 կեղծ կսկիծը, այն ոշմարիտ ցաւը, զոր ժո-
 դովուրդը իր բարեբարներուն միայն կը
 յայտնէ : Եկեղեցին, գերեզմանատունը նեղ
 կու գային այն հազարաւոր անձինքը ընդու-
 նելու համար : Լուսաւորչական Հայք, Հոռ-
 մէական Հայք, Յոյնք եւ Եւրոպացիք, որոնք
 ամէնն ալ յուղարկաւոր կ'երթային Պարոն
 Պալեան Նիկողոսին վերջին մնացորդնե-
 րուն . . . : Իբր մարդ՝ Պալեան Նիկողոսը իրա-
 ւացի համբաւ ու վարկում մըն էր ստացած :

Մեծ ու պզտիկ կը յարգէին ու կը սիրէին զինքը: Վեհափառ Սուլթանին կատարեալ վստահութեանն արժանի հանդիսացած՝ շատ անգամ գործածեց իր ունեցած ազդեցութիւնը՝ կայսերական շինուածոց մէջ եղած հազարաւոր բանուորներուն վիճակը լաւցնելու... Իր յետին ժամերուն մտածութեանցը մէկն ալ իր բանուորներն եղած է. «Դուք իմ տեղս պիտի անցնիք, ըսաւ եղբօրն ու քովիններուն, մարդասիրաբար վարուեցէք բանուորներուն հետ ¹⁵⁷»:

Նիկողոս Պէյ, ծնած 1826 Նոյ. 19ին եւ մեռած 1858 Փետրուար 27ին՝ եւ ոչ իսկ 31 տարեկան կար:

Յակոբ Ոսկան ձօնած է «Արքունի Ճարտարապետ վաղամեռիկ Նիկողոս Աղայի Պալեան» տաճանովեց տուն եղերերդ մը, որմէ կու տամ երկու տուն.

Իբր ծառատունկ, ոյր խոնարհին բարունակք
Ծանրաբեռնեալք մըզովք յոյժ քաղցր ի
ճաշակ

Մինչ որդն ուտիճ կտրէ ըզրունն ընդ հողով՝
Արմատախիլ անկանի նա փոքր հողմով՝ ...
Նախախնամողն դողցես հաճեալ յաւուրս
մեր,

Չայր կատարեալ եցոյց մեզ ի քոյդ պատկեր:
Ի ծագ փառաց եւ ճոխութեան դոլ խոնարհ,
Զիւրն տաղանդ այլոց առնել օգտակար ¹⁵⁸...

¹⁵⁷ Մեղու, Կ. Պ. 1858, էջ 104:

¹⁵⁸ Արշ. Արարատեան, 1858, թիւ 5702:

Նիկողոս Պէյի սերունդը

Մասիս ¹⁵⁹ Նիկողոս Պէյի մահուան առ-
թիւ կը գրէ. «Զորս գաւակ կը թողու հան-
դուցեալ Նիկողոս Աղան, երկուքը արու եւ
երկուքը աղջիկ, ամէնն ալ մանր հասակի
մէջ»։ Անուն չի տար թերթը։ Ըստ Տիկ.
Կասէրի (Պարիս) Նիկողոս եւ Տիկ. Նունեայ
ունեցած են 6 զաւակ. — Մակար, Երանուհի,
Մարիամ, Տիրուհի, Լեւոն, Մինաս։

Ըստ մեզ Նիկողոս Պէյ-Նունեայ ամուլը
օրհնուած է Խօթը զաւակներով։ Ահաւասիկ.
Մակար, Երանուհի, Մարիամ, Տիրուհի,
Լեւոն-Վարդան-Նշան (եռանուն), Պալի-Ար-
շաւիր-Պարսամ (եռանուն), Մինաս-Ատոմ
(Երկանուն)։

1. Մակար. — Մնացած ամուլի՝ մե-
ռած է 1870ին, ըստ Տիկ. Կասէրի։

2. Երանուհի. — Մկրտուած է Պէշիք-
քաշ 1848 Յուլ. 6ին, մկրտողն է Յովհաննէս
Վարդապետ. իսկ կնքահայրը՝ Գրազէտ Պո-
ղոս Աղայի որդի՝ Նշան, այսինքն՝ Նշան
Օտեան, եղբայր Գրիգոր Օտեանի։ Երանուհի
ամուսնացած է Երամ Պէյ Երամեանի
հետ եւ ունեցած է զաւակ, ինչպէս կը տես-
նուի Վահան Զարդարեանի Յիշատակա-
րանէն ¹⁶⁰, ուր կայ Տիկնոջս պատկերը եւ

¹⁵⁹ Կ. Պ. 1858, թիւ 913։

¹⁶⁰ Կ. Պ. 1910, էջ 172։

գիրկը մանուկ մը: Ըստ Տիկ. Կասէրի՝ Տիկ. Երանուհի մեռած է 1870ին: Մեռած Միջագիւղ եւ թաղուած Խազգիւղ ըստ 1893 Սեպտ. 12 թուակիր նամակի մը՝ Պէշիքբաշի թաղ. Խորհրդոյ¹⁶¹:

3. Մարիամ. — Ունինք իր մկրտութեան արձանագրութիւնը Պէշիքբաշի մէջ, ուր կ'ըսուի. «18 Դեկտ. 1851 մկրտող՝ Յովհաննէս վարդապետ. (Հայր) Նիկողոս Պալեան, (կնքահայր) Գրիգորիկ Օտեան. (մկրտուող) Մարիամ»: Ուրեմն Մարիամ ծնած է 1851 Դեկտ.ին եւ մեռած 1937ին: Մարիամ ամուսնացած է Գասպար Կիւմիւշնիի (1796—1871) որդւոյն՝ Գաբրիէլ Կիւմիւշնեանի հետ: Իրենց ամուսնութիւնը տեղի ունեցած է 1872 Յունուարին, երբ Ս. Պատրիարքը պատարագ կը մատուցանէ Գասպար Կիւմիւշնիի հոգւոյն համար¹⁶²: Հետեւաբար սխալ է Գասպար Կիւմիւշնիի տապանաքին թուականը — 1872 Օգ. 1 — այլ պէտք է ըլլալ 1871 Օգ. 1, զի Գասպար Կիւմիւշնի մեռած է 1871ին եւ ինքը ո'չ թէ 76, այլ 75 տարեկան էր մեռած ատենը¹⁶³:

Գասպար Կիւմիւշնի կամ Կիւմիւշնեան եղած է ոսկերիչ եւ հարուստ անձ մը: Իր թոռնուհին՝ Տիկ. Մառի Կասէր կամ Ղազարեան (Զրանսա) 1968 Օգ. 2ին ինձ գրած

¹⁶¹ Արիւս Կ. Պ. Պատրիարքարանի:

¹⁶² Տէ'ս Մասիս, 1872, թիւ 1193:

¹⁶³ Տէ'ս Մասիս, 1871, թիւ 1121: — Տէ'ս Նաեւ Փունջ, 1871, թիւ 682:

մէկ նամակին մէջ. «Կիւմիւշճեանները շատ
համբաւաւոր եղած են թէ՛ իրենց արհեստին
մէջ եւ թէ իրենց բարերգործութեան մէջ:
Գասպար Աղա Սամաթիոյ Նունեան վարժա-
րանը ամբողջութեամբ նորոգել տուած է իր
ծախքով: Այդ առիթով «Վարդուհեան»
անունը տալ տուած է անոր՝ ի յիշատակ իր
մօր: Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցիին բակը
թաղուած է. հոս է իր փառաւոր շիրիմը՝
վրան արձանադրութեամբ»:

1968ին իսթամպուլ գտնուելու՝ գացի
Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցին եւ տեսայ
Գասպար աղա Կիւմիւշնիի շիրիմը, եկե-
ղեցւոյ կողքին: Շիրիմը կանգնուած է մեծ
եւ բարձր շիրմաքարով մը, որուն ճակատը
գլուած է տապանագիրս.

Մահարձան
Գասպար Աղայի
Խաչատուրեան
Կիւմիւշնեանց
Վախնանեալ ի հասակի
76 ամաց
1872 Օգոստոս 1

Ինչպէս շեշտեցինք վերը՝ սխալ են այդ-
տեղ տրուած թուականները. Գասպար Աղա
մեռած է 1871ին 75 տարեկան:

Մարիամ եւ Գաբրիէլ Կիւմիւշճի ունե-
ցած են, ըստ Տիկ. Կասէրի՝ 4 աղջիկ. Վար-

դուհի, Սոփի, Ֆուլիկ, Մաքիլտ: ա) Վարդուհի՝ իր մկրտութեան արձանագրութեան մէջ կրկնանուն է — Վարդուհի-Րէնտրիկ, այսպէս. «22 Հոկտ. 1872. Տ. Յովհաննէս Մկրեան. Ոսկերիչ Գաբրիէլ Կիւմիւշճեան, Յակոբ Պէյ Պալեան. Մաննիկ Նիկողոս Պա-

Կիւմիւշեան Մարիամ-Գաբրիէլ ընտանիքը

լեան (Երախային մայրը). Վարդուհի-Րէնտրիկ»: Վարդուհի ծնած է 1872 Հոկտ. 10ին: Սա ամուսնացած է Կեսարայի համբաւաւոր Սենեֆեքիմ Մանուկեանի որդւոյն Տիրան Մանուկեանի հետ: Մանուկեան ընտանիքի ծագումը Կեսարիայէն է: Մեծ վաճառականութեամբ զբաղող Մանուկեան Գերդաստանի բաղմաթիւ եղբարց զլխաւորներէն մին

եղած է Սեմեֆերիս Մանուկեան (ծն. 1823, † 1908), որ նոյն իսկ Մանչեստրի մէջ կը հիմնէ ճիւղ մը վաճառականական, որ կը դառնայ խոշոր առեւտրական հիմնարկութիւն մը ու մեծ տուն մը, որ շատ ընդարձակ եւ տարածուն գործառնութիւններ կ'ունենայ Թուրքիոյ վաճառաշահ բոլոր քաղաքներուն հետ: Իր պատկերը հրատարակած է Ա. Ալպոյանեան ¹⁶⁴:

Տիրան Մանուկեան († 1958) եւ Վարդուհի-Րէնտրիկ ունեցած են 3 զաւակ. Էլիզ († 1919). Գասպար († 1919) եւ Նիկողոս († 1908), որոնց մասին ծանօթութիւն կը պակսի: Բ) Սոֆի, Մարիամ եւ Գարբրիէլ Կիւմիւշճի ամուլին երկրորդ աղջիկը՝ ծնած է Պոլիս 1875ին եւ մեռած 1940ին: Իր զեղէցկութեամբ, մանաւանդ ազնիւ ու զիւրահաղորդ բնաւորութեամբ համբաւ չաճած է: Նախնական կրթութիւնը առած է Գատըգիւղի Sœurերուն վարժարանը: Եղած է հեղահամբոյր տիպար կողակից մը եւ անգուղական մայր մը: 1921—1926 իրր Խնամակալուհի Առնաւուտքէօյի Որբանոցին՝ սիրոյ ու գնահատանքի արժանացած է: Բիւրաւոր որբուկներու հանդէպ իր զուրգուրանքը աննման եղած է: Սոֆի՝ ամուսնացած աղանջի, քթի եւ կոկորդի մասնադէտ Դոկտ. Յակոբ Տատուրի հետ՝ ունեցած է

¹⁶⁴ Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, Բ., էջ 1478: — Տե՛ս Մանուկեան անունի տակ ընդարձակ կենսագրական Մանուկեան եղբայր:

3 զաւակ, իմա, Գեորգ եւ Մառի: ա) իմա՝
յաջողութեամբ աւարտած էսայեան վարժա-
րանը՝ յաճախած է նաեւ Ամերիկեան

Գոկոտր Տատուր եւ Տիկ. Սոֆի ընտանիք

College: Մեռած է 1941ին: բ) Գեորգ՝ յա-
ճախած Լուսաւորիչ վարժարանը՝ հանրա-
կառքի դժբախտ արկածով մը երիտասարդ
հասակի մէջ կը վախճանի 1916ին:
գ) Մառի, ծնած Պոլիս՝ փայլուն վկայակա-

նով շրջանաւարտ մ'եղած է Էսայեան վարժարանէն՝ Հայկ Խոճասարեանի տնօրէնութեան շրջանին։ Աւարտած է նաեւ Ամերիկեան *College*ը։ Երկար ատեն հետեւած դաշնակի մասնաւոր ընթացքներու՝ մասնակցած է *récital*ներու։ Մաս կազմած է Ազգ. Հիւանդանոցի Բերայի Մասնախումբին՝ Տիկիներ Յակոբեան, Պապիկեան եւ

Յակոբ եւ Մանի Կասէր

Եիւզպաշեանի Ատենապետութիւններու շըրջանին՝ ինը երկար տարիներու մէջ Գանձապետի փափուկ եւ պատասխանատու պաշտօնը վարելով: Մառի ամուսնացած Յակոբ Կասէրի (Ղազարեան) հետ՝ 1943ին ծնունդ տուած է Անիին (Անի Կասէր), որուն բնածին տաղանդի ծլարձակումին օգնած, յառաջդիմութիւններուն հետեւած եւ զինքը առաջնորդած է դէպի բարձունքները: Անի Կասէրի վրայ վարը: Յակոբ Կասէր (Ղազարեան) Տարտանեւի բարեհամբաւ Ղազարեան ընտանիքէն կը սերի, որուն մէջ նշանաւոր եղած են Ղազար Ղազարեան՝ Տարտանեւի մէջ Հայ Բարեգործականի Մասնաճիւղին հիմնադիր. Սարգիս Լուքֆի Ղազարեան՝ կառավարական բարձր պաշտօնեայ, Դոկտ. Միհրան Ղազարեան՝ Տարտանեւի ճակատին զինուորական բժիշկը, եւ այլն: Այս ծանօթութիւնները հաճեցաւ մեզ զրկել Տիկ. Մառի Կասէր (Պարիս): Շնորհակալութիւն չատ:

Դոկտ. Տատուր ծնած է Կեսարիա 1860ին: Քեռորդին է ազգային բարերար Տիգրան Խան Քէլեկեանի եւ փոքր հասակէն Պոլիս զրկուած է: 18 տարեկանին դեղագործ կը վկայուի ու իբր այդ կը պաշտօնավարէ Ազգ. Հիւանդանոցին մէջ: Ապա բժշկական վարժարան կը մտնէ եւ բժիշկ կը վկայուի (1886ին): Եւրոպա կ'երթայ քթի, կոկորդի եւ ականջի հիւանդութեանց մասնագէտ

դառնալու համար եւ կ'այցելէ յաջորդաբար Պարիս, Վիեննա եւ Լոնդոն (1886—89) : Պոլիս դառնալէն յետոյ ստանձնած է Ազգ. Հիւանդանոցի եւ Բուլղար Հիւանդանոցի քթի, կոկորդի եւ ականջի մասնագէտի պաշտօնը, որ 35 տարի շարունակ վարած է ձեռնհասութեամբ : 15 տարի Կիւմիւշ Սուլուի Զինուորական Հիւանդանոցի մասնագէտը եղած եւ թուրք կառավարութենէն զնահատուած է Սաատէթլու աստիճանով եւ պատուանշաններով : 20 տարի եղած է Բերայի Աղքատախնամին բժիշկ : 1921—1923ին անդամ եղած է Պոլսոյ Քաղ. Ժողովին : Իր ճիւղին վերաբերեալ առողջապահական յոգուածներ ալ գրած է թերթերու եւ Տարեցոյցներու մէջ : Մեռած է 1930ին ¹⁶⁵ :

Տիկ. Մառի Կասէր ողջ է եւ կ'ապրի Ֆրանսա : Պալեան սերունդին պատկանելուն՝ գրեցի նամակ մը խնդրելով ծանօթութիւններ Պալեաններու մասին : Ազնիւ Տիկինը շատ սիրով պատասխանեց նամակիս եւ իր գիտցածը հաղորդեց ոչ միայն իր ընտանիքի, այլ եւ Կարապետ Ամիրայ Պալեանի գաւակներուն ու քոռներուն մասին : Իրեն կը պարտիմ ընդառճակ ծանօթութիւն մը իր տաղանդաւոր եւ Հայութեան պատիւ բերող

¹⁶⁵ Ընդարձակ Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցի, Կ. Պ. 1931, էջ 214 : — Տե՛ս նաեւ Արշ. Ալպոյանեան, Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, Բ. էջ 2097 :

Մանի Կասեր

աղջկան՝ համաշխարհային արժեքով դաշ-
նակահարուհի՝

դ) Ֆուլիկ՝ *ամուսնացած է խորհրդա-
տու իրաւադէտ փաստաբան Մկրտիչ Ասա-
սեանի* († 1942) հետ, որ տիրացած է բազ-
մաթիւ պետական շքանշաններու։ Եղած է
Քաղաքական ժողովի¹⁶⁶ անդամ։ Ասասեան
նախ ամուսնացած է աղջկան մը հետ, որմէ
ունեցած է մանչ մը, յետոյ ամուսնացած
Ֆուլիկ Պալեանի հետ, որմէ զաւակ չէ ու-
նեցած։ Ղ) Մաթիլտ Երանուհի ծն. 1881,
(† 1968) *ամուսնացած է Յարութիւն Դիմաֆ-
սեանի* († 1968) հետ, որ եղած է Ս. Փ. Ազգ.
Հիւանդանոցի Հոգաբարձու։

4. Տիրուհի. — Ծնած է 1853 Փետ-
րուարին։ Մկրտութեան արձանագրութիւնը
կ'ըսէ. «15 Փետր. 1853. Մկրտող՝ Յովհան-

¹⁶⁶ Մանգ. էֆֆեար, 1907, թիւ 1766։

նէս վարդապետ . Պալեան Նիկողոս . (կնքահայր) Օտեան Նշան . Տիրուհի» : Ըստ Տիկ . Կասէրի՝ Տիրուհի մնացած ամուրի՝ մեռած է 1877ին :

5. Լեւոն-Վարդան-Նշան . — Մկրտութեան արձանագրութիւնը զինքը կը յիշէ եռանուն . «22 Դեկտ. 1854. Ճարտարապետեան (Օտեան) Նշան Աղա . Լեւոն-Վարդան-Նշան» : Ուրեմն ծնած 1854 Դեկտ. :

Լեւոն Պէյ ընտանեկան յարկին տակ ընտիր կըթութիւն մը ստացած է, մանաւանդ մօրը խնամքին տակ : 1881ին Ս . Պատրիարք Ներսէս Վարժապետեան երեք օր կը հիւրասիրուի Լեւոն Պէյի Սկիւտարի ապարանքը : Այդ առթիւ կը գրէ Պոլսոյ Լոյս ¹⁶⁷ . «Ազնուաշուք Լեւոն Պէյ իր անդուգական Հօրն արժանաւոր որդին է եւ ըստ ամենայնի նորա օրինակին հետեւող, զի իւր մայրն՝ Ազնուափայլ Տիկ . Նունիա Պալեան մեծ հոգ եւ խնամք տարած է իր որդւոյն բարւոք դաստիարակութեանը» :

Լեւոն իր բարձրագոյն ուսումը լրացուցած է Պարիս Ecole des Beaux Artsի մէջ : Լեւոն՝ իրրեւ Պալեան՝ Օսմանեան Պալատներու շինութեանց մէջ վերջին Պալեան Ճարտարապետն եղած է : 1889ին ուրախ էր իր հօրեղբայրը՝ Անտոն Պէյ, որ կը տեսնէր թէ «փաջուսումն եղբորորդին Լեւոն Պէյ» Սարգէիս Պէյի «հովանեացը ներքեւ» կ'աշխատէր

¹⁶⁷ 1881, թիւ 189 :

ճարտարապետութեան¹⁶⁸ մէջ: Իսկ Ա. Այվա-
գեան կը գրէ. «Լեւոն Պալեան իր ճարտարա-
պետական գեղարուեստին մէջ ո՛չ միայն իր
գործերուն զաւակն է, այլեւ իր հօրը՝ ան-
մոռաց Պալեան Նիկողոս Պէյի փառքի հա-
րազատ գաւակն է, որ վերջերս կ'աջակցէր
լոբիայն Սարգիս Պէյի ճարտարապետական
գործերուն¹⁶⁹:

Լեւոն Պէյ ամուրի մնացած է եւ մեռած
1925ին՝ Ազգ. Հիւանդանոցին մէջ: Իր լու-
սանկարը հրատարակած են Վահան Զար-
դարեան¹⁷⁰, Թէոդիկ¹⁷¹:

6. Պալի-Արշաւիր-Պարսամ. — Այս
եռանուն զաւակը ծնած է 1856 Փետր.ին,
ինչպէս կը ցուցնէ Պէչիքթաշի Մկրտու-
քեանց Տոմարը. «15 Փետր. 1856. Հարտա-
րապետ Նիկողոս Աղա. Գրադիր Պօղոս Աղայի
որդի Գրիգոր Աղա. Պալի-Արշաւիր-Պար-
սամ»: Ասիկա մեր միակ ծանօթութիւնն է
Պալիի մասին, որ Պալեաններու նախահօր
անունն է:

7. Մինաս-Ատով: — Ծնած է 1857 Մար-
տին. «24 Մարտ 1857. Հարտարապետ Նի-
կողոս Աղա. Գրադիր Պօղոսի որդի Նշան.
Նունիա (մայր երախային). Մինաս-Ատով»:
Ասիկա Նիկողոս-Նունիա ամուլին վերջին զա-

¹⁶⁸ Արեւելք, Կ. Պ. 1889, թիւ 1541:

¹⁶⁹ Ծագիկ, Կ. Պ. 1899, թիւ 58:

¹⁷⁰ Յիշատակարան, էջ 171:

¹⁷¹ Ամէնուն Տարեցոյց, 1921, էջ 264:

ւակն է: Եղած է իրաւագէտ. մնացած է ամուրի եւ մեռած Պարիս՝ 1915ին:

Թէոդիկ¹⁷² կը յիշէ, իբրեւ Նիկողոս Պէյի աղջիկներ. Իսկուհի եւ Ֆուլիկ եւ կ'ըսէ որ «ծաղիկ հասակի մէջ կնքած են իրենց մահկանացուն»: Չենք հանդիպած այս անուններուն՝ իբրեւ Նիկողոսի զաւակներ: Բայց Թէոդիկի անծանօթ է եղած Նիկողոսի մէկ աղջիկը՝ Տիրուհի, ծնած 1853ին, որ 24 ծաղիկ հասակի մէջ մեռած է: Ֆուլիկ մը կայ, բայց ո՛չ Թէ Նիկողոսի աղջիկ, այլ Նիկողոսի քոռնուհին է:

*

ԱՆԻ ԿԱՍԷՐ

Պալեան Գերդաստանի նորագոյն սերունդին վերաբերող այս փայլուն դէմքին մասին կ'արժէ մանաւանդ դրուժիւն մը նուիրել, ներկայացնելու համար իր կեանքն ու դործը:

Տիկ. Կասէր կը դրէ. «Անի Կասէր ծնած է Պոլիս 1943 Յուլիս 6ին: Շատ փոքր տարիքէն ցոյց տուած է դաշնակի արտակարգ կարողութիւն: 4 տարեկան եւ 4 ամսական եղած ատեն աշակերտեցաւ Պոլսահայ քաջ մանկավարժ ուսուցչուհի Տիկ. Աշխէն Գալափեանի, որ մեծ բժախնդրութեամբ առաջնորդեց զինքը լաւ ուղղութեամբ: Դեռ 5 տարեկան չկար, երբ մասնակցեցաւ անոր

¹⁷² Անդ՝ էջ 258:

Անի Կասեթ

Անի Կասեթ

աչակերտական ունկնդրութեան՝ ապշոթեան ու հիասթափութեան մատնելով ամէնքը: Հսկայաքայլ կը յառաջանար եւ մինչեւ 8 տարեկան՝ ունկնդրութիւններուն «clou»-ն կը կազմէր: 6 տարեկանին, մեր Բարիզի շրջապատոյտին, առիթը ունեցանք զինքը ներկայացնելու աշխարհահռչակ Փրանսացի դաշնակահար Alfred Cortotի, որ հիացմամբ եւ զարմացմամբ զինքը ունկնդրելէ վերջ՝ շնորհաւորելով մեզ՝ առաջարկեց պզտիկը ձգել Բարիզ՝ իր խօսկ հսկողութեան տակ, ամէն տեսակէտով: Կարելի՞ էր, մի՞թէ, մեզի համար (Արեւելքցի) բաժնուիլ մեր մէկ հատիկ զաւակէն եւ զայն ձգել օտարականներու ձեռքը, առանձին իր այդ փոքր տարիքին... Պոստացանք կարելի եղածին չափ շուտ, ի գին ամէն ղոհողութեան, հանդերձ ընտանեօք հաստատուիլ Բարիզ: 8 տարեկան էր Անին, երբ մեր փափաքը իրականացաւ: Հակառակ որ բաւականաչափ յառաջացած էր պետական երաժշտանոցը մտնելու համար, սակայն 10 տարեկանը դեռ լրացուցած չըլլալուն՝ ստիպուած 2 տարի եւս սպասեց:

1953/54ի դպրոցաշրջանին մտից քննութեան քննութիւն տուաւ եւ 200 թեկնածուներու մէջէն առաջնութիւնը ձեռք ձգեց միաձայնութեամբ, մրցանակ կոտրելով, 200ի վրայ 199 նիշ ստանալով: Նոյն տարւոյն ընթացքին, դարձեալ միաձայնութեամբ առաջին աւարտեց նախակրթարանի շրջանը

(Première Médaille) : Վերամուտին, 60 թեկնածուներու մէջէն, միշտ միաձայնութեամբ առաջին ելլելով՝ անցաւ բարձրագոյն վարժարանը (Conservatoire National Supérieur de Paris) : Ամենափոքրն էր ո՛չ միայն բարձրագոյն շրջանին, այլ եւ ամբողջ դպրոցին :

1958ին Musique de Chambreի մրցումներուն մասնակցելով՝ արժանացաւ առաջին մրցանակին (1er Prix du Musique de Chambre), աւարտելով այդ դժուարին դասընթացքը : Առաջին աշակերտն եղած է որ 14 տարեկանին արժանացած է այդ մրցանակին : Այս պատճառաւ Բարիզի Պետական երաժշտանոցի տարեդրութեանց մէջ առաջին արձանագրութիւնն է :

1959ին première nommée ըլլալով՝ Premier Prix de Pianoի վկայականին տիրացաւ եւ ամէնուն զնահատանքին առարկայ դարձաւ :

Այդ թուականէն ի վեր անընդհատ Concertներ կու տայ Թուրքիա, Աւստրիա, Յունաստան, Մարօք, Իտալիա, Սպանիա, Ֆրանսա, Զուեցերիա, Հունգարիա, Լեհաստան, Գերմանիա, Պելնիֆա, Անգլիա ու Շուէտ եւ դափնիններ կը խլէ...

Միջազգային դաշնակահարուի մը եղած է արդէն եւ ամէն առթիւ թերթերու մէջ մեծ գովասանքով կը խօսին իր տաղանդի մասին :

Անի ամուսնացաւ Շուէտացի մեծ ընտանիքէ մը սերած չատ զարգացած, լուրջ քաջութակահար ու հեղինակ՝ Մաքիաս Լիլիէֆորսի հետ :

Ամուսնանալէն ի վեր, ամուսնոյն հետ ալ միասնաբար concertներ կու տան եւ նոյն յաջողութիւնները ձեռք կը ձգեն» (Տիկ. Մառի Կասէր) :

Անի Կասէր մասնակցած ըլլալով Համաշխարհային Մրցումներու՝ մրցանակներ ձեռք բերած է, որոնցմէ յիշենք քանի մը հատը .

1962. — Prix du Concours International Magda Tagliaferro à Paris.

1962. — Prix d'Interprétation de la Musique Française.

1963. — Prix d'Honneur du Concours de Bilbao, Espagne.

1963. — Prix au Concours International «Mozarteum» de Salzburg.

Քաղուածք մը թերթերէն՝ Անի Կասէրի մասին .

Պարիս. «Figaro» 1962. — Quelle belle sonorité à la fois souple et sensible. Ani Gaser est une brillante interprète à l'intelligence hardie.

Բրիւսել. «Libre Belgique» 1963. — Son intelligence, son raffinement sont exprimés avec autorité.

Զուիցերիա. «La Gazette de Lausanne» 1963. — Ani Gaser a le tempérament musical brillant et généreux, le charme d'une imagination très vive.

Աւստրիա. «Kleine Zeitung» 1964. — Son talent est exceptionnel. Elle a joué Mozart avec une maîtrise technique.

Իսրայիլ. «Journal d'Orient» 1949, Մայիս 17. — «Փոքրիկն Անի Կասերի (6 տարեկան) բացառիկ տաղանդին առջեւ հիացում եւ սքանչանք ունեցանք: Մեծ արուեստագէտ մ'ըլլալու ամէն բան կը խոստանայ իր ապագան» . Mary Dad :

Իսրայիլ. «Մարմարա» 1957. — «Անի Կասերի Ռէսիթալը» Վերնադերի տակ կը գրէ . «Միտիթարեան Սանուց Միութեան մէջ ռէսիթալ մը տուաւ դեռատի դաշնակահարուհի Օր . Անի Կասեր : Յայտագիրը կը բաղկանար խիստ դժուարին կտորներով , որ ինքնին կը բաւէր ապացուցանելու տաղանդաւոր Օրիորդին բացառիկ կարողութիւնը : Առաջին կտորն էր Պախ-Լիսթի լա մինէօր փրելիւտ ֆիւկը : Օր . Անի դունաւոր եւ խորունկ հնչականութիւններով եւ զմայլելի սահունութեամբ երեւան հանեց սոյն ձայնական ճարտարապետութիւնը» . Արայ Քնանեան :

Իսրայիլ. «Ժամանակ» 1963, Մարտ 26. — «Տաղանդաւոր դաշնակահարուհի Օր . Անի Կասեր» խորագրի տակ կը տողէ . — «...Միակ փափաքս է փառաբանել իր գեղե-

ցիկ տաղանդը եւ ճայնակցիլ Անի Կասէրը ունկնդրելու համար Սարայի սրահը լեցնող երաժշտասէր հասարակութեան անվերապահ խանդավառութեան: Անի Կասէր դաշնակահարուհի մըն է, զոր հաճոյքով կ'ունկնդրենք ժամեր ամբողջ մեծ շահագրգռութեամբ: Հաղորդական եւ գրաւիչ է իր մեկնաբանութիւնը, շնորհիւ իր քրթռուն խառնուածքին եւ երաժշտական զօրաւոր անհատականութեան... Դաշնամուրի մեկնաբաններէ ամէնէն կեանքոտ ներկայացուցիչներէն մին է Անի Կասէր», Մառի Կերեւամեան, *երաժշտ. քննադատ*:

Իսթանպուլ, «Մարմարա» 1963 Ապր. 1.
— «Անի Կասէր» վերնագրով. «Սեւ աչքեր, սեւ մազեր, որոնք անուրանալիօրէն կը յատկանշեն ցեղը, որուն տաղանդաւոր զաւակներէն է: Փոքորկոտ հոգի, խոհուն դէմք, որոնք երաժշտական տաճարին նոր քրմուհին կ'ընեն զինքը... Անին ո՛րքան լաւ կը զգայ երգերու հիւսուածքները ֆիւկէ մասերու մէջ: Ազատ բնութիւն փուանի ոճը իր մրրկացող հոգւոյն՝ լաւագոյնս կը յարմարի... իր մատները հնչեցուցին կրակոտ չեչտերով՝ զանազան ռեթիսքրներու տրուած մուտքերը, մեղեդին՝ իր յարաճուն ֆրեսչեմտօներով»։ Գոհարիկ Ղազարոսեան:

Վայց (Աւստրիա). «Neue Zeitung» 1964. — «Վայց քաղաքի երաժշտասէր հասարակութիւնը սովորական ծանօթութիւն

մը չէ որ ունեցաւ, լսելով քսանամեայ դաշ-
 նակահարուհի Անի Կասէրը, Փարիզէն: Այս
 անսովոր եւ կանխահաս տաղանդին մէջ ան-
 միջապէս կը զգացուի թէ երաժշտութիւնը
 մարդկային լեզու մըն է, որուն միջոցաւ
 արուեստագէտը կ'ուզէ արտայայտել ինչ որ
 զինքը կը յուզէ կամ այն ինչ, որուն ինքը կը
 ձգտի: Զարմանալի չէ որ համակրելի մեկ-
 նարանուհին արդէն իսկ միջազգային մրցա-
 նակներու արժանացած է: Կատարեալ հաս-
 կացողութեամբ նուագեց ան Մոցարթէ,
 Շոփէնէ, Պարթոքէ եւ Փրոքովիէֆէ գոր-
 ծեր, որոնք պատիւ կը բերեն իր զարմանա-
 հրաշ նուագածութեան կերպին: Սահուն եւ
 դիրահասկանալի, զգացումի եւ կիրքի ազա-
 տութեամբ, գեղեցկութեան ոգեկանացած
 պաշտումով: Իր նուագը յատկանշական
 կերպով դիւրական էր եւ ներգործող: Մո-
 ցարթի թիւ 570 սոնաթին եւ Շոփէնի թիւ 2
 Սոնաթին մէջ կը միանային բիրեղային
 յատկութիւնը եւ կշռոյթի զգացողութեան
 նրբութիւնը: Հրճուանք էր տեսնել այս կրա-
 կոտ արուեստագիտուհին, որ քանի մը
 օրուան համար հիւրը եղաւ էլին Միութեան
 եւ սրահը ամբողջովին լեցնող խանդավառ
 հասարակութեան մը» . Ծ . Պ . :

Անի Կասէր մեծ պատիւ մըն է ոչ միայն
 իր ընտանիքին, Պալեան Գերդաստանին,
 այլեւ իր պատկանած Ազգին՝ Հայութեան:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

Օր. Մարիամ Պալեան

Կարապետ Ամիրայի այս դուստրը՝ Մարիամ իր երրորդ զաւակն է մկրտուած 1829 Յունուար 13ին, ինչպէս գրուած է Մկրտութեան արձանագրութեան մէջ. «13 Յունուար 1829. Տաներէց՝ Տէր Յովսէփ Սամաթիոյ. Մկրտող՝ Տէր Յովհաննէս. Ճարտարապետեան Կարապետ Աղա (Հայր). Տիրացու Գամաղիելի եղբայր (Կնքահայր). (մկրտուող) Մարիամ»: Ծնած կրնայ ըլլալ 1828ին վերջերը:

Մարիամ կանխահաս մահ ունեցած է: Մեռած է 1854ի ատենները:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԶՈՐՐՈՐԴ

Սարգիս Պէյ

Կարապետ Ամիրայի չորրորդ զաւակն է Սարգիս Պէյ Պալեան:

Պէյի կրտսեր եղբայր Սարգիս Պէյի մասին. «17 Փետր. 1831. Ճարտարապետեան Կարապետ Աղա. Պէյ(ճ)եան Գէորգ Աղա (Կնքահայր). Սարգիս (մկրտուող երախայ)»: Ուրեմն, Կարապետ Պալեանի զաւակը՝ Սարգիս կը մկրտուի 1831 Փետր. 17ին: Իր ծնունդը եղած ըլլալու է 1831 Յունուար-Փետրուարին: Իր մասին գրողները զինքը համարած էին 1835ի ծնունդ:

Իր նախնական ուսումը ընտանեկան յարկին տակ ստանալէ յետոյ՝ 1843ի վեր-

ջերը Պարիս կը ղրկուի, ուր երկու տարուան շրջան մը բոլորելով՝ 1845ին կը վերադառնայ ծննդավայրը: Հոս քանի մը տարի հօրը թեւարկութեան տակ կ'աշխատի անոր դործե-

Սարգիս Պէյ Պալեան

րուն մէջ: 1848ին հայրը դարձեալ Պարիս կ'ուղարկէ զինքը՝ իր ուսումը շարունակելու համար: Այս ճամբորդութիւնը յիշուած է իր ֆամբորդակից եւ ուսումնակից՝ Կարապետ Իւթիւմեանի կողմէ, որ կը գրէ թէ. «1848 Սեպտ. 8ին Լիֆիւրկ Փրանսական

նաևով 15 հայազգի տղաքներ (որոնց անունը
կու տայ եւ որոնց մէջն է Սարգիս Պալեան)
Պարիս կը դիմեն ուսանելու համար¹⁷³։ Ասկէ
կը տեսնուի թէ սխալ է այնքան շատերու
գրածը թէ Սարգիս Պէյի ճամբորդութիւնը
1847ին տեղի ունեցած է։ Սխալ է նոյնպէս
Թէոդիկի¹⁷⁴ ըսածը թէ Անտոն Պէյ Պալեան
ալ 15երու ճամբորդակից էր։

Սարգիս Պէյ նախ կը մտնէ Sainte-Barbe
կոլէժը, զոր կ'աւարտէ յաջողութեամբ։
Ասկէ վերջ կ'անցնի Ecole Centrale, ուր
յայտնի կ'ըլլայ իր բացառիկ ուշիմութիւնը։
1850ին կը յիշէ զինքը Արշալոյս Արարա-
տեան¹⁷⁵ իրրեւ ուսանող Ecole Centraleի,
որուն ուսման նիւթերն են des arts et
metiers։ 1852ին կ'իմացնէ Մասիս¹⁷⁶ թէ
«Գաղղիական Լէոնիտաս շոգենաւով ճամբայ
ելաւ Արքունի Ճարտարապետ Պ. Կարապետ
Ամիրայի որդին մեծարգոյ Սարգիս Ազան
Պալեան, որ քանի մը ամիս առաջ Փարիզէն
դարձեր էր իւր սիրելի ընտանիքը տեսնելու
եւ հիմա նորէն Փարիզ կը վերադառնայ
ի՜նչ Սանդրալ ըսուած բարձրագոյն դասերը
շարունակելու, որոնց մէջ մեծ յառաջա-
դիմութիւն ըրած է։ Յիշեալ յարգելւոյն ըն-
կեր եւ ուղեկից է արժ. Մարտիրոս Մի-
սէնտիսեան»։

¹⁷³ Տէ'ս Մասիս, Կ. Պ. 1896, թիւ 3։ — Տէ'ս
նաեւ Ընդարձակ Օրացոյց, 1901, էջ 233։

¹⁷⁴ Ամէն. Տարեց. 1927, էջ 566։

¹⁷⁵ 1850, թիւ 378 նոյն-Դեկտ.։

¹⁷⁶ 1852, թիւ 21։

Հաս Յակոբ Պարոնեանի ¹⁷⁷ Սարգիս Պէյ
Ecole Centraleէն վերջ մտած է Ecole des
Beaux Arts, ուր «կ'ամբողջացնէ արհեստն
ու գիտութիւնը» :

Ա. Յ. Այվազեան եւս նոյն կարծիքն ունի
թէ Սարգիս Պէյ Ecole Centraleէն վերջ կը
մտնէ Ecole des Beaux Arts «իր ֆարտա-
պետական արհեստը կատարելագործելու ու
մեքենագիտական եւ ուսողական գիտու-
թիւններն ամբողջացնելու համար ¹⁷⁸» :

Պոլիս կը վերադառնայ 1855ին եւ սկիզբ
կ'ընէ ճարտարապետական գործունէու-
թեան՝ օգնելով իր հօր եւ Նիկողոս եղբօր :

Երբ իր հայրը 1866ին կը վախճանի՝ Յա-
կոբ եղբօրը հետ Արփունի ճարտարապետ կը
կարգուի : Ահա՛ օրուան մարդը՝ Մասիսի
խմբագիր Կարապետ Իսթիւնեան, որ սգալէ
վերջ Կարապետ Ամիրայի մահը՝ կը
յիշէ անոր զաւակները, որոնցմէ Սարգիսի
համար կ'ընդգծէ. «Իսկ Արփունի ճարտարա-
պետութեան մեծ պաշտօնին պայծառ յա-
ջորդ կը թողու Վսեմ. Սարգիս Պէյն եւ
մեծապատիւ Յակոբ Էֆ.ին, որք իրենց համ-
նարոյն եւ ֆարտարութեան գեղեցիկ ար-
դիւնքներով արդէն տէրութեան համարումն
ու սէրը գրաւած եւ ազգիս ալ պարծանաց
առիթ են ¹⁷⁹» :

¹⁷⁷ Լոյս, Կ. Պ. 1880, թիւ 52 :

¹⁷⁸ Մաղիկ, Կ. Պ. 1899, թիւ 56 :

¹⁷⁹ Մասիս, Կ. Պ. 1866, թիւ 772 :

Յակոբ Պարոնեան, Հայ երգիծարանութեան արքան, մեծ հիացում ունեցած է Սարգիս Պէյ Պալեանի վրայ եւ դրած անոր կենսագրութիւնը 1880ին «Սարգիս Պէյ Պալեան» խորագրով: Նա բոլորովին լուրջ է իր այս գրութեան մէջ: Կը սկսի սապէս. «Ներելի՞ է արդեօք հեգնական գրիչի մը յանդդոնել այսպիսի հանմարաւոր եւ հոչակաւոր անձի մը փառքը գրելու՝ զոր կը պատմեն արդէն երեսունէն անելի Հատորներ, որք մեր հրատարակած գիրքերուն պէս քղքակազմ չեն, ոչ ալ լաթակազմ, այլ փարակազմ են: Արդ, երբ փարերը կ'աղաղակեն՝ ի՞նչ հարկ կայ որ տկար փետուր մը այդ հոյակապ շէնքերուն շուրջը տարութերի»¹⁸⁰:

Պիտի օգտուինք Պարոնեանի այդ կենսագրականէն:

Սարգիս Պէյ Պալեան չատ մեծ եւ ընդարձակ գործունէութիւն ունեցած է իբրեւ Արփունի Ճարտարապետ: Ան ունեցած է սակայն նաեւ ազգային գործունէութիւն: Եղած է մեքենագէտ եւ գիտարար: Արդ՝ Սարգիս Պէյի կեանքի գործի ամբողջական պատկերը տալու համար մենք պիտի նկատենք իր մէջը նախ Պետական մարդը՝ իբրեւ Արփունի Ճարտարապետ, երկրորդ՝ պիտի թուենք իր անհատական ազգային գործերը եւ վերջապէս պիտի ներկայացնենք զինքը իբրեւ մեքենագէտ եւ գիտարար:

¹⁸⁰ Լոյս, Կ. Պ. 1880, էջ 417:

Արփունի Ճարտարապետ Սարգիս Պէյ

Սարգիս եւ Յակոբ Պալեանները ճարտարապետական մարզին մէջ ամէնէն աւելի բեղմնաւոր զործունէութիւն ունեցած են : Անոնք համագործակցական աշխատանք տարած են : Տիգրան Արփիարեան կը գրէ 1899ին . « Յակոբ Պէյ Պալեան համակ բանաստեղծութիւն՝ ճարտարապետական նկարներու յղացումը կ'ունենար , զորս թուղթին կը յանձնէր . Սարգիս Պէյ , հաշուադէտ ու չափադէտ , անոնց զործադրութեան դժուարին բաժինը կը վերապահէր իրեն , ինքն ալ ստեղծող մ'ըլլալով հանդերձ եւ երկուքը մէկաց կ'ամբողջացնէին հոյակապ շինութիւններ , որոնք իրենց փառքն էին՝ նոյնքան պատիւ բերին Հայութեան¹⁸¹ » :

Մեր առջեւն ունինք հետեւեալ երկար ցանկը անոնց շինութիւններուն , որոնց մեծագոյն մասը կանգուն է այսօր ալ եւ կը զարդարէ Իսթանպուլի զանազան վայրերը .

1. Պէյլէրպէյի պալատը , կառուցուած 1865ին .
2. Զրաղանի պալատը , կառուցուած 1868—69ին . այրած 1910 Յունուար 6ին .
3. Ագսարայի վալիտէ մամին , շինուած 1871ին :

¹⁸¹ Արեւելք , Կ. Պ. 1899 , թիւ 4167 :

4. Պատերազմական նախարարութեան շէնքը, այժմ *Իսթանպուլի համալսարանը* .
5. Ծովային նախարարութեան շէնքը, *ներկայիս հիւանդանոց* .
6. Սարայպուռնուի մքերանոցը .
7. Պէշիկքաշի ափաւթները .
8. Մաչքայի գօրանոցը, այժմ *զինուորական թանգարան* .
9. Կիւմիւշսուի գօրանոցը, *ներկայիս զինուորական հիւանդանոց* .
10. Քեաղըքհանէի մզկիթը .
11. Քուրուչէշմէի կղզեակը, *ներկայիս Կալաթասարայի աղուժքը* .
12. Եւլտըզի Մէրասիմ ֆէօշքը .
13. Պալ-Մումինի չիֆթլիկը .
14. Պէյֆոզ Թոֆաթի ֆէօշքը .
15. Ալէմտաղի ապարանքը .
16. Գալէնտէրի ֆէօշքը .
17. Քեաղըքհանէի ապարանքը .
18. Այագ-Աղայի ֆէօշքը .
19. Սէրտարի ապարանքը .
20. Իզմիթի Սուլթանիյէ ապարանքը .
21. Զիննիրլիֆույուի ապարանքը .
22. Հէֆիմպաշիի ապարանքը .
23. Վալիտէ-Պաղը ապարանքը .
24. Թոփֆափուի Մէնիտիյէ ապարանքը .
25. Քիւչիւֆէֆմէնէի ապարանքը .
26. Զրաղանի պահականոցը .
27. Կալաթասարայի լիսէն .
28. Գանտիլլիի Սուլթանսարայը .

Անշուշտ կարելի չէ այս բոլոր շինութիւններուն վրայ ծանրանալ: Սօսինք ասոնց մէջէն յատկապէս Զրաղանի եւ Պէյլէրպէյի պալատներուն վրայ, որոնք ճարտարապետական ուրոյն արժէքներ ունին:

Զրաղանի պալատը հնութեան մէջ

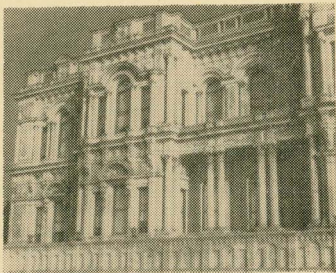
Պոլսոյ Արեւելի 1910ին Զրաղանի այրումը առիթ առնելով կու տայ քանի մը ծանօթութիւն հնութեան մասին: Նա կը գրէ. «...Զրաղան անունը կու գայ չրազ բառէն... Հին Սուլթանները փայտաշէն ընդարձակ շէնք մը շինել տուած էին ա'յն տեղին վրայ, ուր յետոյ կառուցուեցաւ Զրաղանի պալատը: Հոն կը բնակէին արքունի այն սպասաւորները, որոնք հանդստեան կոչուած էին... Սուլթան Մահմուտ (Բ.)ի իշխանութեան սկիզբը Զրաղանի շէնքը գրեթէ բոլորովին ամայի էր: Սուլթանը մեծ շէնք մը կառուցանել տալով՝ վերջապէս հոն հաստատեց իր բնակութիւնը, թողլով Սէրայ-Պուռնուի պալատը, որ 1866ին այրեցաւ¹⁸²:

Այդ հին Զրաղանի պալատը կը բնակէր նաեւ Սուլթան Ապտիւլ Մէնիտ 1842ին, ինչպէս կը տեղեկագրէ Ժամանակակից միակ հայ թերթը 1842 Օգոստ. 14ին: «Անցած երեքշաբթի գաղղիացւոյ զէսպանը Պարոն տը Պուրգընէյ Զրաղան կոչուած արքունի

¹⁸² Արեւելի, Կ. Պ. 1910, թիւ 7224: — Տե՛ս նոյնը՝ Ժամանակ, Կ. Պ. 1910, թիւ 377:

պալատը երթալով՝ Վեհափառ Արքային ներկայացուց տէրութեան խրկուած յայտարարութեան նամակները¹⁸³ :

Զրադանի նոր շէնքը

Զրադանի պալատը

Պոլսոյ ժամանակ¹⁸⁴ կը պատմէ. «Տումա-Պահչէի պալատը Ապտիւլ-Մէնիտ չինեւ տուած էր: Երբ Սուլթան Ապտիւլ-Ազիզ դահլաւ՝ իր եղբօր Ապտիւլ Մէճիտի նմանելու համար ուզեց նոր պալատ մը չինեւ: Ապտիւլ-Ազիզ յանձնարարեց իր Ճարտարապետին՝ Յակոբ Պէյ Պալեանի չինեւ արաբական ոճով

¹⁸³ Արշ. Արարատ. 1842, թիւ 99:

¹⁸⁴ 1910, թիւ 377:

պալատ մը, որ իր թագաւորութեան յիշա-
 տակ մը պիտի ըլլար: Յակոբ Պէյ անթերի
 գործ մը կերտելու համար զծագրիչներ
 զրկեց Սպանիա եւ Ափրիկէի հիւսիսային
 երկիրները ու հոն հիմնուած նշանաւոր շէն-
 քերուն օրինակները զծագրել տուաւ: Հին
 Չրաղանի փայտաշէն պալատը փլցուեցաւ եւ
 անոր գետնին վրայ զբուեցան նոր քարա-
 շէն հիմերը: Սուլթան-Ալիզ, որ իրեն
 մտասեւեռում մը ըրած էր Չրաղանի պա-
 լատը՝ քսան անգամ փոխել տուաւ անոր
 յատակագիծը եւ վերջապէս որոշում տուաւ
 վերջին ձեւին, որով շէնքը կառուցուած է:
 Եւրոպացի բոլոր նշանաւոր վարպետները,
 գլխաւորաբար Իտալիայէ եւ Ֆրանսայէ Պո-
 լիս կանչուեցան Չրաղանի պալատին մէջ
 աշխատելու համար: Պալատին տախտակա-
 մածները եւ փայտէ զարդերը պատրաստելու
 համար Պէշիկթաշի մէջ հիմնուեցաւ շոգե-
 շարժ գործարան մը, որուն տնօրէնութիւնը
 յանձնուեցաւ հայազգի նշանաւոր առթիսթ
 Քէմհանեան Որդիք Էֆ.ի: Պալատին այն
 քանկագին դռները, խորշ խորշ սատա-
 փով բանուած, այն արուեստի հրաշա-
 լիքները, որոնց իւրաքանչիւրը հազար
 ոսկի կ'արժէր, Քէմհանեան Որդիքի ձեռ-
 քէն ելած էին՝ Սուլթան Համիտ այս
 դռներէն քանի մը հատ նուիրեց իր բարե-
 կամին՝ Գերման կայսեր, որ իր հիացումը
 յայտնեց եւ տարաւ զանոնք զետեղեց Բեր-
 լինի Թանգարանին մէջ: Աշխարհի չորս

կողմէն հազուադիւտ նախանիւթեր—մարմարիոն, պորփիւր, սատափներ, կիտուածներ — Պոլիս բերուեցան՝ Չրաղանի պալատին շինութեան գործածուելու համար։ Միայն քարափին շինութեան համար 400,000 օսմ. ոսկի ծախսուած է։ Չրաղանի պալատը, որ 1864ին սկսաւ, աւարտեցաւ 1867ին եւ արժեց 5 միլիոն ոսկի։ Սուլթան-Աղիզ ֆանի մը ամիս միայն բնակեցաւ այս պալատը, պատրուակելով թէ խոնաւ է¹⁸⁵։

Չրաղանի մասին գեղեցիկ գրութիւն մ'ունի Պր. Պերն էրզիեան (Իսթանպուլ), որ կը գրէ. «Չրաղանի պալատը կը գտնուի ստորին Վոսփորի եւրոպական ծովափին վրայ, Պէշիկթաշի եւ Օրթագիւղի միջեւ։ Յատակադէրը պատրաստուած են Նիկողոս Պալեանի կողմէ։ Կառուցումը տեղի ունեցած է 1871ին Սուլթան Ապտիւլազիզի հրամանով՝ ձեռամբ Յակոբ եւ Սարգիս Պալեաններու։ Այս գեղատեսիլ պալատը արժած է չորս միլիոն օսմանեան ոսկի։

Չրաղանի պալատը թէ՛ յատակադէի եւ թէ՛ զարդարուեստի տեսակէտէ 19րդ դարու տեղական ճարտարապետութեան ամենայատկանշական ու գեղեցկագոյն օրինակներէն մին էր։ Այնտեղ կը տեսնենք արեւելեան ճարտարապետական զարդարանքը իր լրումին մէջ։ Հաւասարապէս յատկանշական

¹⁸⁵ Ժամանակ, անդ։ — Արեւելք, անդ։

են սիւներու խոյակներն ու խարիսխները :
Իսկ ինչ կը վերաբերի պատուհաններուն՝
ասոնք այս գեղատեսիլ շէնքին գլխաւոր
յատկանիշերէն մին ըլլալով՝ իրենց քան-
դազարդումով եւրոպական նկարագիր մը
ունենալով հանդերձ՝ կը կրեն արեւելեան
ուժեղ դրոշմ ու շունչ : Երկյարկանի շէնքին
իւրաքանչիւր յարկն եզերուած է նրբաքան-
դակ պտկաքարի պսակներով :

Իսկ իրապէս հոյակապ է պալատին
գլխաւոր դուռը, որ համակ մարմարակերտ

Գլխաւոր դուռը

ըլլալով՝ փանդակագործութեան իսկական գլուխ գործոց մը կարելի է նկատել։ Նոյն հասկացողութեամբ կառուցուած է նաեւ այն մարմարեայ սիւնաղարդ ու կամարակապ կամուրջը, որ Պալատը կը միացնէ Երևոյի պարտէզին։ Ժամանակակիցները նոյնքան զմայլանքով ու հիացմամբ արտայայտուած են Զրադանի պալատի ներքին կահաւորման մասին, որ յատկապէս պատրաստուած ըլլալով՝ կատարելապէս կը պատշաճէր անոր ճարտարապետական ներքին յարդարման ու զարդարանքին։

Սակայն դժբախտ արեւած մը 1910ի Յունուար 6ի երեկոյեան հրոյ ճարակ դարձուց այս հոյակապ եւ բազմածախս շէնքը, որ իր արեւելեան արտակարգ զեղեցկութեամբ իրաւամբ հիացումի առարկան եղած էր թէ՛ տեղացի եւ թէ եւրոպացի ականաւոր անձնաւորութիւններու։

Հակառակ իր արդի այրեցաւեր վիճակին՝ Զրադանի պալատը իր վրայ կը հրաւիրէ ակնարկները ամէն անոնց, որոնք կ'անցնին Վոսփորի ջուրերէն¹⁸⁶։

Ինչպէս տեսանք՝ Զրադանի պալատի շինութեան ժամանակի մասին տարրեր կարծիքներ արտայայտուած են. Ժամանակ¹⁸⁷

¹⁸⁶ Ս. Փրկիչ, Կ. Պ. 1955, թիւ 65, էջ 43—44։
— Տե՛ս անդ՝ էջ 42 Զրադանի պալատը՝ այրելէ վերջ՝ ծովէն դիտուած։

¹⁸⁷ 1910, թիւ 377։

կը գրէ. «Զրադանի պալատը, որ 1864ին սկսաւ՝ աւարտեցաւ 1867ին»: Նոյն կարծիքը կը յայտնէ նաեւ Արեւելի¹⁸⁸, իսկ 1868 Հոկտ. 12ին կը գրէ Զմիւռնիոյ ժամանակակից եւ լաւատեղեակ թերթը. «Վեհափառ Սուլթանը՝ ընկերակցութեամբ իւր օգոստոսփայլ Մօրը՝ անցեալ ամսոյ 27ին Զրադանի կայսերական նորաշէն պալատը պտըտելու գնաց, ուր ներկայ կը գտնուէր Արփունի Ճարտարապետ Վսեմաշուֆ Պալեան Սարգիս Պէյը: Նորին Վեհափառութիւնը երկու ժամէն աւելի նոյն հոյակապ պալատին լմընցած մասերը պտըտելով՝ մեծապէս գոհ եղաւ չէնքին գեղեցկութեանը եւ կատարելագործութեանց վերայ, ուստի քանի մը անգամ բարեհաճեցաւ իւր բարձր գոհունակութիւնը յայտնելու Վսեմափայլ Հայկազուն Սարգիս Պէյին¹⁸⁹»:

Յաջորդ՝ 1869ին ալ կը շեշտուի Զրադանի պալատին համար իբրեւ «դեռականոյց պալատ»¹⁹⁰: Հետեւաբար կարելի է ըսել թէ Զրադանի պալատը 1867ին վերջացած համարիլը սխալ է: 1868—69ին մասամբ վերջացած ըլլալուն՝ 1869ին տակաւին «դեռականոյց» էր: Վերջացած ըլլալու է 1870—

¹⁸⁸ 1910, թիւ 7224:

¹⁸⁹ Արշ. Արարատ. 1868, թիւ 812, Հոկտ. 12:

¹⁹⁰ Մասիս, 1869, Հոկտ. 14:

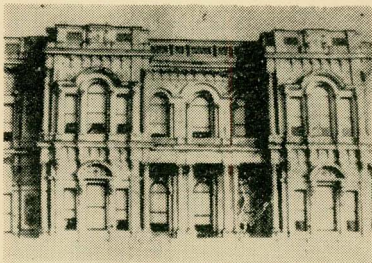
1871ին : Միսակ ստորագրող մը 1872 Ապրիլին
կը գրէ որ «Անցեալ օր Շարլ Լուի Իշխանը
(Աւստրիոյ Կայսեր եղբայրը) Զրադանի կայ-
սերական պալատը աչքէ անցնելու ատեն՝
նորա փարտաբաւետական զմայլելի գեղեց-
կութեանը վերայ զմայլած՝ կը դրուատէ
զմեծանուն ճարտարապետս . նոյնպէս զմայ-
լելով մէջի կահ կարասեաց գեղեցկութեանը
վերայ՝ նոցա ուսկի՞ց բերուած լինելը կը
հարցնէ Վեհափառ Սուլթանին (Ապտիւլ-
Ազիզ) եւ վեհ . Սուլթանն եւս քաղցր ժպի-
տով մը կը բարեհանի ըսել թէ Հայոց ձեռա-
գործեր են՝ փարտաբաւետս գործարանա-
պետի մը գործարանին մէջ շինուած , այն է՝
Քէմհանեան Մեծ . Որդիք էֆ . ի ¹⁹¹» :

Պէյլերպէյի Պալատը

Սարգիս եւ Յակոբ Պալեանները կա-
ռուցած են Պէյլերպէյի պալատն ալ :

Վոսիփորի արեւելեան ծովափին վրայ կը
գտնուի երկյարկանի այս պալատը , կառու-
ցուած Ապտիւլ Ազիզի հրամանով 1865ին :
Մեծ մասամբ մարմարակերտ է եւ արտաք-
նապէս թէ ներքնապէս արտակարգօրէն ճոխ
է եւ հոյակապ : Պալեան եղբայրները (Սար-
գիս եւ Յակոբ) իրենց կարելին ըրած են ար-
ժանավայել շինութեամբ մը օժտելու համար
Օսմանեան կայսրութեան մայրաքաղաքը :

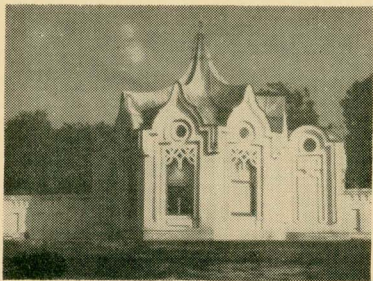
¹⁹¹ Մասիս , 1872 , թիւ 1232 :

Պէյլէրպէյի պալատը՝ ծովէն դիտուած

Պալատը ծովեզերեայ գլխաւոր մասէն զատ, ետեւի կողմը պարտէզին մէջ ունի նաեւ աւելի փոքր բաժանում մը, որ նոյնպէս երկյարկանի՝ կը կոչուի Սարը քէօշկ։ Ասոր մօտ կայ նաեւ Սուլթան Մահմուտ Բ-ի կողմէ շինել տրուած Սէրտարի քէօշկը։ Այս երեքին առջեւ կը գտնուի մարմարեայ աւազան մը, որուն մէջ կարելի է նաւակով շրջագայիլ։

Պէյլէրպէյի ծովեզերեայ պալատը նշանաւոր է իր զոյգ մը 37×21 մետր ծաւալով հսկայ սրահներով, որոնք ունին ոսկեզօծ ու քանդակազարդ ձեղուններ։ Նոյնքան համբաւաւոր է մարմարեայ այն գեղատեսիլ ցայտադրիւրը, որ կը գտնուի առաջին յարկին վրայ։

Սարը Քեօշկ

Այս պալատն ալ, ինչպէս Զրադանի պալատը, չքեղօրէն կահաւորուած է ու կը պարունակէ նշանաւոր եւրոպացի արուեստագէտներու գործեր։ Այստեղ ալ, մասնաւորաբար ներքին զարդաքանդակներու վրայ աչքառու է արեւելեան դրոշմը ճարտարօրէն միաձուլուած արեւմտեանին։ Այս պալատի կարգ մը մասերուն մէջ կարելի է նմանութեան եզրեր նշմարել Տոլմապահչէի Պալատին հետ։

Նոյնքան նշանաւոր է Պէյլէրպէյի պալատի բազմաշարկ պարտէզը, ուր կան բազմաթիւ հազուագիւտ ծառեր ու այլազան գեղակերտ արձաններով զարդարուն աւազան-

ներ: Այս բարձրագիւր պարտէզին տակէն շինուած է բաւական երկար լայն գետնուղի մը, որ այսօր եւս գործածուելով՝ Վոսփորի ասիական եղերքի հաղորդակցութեան ճամբաներէն մին է:

Պէյլէրպէյի Պալատը տեղացիներէ զատ, ունեցած է նաեւ իր վրայ հիացող բազմաթիւ օտար անձնաւորութիւններ: Ասոնցմէ մասնաւորաբար կ'արժէ յիշել Յրանսայի Էօթէնի Կայսրուհին, որ իր Թուրքիա այցելութեան առթիւ հիւրասիրուած է Պէյլէրպէյի Պալատը, որու արտակարգ ճոխութենէն հմայուած՝ իր մօտ հրաւիրելով Սարգիս Պալեանը՝ անձնապէս շնորհաւորած է զայն¹⁹²: Այս Պալատին մէջ հիւրասիրուած են նաեւ Իրանի Նասրէտտին Շահը, Գաբաւաղի Բագաւորը Նիֆուա, Ռուսիոյ Մեծ Դուքս Նիֆուա, եւ այլն¹⁹³:

¹⁹² Օրուան Թերթը կը գրէ. «Կայսրուհին մասնաւոր կերպիւ իր ներկայութեան ընդունեցաւ Արքունի Ճարտարապետ Վսեմ. Սարգիս եւ Յակոբ Պէյերը՝ անոնց ճարտարապետական տաղանդը դովելով՝ Պէյլէրպէյի եւ Չրաղանի պալատներուն ծրագիրը ուզեց». «Երէկ ալ Չրաղանի պալատը պտտած Ժամանակ դարձեալ երկարօրէն խօսակցեցաւ Ճարտարապետ Պէյերուն հետ եւ անոնց ճարտարապետական ու գեղարուեստական փափուկ եւ կիրթ ճաշակը դովելով՝ տաճկական բաղնիքի մը ծրագիրը խնդրեց Յակոբ Պէյէն» (Մասիս Օրաթերթ, Կ. Պ. 1869, Թիւ 433, Հոկտ. 7):

¹⁹³ Ս. Փրկիչ, անդ՝ էջ 44—47: — Տե՛ս հոն էջ 43 եւ 44 Պէյլէրպէյի պատկերները:

«Այցելութիւն վեհ. Կայսրուհոյն Գաղ-
ղիացոց (Էօթէնի) Ի Զրաղան եւ Ի Պէյլեր-
պէյի» վերնագրով անստորագիր յօդուածա-
գիրը կը տողէ Մասիսի մէջ 1869 Հոկտ. 8ին.
— «Վոսփորի ծիծաղախիտ ամանց վրայ դի-
մադէմ կը նաղեն Զրաղանի եւ Պէյլերպէյի
արքունական պալատները. իրենց հոյակապ
եւ միանգամայն գեղեցիկ տեսլամբ ծովա-
ծին աստուածուհեաց նման յինքեանս կը
յանկուցանեն ամէն աչքերը: Ճանապար-
հորդը հոն կը դարձնէ հայեացքները բնու-
թեան այս տեղ սփռած շոյլ դանձերէն՝
որոնց վրայ սքանչացած կը մնար... Երբեք
մարդկային երեւակայութիւնն աւելի գողտր
եւ աւելի վսեմ ծնունդ մը ըրած չէ... Ահա-
ւասիկ վեհափառ Էօթէնին չէր կրնար յա-
գուրդ տալ իւր հայեցուածոց՝ նկատելով
այն պալատներուն ներքին եւ արտաքին յօ-
րինուածոց մէջ սփռած անստղիւտ ճաշակը,
ազնուութիւնը, գեղեցկութիւնը եւ Վսեմու-
թիւնը եւ անոնց մեծահանճար փարտաբա-
պետներն՝ գվսեմաշուֆ հարագատս Սարգիս
եւ Յակոբ Պէյերն՝ երկու կողմն առած կը
շրջագայէր այն ապարանից ամէն կողմերն եւ
իւրաքանչիւր գեղեցկութիւնն ուրոյն ուրոյն
նաշակելով՝ զմայլմամբ կը դրուատէր: —
Հոկտեմբեր 6 Երկուշաբթի օրը Պէյլերպէյի
պալատին մէջ պատիւ ունեցան երկու վսե-
մաշուֆ Պալեան հարագատֆ Գաղղիացոց
Կայսրուհոյն ներկայանալու եւ ժամ մը
գրեթէ խօսակցեցան Նորին շնորհաշուֆ վե-

հափառութեան հետ: Հետեւեալ օրը սոյն
 պատիւն կրկնեցաւ իրենց Զրաղանի դեռա-
 կառոյց պալատին մէջ, ուր դարձեալ Կայս-
 րուհին հանեցաւ ընտանեքար տեսակցիլ եր-
 կու վսեմաշուք եղբարց հետ եւ իրենցմէ
 խնդրեց Պէյլէրպէյի արքունեաց պատկերը:
 Մեծաւ բերկրութեամբ կը գրենք այս տո-
 ղերս, զի եթէ Հայկեան պատմութիւնն չունի
 ներկայ (ԺԹ.) դարուս մէջ իր էջերուն մէջ
 արձանագրելու Տիգրաններ եւ Վարդաններ,
 չէ մոռլ այնպիսի պարծանքներէ՝ որոնք
 օտարաց զարմանքը եւ համակրութիւնը կը
 գրաւեն: Ազգի մը պարծանքները միմիայն
 սուսերաւարժ ախոյաններու վրայ կայացած
 չեն... ասկէ ետեւ դափնիներն եւ յաղթա-
 կան կամարները հանճարներու եւեթ պիտի
 նուիրուին, որոնք իրենց երկնավառ ջահով
 մարդկութեան ճամբան կը լուսաւորեն եւ
 բնութեան դաղտնիքը կորզելով՝ գիտու-
 թեանց եւ արհեստից մղում կու տան: Հայ-
 կեան պատմութիւնն ալ իւր էջերուն մէջ
 ոսկի տառերով պիտի արձանագրէ Պալեան
 մեծատոհմ եղբարց անունները... Եւ դո՛ւք,
 Վեհաշո՛ւք Պալեանք, դո՛ւք որ ձեր հանճա-
 րին արդեամբ անչցուցիք արեւմտեան Կայս-
 րուհոյ մը մեր Ազգին յարգը եւ իր զար-
 մանքն ու դրուատիքը հրաւիրեցիք ձեր ան-
 ձանց եւ ձեր Ազգին վրայ՝ աներկբայ եղէք
 թէ Հայկեան Ազգը ոչինչ նուազ երախտա-
 գէտ պիտի գտնուի առ ձեզ՝ քան առ իւր

դիւցագուննս... Ազգը կ'ողջունէ ի ձեզ իր երկու ամէնէն ազնիւ եւ մեծատաղանդ որդիքը ¹⁹⁴» :

Պարիսի մէջ լոյս տեսնող «*Arménie*» թերթին 1901 Յուլիս 1ի թիւին մէջ Պալեաններու վրայ դրող յօդուածագիր մը անստորագիր գրութեան մը մէջ կ'ըսէ. *Les travaux de Sarkis Bey Balian ont été hautement appréciés par les sultans qui lui ont décerné le grade de Bala général dans l'ordre civil, le grand Cordon de Medjidié et de l'Osmanié, etc., en dernier lieu la médaille du Nichan-Imtiaz. Օտար պետութիւններէն՝ Grand croix de Charles III. et d'Isabelle la Catholique, grand officier des principaux ordres de la Russie, de l'Autriche-Hongrie, de l'Allemagne, de l'Italie, de la Perse, de la Bavière, etc.*

Շատ ու շատ անգամ հրատարակուած է Սարգիս Պէյի լուսանկարը. ամէնէն փառաւորներէն մին Փարոսի ¹⁹⁵ հրատարակածն է՝ 9—10 շֆանշաններով :

*

Ստացուած պատուաստիճաններ, շֆանշաններ եւ բարձր պաշտօններ

1859ին կը ստանայ Սարգիս Պէյ Մէնիսիի պատուանշանը ¹⁹⁶ :

¹⁹⁴ Մասիս, Կ. Պ. 1869, Հոկտ. 14 :

¹⁹⁵ Մոսկուա, 1881, էջ 1 :

¹⁹⁶ Մասիս, 1859, թիւ 398 :

1862ին իր մեքենական գիւտին առթիւ Սուլթանը կը հրճուի եւ դրամական նուէրէ գատ՝ կը շնորհէ Մէնիտիէի աստիճանը ¹⁹⁷ :

1864ին Սարգիս Պալեանի կը տրուի, բացէն, Պէյուքեան տիտղոսը. Մասիս ¹⁹⁸ կը գրէ. «Օգոստոսիառ ինքնակալը Արփունի ձարտարապետ Պալեան Մեծ. Սարգիս էփ. ին հաւատարիմ եւ անձնուէր ծառայութիւնները վարձատրելու համար բարեհաճելով երկրորդ կարգի պաշտօնատարութեան առաջին աստիճան եւ Պէյուքեան պատուանունը շնորհեց» :

1867ին կ'անուանուի առաջին աստիճանի երկրորդ կարգի պաշտօնատար ¹⁹⁹ :

1867ին կը ստանայ Իւլա կոչուած բարձր պատուաստիճանը ²⁰⁰ :

1872 Մայիսին Սուլթան Ապտիւլ Ազիզ իրեն կը շնորհէ Պալայի բարձրագոյն պատուաստիճանը ²⁰¹ :

1873 Յունուարին Գերմանիոյ կայսեր կողմէ կը շնորհուի Բրուսիոյ քաղի կարգին երկրորդ աստիճանի շքանշանը ²⁰² :

¹⁹⁷ Սէր, Կ. Պ. 1862, էջ 220 :

¹⁹⁸ 1864, թիւ 697 :

¹⁹⁹ Մասիս, 1867, թիւ 799 :

²⁰⁰ Արշ. Արարատ. 1867, թիւ 307 :

²⁰¹ Անդ՝ 1872, թիւ 936 :

²⁰² Անդ՝ 1873, թիւ 954 :

1873 Յունիս-Յուլիսին Պոլսոյ մէջ «Պալեան Սարգիս Պէյին նախագահութեամբ բաժանորդական Ընկերութիւնն մը հաստատուեցաւ ընդ անուամբ «Օսմանեան Ընկերութիւնն հասարակաց շինուածոց»²⁰³ :

1873ին Ռուսիոյ կայսրը կը շնորհէ Ս. Ստանիսլաւսի պատուանշանը²⁰⁴ :

1874ին կը գրէ La Presse de Constantinople. «Յոգոստ. Սուլթանին Ճարտարապետ Վսեմ. Պալեան Սարգիս Պէյն մօտերս գետին մը գնեց Պէյֆօզի մօտ, ուր շոգեշարժ մեքենայով տախտակ սղոցելու գործատուն մը շինել պիտի տայ»²⁰⁵ :

1874ին կը ստանայ Սուլթանէն Օսմանիէ կարգին երկրորդ աստիճանի շքանշանը²⁰⁶ :

1874ին Պարսից Շահը Սարգիս Պէյին կը շնորհէ «Շիրի - Խուրշիտ» պատուանշանը²⁰⁷ :

1878ին կը բարձրանայ Սարգիս Պէյ Պետութեան առաջին (Գերագոյն) Ճարտարապետի տիտղոսին. — «Պալեան Սարգիս Պէյն, որ յամաց հետէ մեծ յաջողութեամբ կը վարէ զպաշտօն Արֆուսի Ճարտարապետի՝

²⁰³ Անդ՝ Թիւ 367 :

²⁰⁴ Մասիս, 1873, Թիւ 1342 :

²⁰⁵ Արշ. Արարատեան, 1874, Թիւ 990 :

²⁰⁶ Անդ՝ Թիւ 999 :

²⁰⁷ Փումը, 1874, Թիւ 817 :

կայսերական որոշմամբ Սէր-Մէյմարը Տէվ-լէք, այսինքն՝ Տէրուրեան առաջին ֆարտաբապետի տիտղոսաւ պատուեցաւ ²⁰⁸» :

1894ին Սուլթանէն կը ստանայ Լիագաքի եւ Իմքիագի ոսկի շքանշանները ²⁰⁹, ըստ Ստեփան Խ. Պօղոսեանի ²¹⁰ «Ալ-Օսման» պատուանշանը, որ Վեհապետներու միայն յատուկ էր: Ասիկա տեղի կ'ունենար 1894ի Պոլսոյ մեծ գետնաշարժին, երբ Սուլթանը կը տեսնէ որ Սարգիս Պէյի ձեռքով շինուած հաստատութիւններէն եւ ոչ մէկը դոյզն վնաս մը կրած էր՝ մինչ քաղաքին բոլոր շէնքերը քանդուած էին ²¹¹ :

Սարգիս Պէյի ազգային գործունէութիւնը

Սարգիս Պէյ ունեցած է ազգային գործունէութիւն: Շատ գրողներ ո'չ ըսած են: Պէտք ենք սակայն զանազանել հանրային ազգային գործունէութիւն եւ անհատական ազգային գործունէութիւն: Սարգիս Պէյ հանրային ազգ. գործունէութիւն չէ ունեցած, զի «իւր գրադումներուն շատութեանը պատճառաւ չէ կրցած ազգային ժողովներու մէջ մտնել» . սակայն Սարգիս Պէյ ունեցած

²⁰⁸ Արշ. Արարատեան, 1878, թիւ 1089, Ապրիլ:

²⁰⁹ Մաղիկ, 1899, թիւ 58:

²¹⁰ Թեոդիկ, Ամէն. Տարեցոյցը, 1927, էջ 599:

²¹¹ Մաղիկ, անդ:

է անհատական ազգային գործունէութիւն ,
 զի «ամէն բարեգործական եւ մարդասիրա-
 կան ձեռնարկութիւններու մէջ կը փայլի իւր
 նուէրներովը», կը վկայէ ժամանակակիցը
 Յակոբ Պարոնեան : «Աւետարանը միայն չէ
 որ կը պատուիրէ ձախ ձեռքին չտեսնել աջին
 տուածը» : Աւելի կարեւոր կէտ մը մատնա-
 նիշ կ'ընէ Պարոնեան՝ Սարգիս Պէյի հան-
 րային ազգ . գործունէութիւն չունենալուն
 համար : Նա կ'ընդգծէ . — «Ուրիշ պատճառ-
 ներ ալ կան , որ կը ստիպեն զինքը զազտնա-
 պէս բարիք ընելու : Քանի մը տարի առաջ
 Ազգային Պարտուց բարձման համար նուիրեց
 հազար հինգ հարիւր ոսկի , գումար մը , որ
 իրեն ընկեր չգտաւ նուիրատուներու ցանկին
 մէջ : Կարելի չէ համբելով լինցել այն նա-
 մականերն , որոնք ամէն օր կ'ուղղւովին
 իրեն եւ որոնք Վսեմափայլ Տէր ով կը սկսին
 ու Հանեցէ՛ք մերփակեալ տոմսակներն ընդու-
 նելով կը վերջանան : Նորին Վսեմութիւնը
 բնաւ ետ չի դարձուներ այս տեսակ տոմ-
 սականերն , որոնք կա'մ թատրոն կը հրաւիրեն
 զինքը կա'մ պարահանդէս , ուր զերասանի
 մը կամ ազգային հաստատութեան մը կամ
 ընկերութեան մը ի նպաստ ներկայացում
 կամ պար կը տրվի ²¹² :

Սարգիս Պէյի ազգային գործունէութեան
 ապացոյցներ են նաեւ հետեւեալները .

²¹² Լոյս , անդ՝ էջ 421 :

1. Վան-Վասպուրականի Մարմէտ գիւղը դպրոցէ զուրկ եղած էր. Սարգիս Պէյ դպրոց մը կը հիմնէ՝ բոլոր ծախֆերն իր վրան առնելով: Օրուան թերթերը թող խօսին. «Վանայ Մարմէտ գիւղէն նամակ մը շնորհակալ սրտիւ եւ օրհնութեամբ կը ծանուցանէ թէ տէրութեան ճարտարապետ վսեմ. Սարգիս Պէյ Պալեան յիշեալ գիւղին մէջ դպրոց մը շինեք, մէջը վարժապետներ դրեք եւ տղայոց ուսման համար պէտք եղած ամէն նիւթեր՝ գիրֆ, քուղք, գրիչ եւն իւր ծախիւք կը հոգայ՝ Սիմոն աղա Թադէոսեանի ձեռամբ ²¹³»:

2. 1879ին Ս. Փրկչի Հիւանդանոցին տասը ոչխար կը նուիրէ ²¹⁴, իսկ «Կիլիկեան Ընկերութեան» յիսուն ոսկի նուէր կու տայ: Ընկերութեան նպատակն էր Կիլիկիոյ մէջ ուսում եւ կրթութիւն տարածել ²¹⁵:

3. 1880ին Հայաստանի սովելոց համար դրամ կը հաւաքուէր, Սարգիս Պէյ 50 ոսկիով կը մասնակցի ²¹⁶:

4. Սարգիս Պէյ եղած է Մեկեմաս եւ ֆաջալերոյ Հայ գրականութեան: Հ. Կոնմէս Սիպիլեան, դրամագէտ, միտք ունեցած է ուսումնասիրութիւն մը կատարել

²¹³ Մասիս, 1880, թիւ 2581:

²¹⁴ Մասիս, 1879, թիւ 1246:

²¹⁵ Անդ՝ թիւ 1386:

²¹⁶ Մասիս, 1880, թիւ 2532:

Ռուսիանեան 450 դրամներու վրայ : Սարգիս Պէյ կը քաջալերէ զայն եւ յանձն կ'առնէ տպագրական ամբողջ ծախքը հոգալ : Սիպի-լեանի վերահաս մահը արդեւք կ'ըլլայ դոր-ծին յաջողութեան ²¹⁷ :

Սարգիս Պէյ ինքն ալ գրասէր եւ ուսում-նասէր եղած է : Իր աշխատութիւններէն կը յիշուին փրանսերէն լեզուով գրած Աշխար-հագրական եւ Աստեղագիտական *ռուսմնա-սիրութիւններ*, որոնք «տակաւին չամբողջա-ցուցած՝ կնքեց իր մահկանացուն», կը գրէ Ա. Յ. Այվազեան ²¹⁸ :

5. Որո՞ւն ծանօթ չէ «Մայր Արաքսի ասիերով» ա՛յնքան սիրուն երգը : Բայց շատ քիչերուն ծանօթ է թէ այդ երգին եղանակը յօրինողն եղած է Սարգիս Պէյ Պալեան : Ի՞նչպէս : Յակոբ Պարոնեան († 1891 Մայիս 27) կը պատմէ . — «Պիտի զարմանաս ան-շուշտ, երբ ըսեմ թէ Մայր Արաքսիին սրտա-ռուչ եղանակը Սարգիս Պէյի քնարին պար-տաւոր ենք : Աւելորդ է հոս երկարօրէն գրել այս եղանակին վրայ, որ այսօր ամէն Հայու քերանն է... բաց ի ասկից չինած ունի Քրիսթոֆ Քոլումպ անուն օրերայի մը եղա-նակը, որուն վրայօք շատ գովեստով կը խօսվի : Պարապ աշխատութիւն է կրկնելը

²¹⁷ Մասիս, 1878, թիւ 2143 :

²¹⁸ Մազիկ, 1899, թիւ 57 :

թէ նորին վաեմութեան մատները դաշնակի վրայ ալ հրաշքներ կը գործեն ²¹⁹ :

Ա. Յ. Այվազեան ²²⁰ կը գրէ որ Սարգիս Պէյ «քաջ դաշնակահար եւ երգահան էր : Իբրեւ ձայնագրագէտ՝ իր գլուխ գործոցն էր գեղօնի մը Մայր-Երաժշտագիտութիւնը, որ առանձին պրակով տեսնելու բարեբախտութիւնը ունեցած եմ 1861ին՝ Պէյքող» :

6. Պաշտպան եւ սիրող եղած է Սարգիս Պէյ Հայ Գեղարուեստին : «Կը սիրէ եւ կը քաջալերէ ամէն գեղեցիկ գործերն ի՛նչ սեռէ ալ որ ըլլան», կը վկայէ Պարոնեան ²²¹ : Այվազովսկի Պուլիս կը հասնի 1874ին : Սարգիս Պէյ կը հիւրընկալէ զայն իր Բերայի ապարանքը, Միսք փողոց : 1874 Հոկտ. 30ին Սուլթան Ապտիւլ-Ազիզին կը ներկայացնէ զայն : Սուլթանը «խիստ սիրալիր ընդունելութիւն մ'ըրաւ որ ժամու մը չափ հետը խօսակցելով՝ բազմաթիւ նկարներ ապսպրեց, որպէս զի հետզհետէ շինելով՝ իրեն զրկէ : Սուլթանը Սարգիս Պէյին դառնալով յատկապէս զտհութիւն յայտներ է անոր այս մեծահանճար նկարիչն իրեն ծանօթացնելուն համար եւ աւելցուցեր թէ գոհ է մանաւանդ Հայագգի ըլլալուն ²²² : Այվազովսկիի այս հիւրընկալութեան իբրեւ յիշատակ՝ Սար-

²¹⁹ Լոյս, անդ՝ էջ 420—421 :

²²⁰ Ծաղիկ, անդ :

²²¹ Անդ՝ էջ 421 :

²²² Արշ. Արարատ. 1874, թիւ 1001 :

գլխ Պէյի ընդունելութեան սրահին մէջ կը
մնային տակաւին 1899ին «Այլագովսելիի
ճարտար վրձինէն ելած այն վեց նշանաւոր
պատկերները ²²³» :

Ամուսնութիւն Սարգիս Պէյի

Սարգիս Պէյ Պալեան ամուսնացած է
Առաքել-Սիսակ Պէյ Տատեանի († 1886 Նոյ․

Մաքրուի Տատեան

²²³ Ծաղիկ, անդ :

18) *եւ Տիկ. Սրբուհիի* († 1893, *Սեպտ.* 16) *միակ դուստր Մաքրուհի Տատեանի հետ: Տիկ. Մաքրուհի ծնած 1842ին՝ ստացած է շատ խնամեալ կրթութիւն մը: Երաժշտական տաղանդ ունենալուն՝ հետեւած է դաշնակահարութեան: Իրենց պսակը տեղի ունեցած է 1859ին: Չորս տարուան ամենաերջանիկ կեանք մը ունեցած են Սարգիս Պէյ եւ Տիկ. Մաքրուհի: Չաւակ չեն ունեցած: Իրենց ամուսնական կեանքը խորտակուած է սակայն Տիկ. Մաքրուհիի բոլորովին կանխահաս մահովը՝ 1863 Մարտ 3ին, այսինքն՝ 21 տարեկան թարմատի հասակին մէջ: Ժամանակակից Մասիս կը սգայ 1863 Մարտ 9 թուականով.*

«Հանգիստ

Ազնուափայլ Մաքրուհի Տիկնոջ, կողակցի Մեծ. Սարգիս Աղայի Պալեան, Արքունի Ճարտարապետի

Տատեան Վսեմաշուք Յովհաննէս Պէյի թոռն եւ Մեծ. Առաքել Էփ.ի միակ դուստր, որ իր քանամեայ մատաղ հասակին մէջ ամէն բնական եւ բարոյական ձիրքերով եւ երջանկաւէտ բաղդի մը գեղածիծաղ ժպիտներովը փայլեալ, իր գործվազութ ծնողացը միակ մխիթարութիւնը եւ սիրելի ամուսնոյն երջանկութիւնն էր, ամսոյս 3ին, Կիրակի օրը, կարճօրեայ հիւանդութեամբ մը իւր ծաղկափթիթ կեանքը կնքեց, անմխի-

Թար սուգի մէջ թողլով Պալեան եւ Տատեան Մեծատոհմ Գերդաստանները :

Երկուշարթի օրը հանդուցելոյն յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ մեծ հանդիսիւ եւ մարմինը Պէշիկթաշէն Օրթագիւղ տարուելով՝ իր Տոհմին դամբարանն ամփոփուեցաւ Աղնուուհի հանդուցեալը տղայ հասակէն մեծահոգ խնամքով դաստիարակուած, բարի լծակից եւ բարի մայր քլլալու համար ամէն պէտք եղած հանգամանքները լիովին իր վրայ բովանդակած՝ ամուսնական սիրոյն պտուղը վայելելէ առաջ՝ իր զեղածիծաղ կենաց պայծառ արեւը մէկէն ի մէկ նուաղեցաւ : Ա՛յսպէս տնօրիններ է նախանամութեան անյեղի վճիռը՝ որուն առջեւ խոնարհիլ միայն կը մնայ տկար մահկանացուացս»²²⁴ :

Պոլսոյ Կիլիկիա թերթը 1863 Մարտ 3 թուականով սգերգ մը նուիրած է «ի վաղամեռիկ Մահ Քաջատոհմիկ Մաքրուիի Տիկնոջ» :

Սարգիս Պէյ չափազանց կը զգացուի այս տարածամ կորուստէն, ամիսներով կուլայ անմխիթար. ոչ մէկ բան կրնայ զինքն սփոփել : Յաւերժացնելու համար իր Տիկնոջ յիշատակը՝ անոր թողած զոհարեղէններով շինել կու տայ Պէշիկթաշի մէջ երկ-

²²⁴ Մասիս, 1863, թիւ 578, Մարտ 9 :

սեռ վարժարան մը, զոր կը յորջորջէ իր Տիկնոջ անունով — Մաքրուիեան վարժարան :

Այս մասին կը գրէ Մեղու²²⁵. «Տատեան Մեծ. Առաքել Էփ. իր սիրելի եւ արժանաշիշատակ աղջկան անունը անմահացնելու համար՝ իր փեսային հետ խորհրդակցելով՝ որոշեց որ հանդուցեալին գոյքը ամէնքը մէկէն վաճառելով՝ անոր արդիւնքովը Պէշիկթաշի մէջ աղջկանց եւ մանչերու կրկին դպրոցներ շինվին Մաքրուիեան վարժարան անունով» :

Մասիս²²⁶ կը գրէ որ «Մաքրուհի Տիկինն իր կենդանութեան ժամանակ Պէշիկթաշի մէջ երկու սեռի վարժարան գտնուելուն խիստ փափաքող եղած է» :

Սարգիս Պէյ իրեն եւ իր լծակցին վերաբերեալ բոլոր զարդերու, կարասիներու ցուցակին ներքեւ կը ստորագրէ. «Վերոյիշեալ կարասիները Պէշիկթաշու Ս. Աստուածնայ եկեղեցւոյն մօտ երկու սեռի վարժարան մը կառուցանելու նպատակաւ թաղական խորհրդոյ Մեծ. անդամներուն ձեռնադրութեամբը ծախուելու համար յօժար կամօքն նոյն խորհրդին յանձնեցի» :

Ս. Պալեան

²²⁵ 1864, թիւ 228 :

²²⁶ 1866, թիւ 746 :

Նոյնպէս Առաքել Պէյ Տատեան եւ իր Տիկինը կը ստորագրեն իրենց ղրկուած ցուցակին տակ .

«Վերոգրեալ կարասիներէն ըստ տանկ . օրինի մեզի ինկած բաժիննիս Պէյիկթաշու Ս . Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մօտ երկու սեռի վարժարան մը կառուցանելու նպատակաւ թաղ . Խորհրդոյ Մեծ . անդամներուն ձեռնտուութեամբ ծախուելու համար՝ յօժար կամօքնիս նոյն խորհրդին յանձնեցինք» :

Արքուհի Մոսիկեան

Ն . Ծ . Տեառն

Առաքել-Սիսակ Տատեան ²²⁷

Շէնքը կը կառուցուի 1866ին ²²⁸ եւ վարժարանի մակարդակը կը բարձրանայ տարուէ տարի եւ կու տայ արժէքաւոր ուսեալ անձեր, ինչպէս են՝ Տիկ . Եւփիմէ Աւետիսեան (Անայիս), Դոկտ . Միհրան Քէմհանեան, Արշակ Զօպանեան եւ ուրիշներ :

Մաքրուհեան վարժարանի սրահին մէջ՝ կը պահուի Տիկին Մաքրուհիի Կիսանդրին շինուած Պարիս ²²⁹, նիւթն է պղինձ, զոր քանի մ'անգամ առիթ ունեցած եմ տեսնելու :

²²⁷ Մասիս, 1866, թիւ 746 :

²²⁸ Փունջ, Կ . Պ . 1867, թիւ 162 :

²²⁹ Մասիս, 1866, թիւ 755 :

Տիկին Մաքսուհիի յըշատակը յարգող Պէշիկփաշի Հայ Տիկիները 1912ին կը հիմնեն «Մաքսուհի Պալեան կրթասիրաց Տիկիներու Ընկերութիւն»ը²³⁰ :

Սարգիս Պէշ իբրեւ մեքենագէտ եւ գիւտարար

Արդէն 1862ին Կիլիկիա²³¹ Սարգիս Պէշի մեքենագիտութիւնը կը գովէ եւ կ'ըսէ որ բոլոր Եւրոպայի թերթերը կը խօսին անոր ըրած գիտին վրայ, իսկ Սէր թերթը²³² կ'ըսէ որ Սարգիս Պալեանի գիւտը լսելով՝ Սուլթանը հրճուանքէն թէ՛ դրամական նուէր մը կու տայ եւ թէ Մէնիտիէի երրորդ աստիճանը կը շնորհէ :

Պարիսի *France* թերթը կը գրէ 1864 Յունիս-Յուլիսին :

«Պալեան Սարգիս, Սուլթանի ճարտարագետը՝ նոր դրութեամբ քաւալողական մեքենայ մը հնարեց, որ ըստ մեզ թէ՛ ինայութեան եւ թէ՛ ամրութեան կողմանէ պէտք եղած երաշխաւորութիւնները կ'ընծայէ : Այս մեքենան ուրիշ չարժիչներուն նայելով իստ քիչ տեղ կը գրաւէ եւ նոյն արդիւնքը կու տայ արագութեան եւ մասնաւորապէս այրելեաց քիչ ծախքի կողմանէ :

²³⁰ ՏՄԽ Հանդէս Ամսօրեայ, 1952, էջ 633 :

²³¹ 1862, էջ 86 :

²³² 1862, էջ 220 :

Փորձի համար փոքր շոգենաւ մը շինուեցաւ ի Փարիզ եւ մենք ինքնին տեսանք անոր Սէն գետին մէջ պտտիլը ուրիշ շոգենաւերու արագութեամբ: Հնարող Օսմանցին միտք ունի իր նոր դրութիւնը Գաղղիոյ գիտութեանց ճեմարանին քննութեանը յանձնելու²³³»: Ուրիշ երեք Փրանսական թերթեր ալ կը դրուատեն Սարգիս Պէյ Պալեանի այդ գիւտը²³⁴:

Պոլիս կը հասնի Սարգիս Պէյի շինած շոգենաւը եւ Սուլթան Ապտիւլ Ազիզ կ'ընդունի զայն իբր նուէր եւ կը յատկացնէ կայսերական ճամբորդութեանց ատեն պարէն կամ պաշար փոխադրելու: Կայսրը հրաման կ'ընէ որ Սարգիս շինէ նոյն դրութեամբ 600 ձիու ուժով շոգենաւ մը²³⁵: Փրանսայի գիտութեանց ձեմարանը կը հաւանի Սարգիս Պէյի մեքենայի ծրագիրն ու նկարագրութիւնը, որուն առթիւ Փրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարը իր խնդակցութիւնը կը յայտնէ²³⁶:

Փարսո՛ւ 1881ին կը գրէ որ Սարգիս Պէյ երկու գիւտ ըրած է. առաջինը Հոլովակաւ շոգեշարժ մեքենայ (Machine à vapeur rotative) մըն է, Լոնդոնի արուեստահանդիսին մէջ մրցանակ շահած, իսկ երկրորդը՝

²³³ Մասիս, 1864, թիւ 648:

²³⁴ Տե՛ս Մասիս, 1864, թիւ 650:

²³⁵ Մասիս, 1864, թիւ 664:

²³⁶ Անդ՝ թիւ 666:

կաթսայ Տրցակաւոր անպայքելի (Chaudière fasciculaire inexplosible), որ եւրոպիոյ ամէն կողմը արտօնագիր ընդունած է ²³⁷ :

Զէյթուն Պուռնուի կողմը շինուելիք փամփուլտի գործարանին պէտք եղած մեքենաներու պատրաստութեան եւ զետեղման գործը Սարգիս Պէյիմ կը յանձնուի Սուլթանէն ²³⁸ :

Այս առթիւ յիշենք նաեւ թէ Սարգիս Պէյ ճարտարապետական իր գործունէութիւններու մէջ հանդիպած դժուարութիւններու յաղթած է իր հանգարովը . — Քեաղըտհանէի պալատը, որ 200 կանգունի չափ երկայնութիւն եւ 60 կանգունի չափ ալ լայնք ունի՝ ձմեռը ջուրի խութումին կ'ենթարկուի, Սարգիս Պէյ առանց կարասիները հանելու՝ պալատը մէկ մետր կը բարձրացնէ : Առնաւուտ գիւղի Սուլթանի պալատին պատը ճեղքուելով՝ դէպի ծով կը սահի . Սարգիս Պէյ պատը կը նորոգէ եւ ծով սահելէն կ'ազատէ : Նոյնպէս Զրադանի պալատին քիւղը, որ դէպի ծով կը յառաջանար՝ Սարգիս Պէյ յառաջուան տեղը կը դարձնէ : Երբ Սուլթան Մէճիտի հետ Սելանիկ կ'երթայ՝ մէկ գիշերուան մէջ կը շինէ մարմա-

²³⁷ Փարոս Հայաստանի, 1881, էջ 2 :

²³⁸ Մասիս, 1880, թիւ 2565 :

բիոնէ աւագան մը — Պէշ չընար — ուր Սուլ-
թանը կ'ընդունի քաղաքին երեւելիները²³⁹ :

Սարգիս Պէյի հասցուցած աշակերտները

Սարգիս Պէյ հասցուցած է բազմաթիւ
աշակերտներ թէ՛ ֆարտարապետութեան եւ
թէ՛ մեքենագիտութեան մէջ, որոնք իրեն
գործակից-օգնականներ եղած են : Յիշենք
քանի մը անուն . 1. Ճարտարապետ Յովհան-
նէս Սինմանեան, որ քսան ճարտարապետ-
ներու չկրցածը ինքը յաջողեր է : Փունջի
խմբադիրը շնորհակալ կ'ըլլայ Սարգիս Պէյի ,
որ ֆարտարապետութիւնը մեր Ազգին մէջ կը
զարգացնէ եւ Սինանեանի պէս յաջողակ
ճարտարապետ մը հասցուցած է²⁴⁰ :
2. Զեմք Պէյ , որ նախ գործակից եղած է
Սարգիս Պէյի եւ յետոյ Եգիպտոսի Խտիվը
իրեն ճարտարապետը ըրած եւ Եգիպտոս
տարած է²⁴¹ : 3. Զակֆէոս Գալփա Թաշ-
նեան, որ Լսնիֆցի ըլլալով՝ Պալեաններու
մասնաւոր գուրդուրանքին արժանացած եւ
մեծ օգնական մ'եղած է Պալեաններու չի-
նութեանց²⁴² :

²³⁹ Լոյս, Կ. Պ. 1880, էջ 418 :

²⁴⁰ Փունջ, Կ. Պ. 1867, թիւ 182 :

²⁴¹ Փունջ, 1871, թիւ 672 :

²⁴² Տե՛ս Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը, 1927,
էջ 451 :

Վերջին ճարտարապետական գործերը

1873ին կը գրէ Ասիա²⁴³. «Ատանայէն մինչեւ Թէրսիս (Տարսոն) երկաթուղիի ամբայ շինելու եւ բանեցնելու 99 տարուան արտօնութիւն ստացեր է Կառավարութենէն Սարգիս Պէյ Պալեան»:

1875ին իրեն կը յանձնէ Սուլթանը Պաղտատի երկաթուղոյն շինութիւնը, որուն համար 1875 Յուլիսին Իզմիտ կ'երթայ «Քանի մը երկրաչափներու հետ, որպէս զի նախ Իզմիտէն մինչեւ Էնկիւրի շինուելիք երկաթուղոյ բաժնին համար պէտք եղած ծրագիրը պատրաստէ²⁴⁴»:

1879ին կը գրէ Պոլսոյ «Սքամպուլ» թերթը. «Տէրութեան ճարտարապետ Վսեմ. Սարգիս Պէյին ելեւմտական Նախարարութեան կողմանէ տասն հազար ոսկոյ չափ գումար մը յանձնուելու է Զըրադանի պալատան մէջ ինչ ինչ նորոգումներ ընելու համար»²⁴⁵:

Սարգիս Պէյի վերջին ճարտարապետական գործն էր Նշան-Քաշի մէջ Մեծ-Եպարզոս Խալիլ-Րիֆաթ փաշայի համար սկսուած ապարանքը, որ զեղարուեստական հրաշակերտ մը պիտի ըլլար, բայց թերի կը մնայ

²⁴³ Ասիա, Կ. Պ. 1873, թիւ 3:

²⁴⁴ Արշ. Արարատ. 1875, թիւ 1020:

²⁴⁵ Մասիս, 1879, թիւ 1277:

անակնկալ մահուան պատճառաւ։ Արեւելեան ոճով գեղարուեստական հաստատութեան մը յատակագիծը պատրաստելով՝ Պարիս ղրկած էր՝ 1900ի համաշխարհային Յուցահանդէսին ներկայացուելու համար²⁴⁶։

Սարգիս Պէյ Պարիսի մէջ

Պոլսոյ Արեւելիի մէջ Տիգրան Արփիարեան կը գրէ որ «Սարգիս Պէյ 1884ին Պարիս գացած է, ուր երեք տարի մնալէ ետքը՝ վերադարձին Պետութեան առաջին Ճարտարապետի տիտղոսը ստացաւ, զոր պահեց մինչեւ կեանքին վերջը»²⁴⁷։

Պարիս երթալուն պատճառը կը յայտնէ նոյն թերթը 1884ին գրելով. «Սարգիս Պէյ Պարիս է բժկական հրահանգով իր հիւանդութիւնը դարմանելու համար, ինչպէս կը վկայէ իր եղբայրը՝ Անտոն Պէյ։ Սակայն ի բացակայութեան դատաստան կ'ըլլայ Զրադանի պալատին շինութեան մէջ զողութեան ամբաստանութեամբ»։ Դատարանը, որ միայն թուրքերէ կազմուած է՝ Սարգիս Պէյը կը դատապարտէ 5 տարուան բանտարկութեան, քաղաքացիական իրաւունքներէ զրկումի եւ զողցած 35,185.000 ղուրուշին կրկինը վճարումի²⁴⁸։

²⁴⁶ Մաղիկ, 1899, թիւ 58։

²⁴⁷ Արեւելի, 1899, թիւ 4167։

²⁴⁸ Անդ՝ 1884, թիւ 2—3։

Թէոդիկ ²⁴⁹ կ'ըսէ որ «Հաշուական խընդիրով մը տաքապարտուց ամբաստանուած՝ կը ստիպուի Եւրոպա ապաստանիլ եւ 15 տարի տարագիր ապրիլ հոն»։ Սարգիս Պէյ իրեն դէմ եղեոնադատ ատեանի վնիոը ջնջել կու տայ Սուլթանի միջոցաւ ²⁵⁰։

Ժամանակակից Ա. Յ. Այվազեան կը նկարագրէ Սարգիս Պէյի այդ աքսորքի կեանքը. — «Սարգիս Պէյի ամէնէն հետաքրքրական կեանքը վերջին անգամ տասը տարի Բարիզի մէջ անցուցած կեանքն է։ Իր բնակաբանը կը գտնուէր Բարիզէն երկաթուղիով 4 ժամ հեռու, Վալէ-տէգ-Անտրիս ըսուած տեղը։ Գեղջկական փոքրիկ տուն մը շինած էր, ուր իր հաճոյքին համար հողագործութեամբ, հաւաքուծութեամբ եւ մածունշինութեամբ կը զբաղէր։ Ձի նախասիրական կերակուրներն էին փիլաւը եւ մածունը։ Ոգելից ըմպելիք բնաւ չէր գործածեր։ Բարիզ գտնուած ատեն Թաշ-Տէլէնի ջուրը կը խմէր, որուն տամէնանը քառասուն Փրանքի մալ կ'ըլլար իրեն։ Սարգիս Պէյ իր այս վերջին եւրոպական ուղեւորութեան պահուն արհեստական սնտուկ մը շինած է Վիեննայի մէկ գործատան մէջ, գործաւորներու գործիները պահելու համար։ Մառանկոզի գործիքներն առաջին իրիկունը սնտուկին մէջ կը դնէն ու կը փակեն։ Հետե-

²⁴⁹ Ամէն. Տարեց. 1921, էջ 266։

²⁵⁰ Անդ. 1927, էջ 599։

ւեալ առտուն, երբ ամէն ոք կը փորձէ բանալ՝ անկարելի կ'ըլլայ, մինչեւ որ Սարգիս Պէյը կը գտնեն որ դալով եւ մէկ կողմին երկու մատները դնելով, սնտուկին կափարիչը կը բարձրանայ իսկոյն²⁵¹» :

Սարգիս Պէյ Գուրուշէշմէի կողեակին մէջ

Ե՞րբ Պարիսէն Պոլիս վերադարձած է Սարգիս Պէյ: Ինչպէս տեսանք՝ Արփիարեանի²⁵² համեմատ՝ Սարգիս Պէյ Պարիս կ'երթայ 1884ին եւ երեք տարի մնալէ վերջ՝ կը դառնայ Պոլիս, այն է՝ 1887ին: Ինչ որ սխալ է: Մինչ Այվազեանի համեմատ՝ քանի որ Սարգիս Պէյ տասը տարի կը մնայ Պարիս՝ ուրեմն $1884 + 10 = 1894$ ին վերադարձած կ'ըլլայ: Այս վերջինը ճիշդ է ըստ մեզ, նկատի առնելով որ Սարգիս Պէյի վերադարձը Յակոբ փաշա Գազազեանի միջամտութեամբ եղած²⁵³: Իսկ Յակոբ փաշա Գազազեան Կայսերական Գանձուց Նախարար ըլլալով՝ իբր այդպիսի կրնար միջնորդութիւն մ'ընել: 1894ին վերադարձած ըլլալը կը հաստատէ նաեւ ժամանակակից մը՝ Ստեփան Խ. Պօղոսեան²⁵⁴:

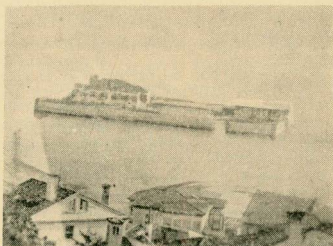
²⁵¹ Ծաղիկ, 1893, թիւ 58:

²⁵² Արեւելի, 1899, թիւ 4167:

²⁵³ Թեոդիկ, Ամէն. Տարեց. 1921, էջ 266:

²⁵⁴ Անդ՝ 1927, էջ 599:

Բիւզանդիոնի ²⁵⁵ 1897ին կը գրէ որ «կայսերական Ճարտարապետ Պալեան Սարգիս Պէյ Գուրուչէշմէի նաւահանգստին ճիշդ գէջը կղզեակ մը ունի, ուր այժմ հաստատած է իր բնակութիւնը» :

Գուրուչէշմէի կղզեակ

Այվազեան՝ Սարգիս Պէյի Գուրուչէշմէի մէջ ունեցած կեանքի մասին խօսելով՝ կը գրէ. «Սարգիս Պէյ Բարիզէն վերադարձին բոլորովին փոխուած էր: Կատարեալ մենակեաց մը դարձած էր: Ասոր համար չուղեց Բերա կամ այլուր բնակիլ: Բերա, ուր առաջնակարգ պողոտային վրայ փառա-

²⁵⁵ 1897, Թիւ 233:

ւոր եւ հոյակապ բնակարան մը ունի ²⁵⁶, որ այսօր (1899ին) 20.000 ոսկի կը գնահատեն, որու մէկ մասը Մանասթըր-Սելանիկ Երկաթուղւոյ Ընկերութեան Վարչութեան կեդրոնատեղին է՝ չտրեց բնակիչ, այլ գնա՛ց, կղզիացա՛ւ Քուրուշէշմէ, այն տեղ, որ գրեթէ քսան եւ մէկ տարի առաջ Նորին Կայսերական Վեհափառութենէն իրեն նուիրուած էր ²⁵⁷: Այդ ժայռին վրայ արուեստա-

²⁵⁶ Սարգիս Պէյի այդ հոյակապ շէնքը կը գրտնուէր Բերայի, Ներկայիս Իսթիֆլալ-Ճարտէսի կոչուող գլխաւոր փողոցի վրայ գտնուող Միսի Սոֆի ձախ անկիւնը՝ Թաֆսիմի կողմէն դիտուած: 1967ին փլցուած եւ տախտակներով գոցուած տեսայ այդ շէնքը, իսկ 1969 Յուլիսին հսկայ շէնք մը բարձրացած էր Սարգիս Պէյի վերաբերող տան գետնին վրայ: Ուրեմն՝ պետականացած է այդ գետինը:

²⁵⁷ Պոլսոյ Istanbul Ansiklopedisi-ի խմբագիրը կը գրէ 1960ին. «Գուրուշէշմէի այս կղզին թէ ի՛նչ պայմաններով Սարգիս Պէյ Պալեանի պատկանած է՝ չէ ապացուցուած: Մինչեւ Համալսարհային Առաջին Պատերազմին վերջերը այս կղզին «Սարգիս Պէյի կղզի» անունով կը յիշուէր եւ Նաւային Ընկերութեան անուխի ամբարանոց էր: Ածուխի կոյտերուն մէջ պահակի խրճիթներ եւ հին զդեակ մը կը տեսնուէր: 1913—14ի շրջանին ասորոզ պոլսեցիներու կողմէ «Ատեմօֆ դրախտի մը անկիւն էր այս կղզին» ըսուած է: Վերջերս այս կղզին կալաքա Սարայի Մարգական Ակումբին տրուած է եւ այս ձևով «Սարգիս Պէյի կղզի» անունը քնջուած է» (Istanbul Ansiklopedisi, 1960, էջ 2095):

Ինչպէս կը տեսնուի՝ Istanbul Ansiklopedisi-ի խմբագրին անձանօք եղած է թէ Գուրուշէշմէի կղզեակը Կայսերական Սուլթանէն նուէր տրուած է Սարգիս Պէյ Պալեանին իբր 1878ին:

կան դդեակ մը ձեւացուցած էր Սարգիս Պէյ եւ վրան փոքրիկ բնակարան մը շինած աշխատանացով, ուր կը պարապէր իւրայիննէրով մեքենագիտութեան եւ նարտարապետութեան փորձերով: Այդ իւրակերտ կղզեկին մէջ քանի ընտիր ու արագաշարժ շոգեմակոյկներ ալ կերտեց, որոնց վրայ կը դուրս դուրար Պէյը: Կղզեկին շուրջը պարտիզակ մ'ալ սարքեց ու դուրսէն պարարտ հողեր ու զանազան ծառեր բերել տալով՝ գրեթէ անտառակ մը կազմակերպեց»²⁵⁸:

Թէոդիկ²⁵⁹ ալ կը գրէ. «Սարգիս Պէյի ձեռակերտն է Վոսփորի եւրոպական ափունքին՝ Քուրու-Չէշմէի առաջըը ցարդ կանդուն կղզեակը, որ ծովեզրէն 150 մեթր հեռաւորութիւն մը ունի: Ժամանակաւ խաբակ մը կը ցցուէր հոն. արտասովոր պերճութեանց սիրահար (Սարգիս Պէյ), միտքը կը յղանայ միեւնոյն խաբակին վրայ ձեւացնել 4200 կանդուննոց այդ կղզեակը՝ որուն համար 30.000 ոսկի կը վատնէ, ծովու հոսանքն օգտագործելով՝ ջաղացք մը կառուցանելու պատրուակին տակ: Ու կայսերական իրատէն չ'ուշանար: Կը ստիպուէր սակայն մէջի բնակարանը ցած շինել, չարակամ դիտողութեանը հետեւանօք օրուան Եպարգոսին՝ որուն մահէն վերջ 11 սենեակնոց այդ տունը, կարասիներով միասին, մէկ

²⁵⁸ Ծաղիկ, 1899, թիւ 58:

²⁵⁹ Ամէնուն Տարեց. 1921, էջ 265—66:

մէքը վեր կը բարձրացնէ, շնորհիւ իր մե. քենագիտական հմտութեան» :

Մահ Սարգիս Պէյի

Սարգիս Պէյ կը մեռնի 1899 Նոյ. 7 Կիրակի՝ Պոլսոյ Բուրու-Չէշմէի առջեւը գլտնուող եւ իր անունը կրող կղզի-ղղեակիմ մէջ : Օրուան թերթերէն Արեւելք²⁶⁰ 1899 Նոյ. 8ին կը գրէ. «Արքունի Ճարտարապետ Սարգիս Պէյ Պալէան երէկ առաւօտ մեռաւ սրտի կաթուածէ... Երէկ առաւօտ, սովորական ժամուն, երբ սպասաւորները նախաճաշը կը տանէին՝ դուռը գոց գտնելով՝ պատուհանէն ներս նայեցան եւ իրենց տէրը անշարժ պառկած տեսան. իսկոյն իմաց տուին ոստիկանութեան, որ եկաւ դուռը բացաւ եւ բժիշկները կանչել տուաւ, որոնք մահը հաստատեցին» :

Բիւզանդիոն²⁶¹ 1899 Նոյ. 8ին կը տողէ. «Սարգիս Պէյ... մեռնելէն առաջ բնաւ նշան մը ցուցած չէ վտանդի, բաց ի Գլխի պտոյտէ... Շարաթ իրիկուն իր սովորական թերթեւ կաթը խմելէ ետքը աստենին իր սենեակն առանձնանալով անկողին մտած է : Հետեւեալ (Կիրակի) առտու դիմացի եղբորորդւոյն տունէն դիտուած է որ սովորական ժամերուն իր պատուհանի վարագոյրները

²⁶⁰ 1853, Թիւ 4165 :

²⁶¹ 1899, Թիւ 934—35 :

չեն բացուիր եւ իր դէմքը չ'երեւար, բայց բնաւ չեն կասկածիր: Տանը մէջ աղղականներէն մարդ չկար, միայն ծառաներ կային, որք Պէյին ժամ մը յամելը մտածելով՝ վեր կ'ենեն ու Պէյին գոց դուռը կը սկսին բախել, չի բացուիր, քովի պատուհանէն նայելով՝ կը տեսնեն որ Պէյն իր զգեստներն ու կօշիկները հագած տարագով՝ մահճակալին քովը փռուած է մահանիչ անշարժութեամբ ու դիրքով... ուղեղային յանկարծական կաթուածէ գարնուած էր... Սարգիս Պէյ Պալեան թէեւ ազգային հանրային եւ վարչական գործերու մէջ դիրք մը չունէր, բայց անհատապէս պատիւ կը բերէր Ազգին իբրեւ ճարտարապետ, մանաւանդ արուեստագէտ զարդական ֆարտարապետութեան, մեքենագիտութեան եւ մեքենական գծագրութեան: Վերին աստիճանի կենցաղագէտ, ֆաշակագէտ՝ ընկերական մարդու ձիրքերու հետ կը միացնէր կիրք եւ նուրբ իմացականութիւն եւ գործնական մեծ ֆարտարութիւն... անհատական իմաստով ի՛նչ մարդիկ, ի՛նչ անձինք իր շնորհիւ, իր ձեռքէն բարձրացած են՝ տուներու, տաղաւարներու, եկամուտներու տէր ըլլալով մէկ օրէն միւսը: Անոնք էին իր սիրելիագոյն ժամանցները»:

Սուրհանդակ²⁶² կը գրէ Սարգիս Պէյի մահուան առթիւ «Սարգիս Պէյ մէկ քանի օրէ ի վեր քեքեւ անհանգստութիւն մը եւ

գլխու պտոյտ ունէր... Կիրակի առաւօտ... սպասաւորները պառկած սենեակին դուռը կը զարնեն եւ որեւէ ձայն չլսելով՝ պարտէզին կողմէն նոյն սենակը կը բարձրանան եւ պատուհանէն կը տեսնեն որ իրենց տէրը անկողնին քով անչարժ գետինը փռուած է. բժիշկ կանչուելով՝ քննութիւն մը կը կատարուի, որմէ կը հասկցուի որ ուղեղային կաթնուածէ յանկարծամահ եղած է երկու ժամ առաջ, երբ անկողնէն ելլելով հազուելու կը պատրաստուէր...» :

Յուշարկաւորութիւնը տեղի ունեցած է Նոյ. 9ին: Ծաղիկ ²⁶³ կը նկարագրէ 1899 Նոյ. 10ին. «Երէկ, ժամը 4¹/₂ին երկսեռ խուռն բաղմութիւն մը արդէն դիմած էր Գուրուշէշմէի Ս. Եկեղեցին: Արարողութիւնը սկսաւ Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսը, որ հանդիսադիրն էր: Ներկայ եկեղեցականներն էին. Կրօն. Ժողովի Ատենապետ Գրիգորիս Արքեպ. Յովհաննէսեան, Գէորգ Եպս. Երէցեան, վարդապետներէն՝ Տ. Վահան Յակոբեան, Տ. Եղիշէ Գալֆայեան, Տ. Արիստակէս Գալլպճեան, Տ. Տաճատ Ոսկանեան, Տ. Մատթէոս Աճէմեան, Տ. Գրիգոր Արարդեան եւ բաղմաթիւ քահանաներ՝ Պոլսոյ ամէն թաղերէն: Հանդուցեալին դադաղը փառաւոր մահաբեմի մը վրայ դրուած՝ մոմակիր ազգականներէն շրջապատուած էր: Դամբանականը խօսեցաւ Գրիգորիս Սրբա-

զան, որ կոկիկ ոճով մը դրուատեց հանդու-
ցեալին ազնիւ յատկութիւններն եւ ինքն-
աշխատութիւններն, որով կըցած էր զինքը
բարձրացնել ճարտարապետական պաշ-
տօնին: Թափօրը հետեւեալ կերպով կազ-
մուեցաւ. Նախ ոստիկանութեան պաշտօ-
նեաներ, ոստիկան-զինուորներ եւ գալազ-
ներ: Ասոնց կը հետեւէին խաչակիր եւ մոմա-
կիրներ, յետոյ քահանաներն ու վարդա-
պետները՝ շուրջառակիր եւ Եպիսկոպոս-
ները ձեռքերնին դաւադան: Ասոնց կը հե-
տեւէր պաշտօնեայ մը հանդուցեալին պա-
տուանշանները բարձիկի մը վրայ վեր
բարձրացած՝ Մէնիսիէ առաջին, Օսմանիէ
երկրորդ, Մէնիսիէ երկրորդ, Իմքիազի եւ
այլն, եւ այլն: Այս կարգով Թափօրը ուղ-
ղուեցաւ մինչեւ Առնաւուտ գիւղի նաւա-
մատոյցը: Հոն «Հոգւոց» ըսելէ վերջ՝ մաս-
նաւոր շոգենաւի մէջ դրին դազաղը եւ
Եպիսկոպոսները, վարդապետները, քահա-
նաներն ու հանդուցեալին բոլոր ազգական-
ները եւ հրաւիրուած ընտիր բազմութիւն մը
շոգենաւ առաջնորդուելով՝ հանդիսաւոր
կերպով Իւսկիւտարի նաւամատոյցը ժամա-
նեցին: Յետոյ Թաղին գերեզմանատան մէջ
ամփոփուեցաւ Սարգիս Պէյի մարմինը:

Սարգիս Պէյի մահուան առթիւ կը գրէ
Տիգրան Արփիարեան. «Սարգիս Պէյի ան-
հետացումը՝ անհետացումն է մեծ տաղանդի
մը եւ հին ազնուական դէմքի մը»²⁶⁴:

²⁶⁴ Արեւել, 1899, թիւ 4167:

Օրուան թուրք թերթերը (Իգտամ, Սապահ, Սէրվէթ) մեծ գովեստով կ'արտայայտուին: Իգտամ կը գրէ որ «Սարգիս Պալեան պալայի աստիճան ունէր, արեւելեան եւ մանաւանդ օսմանեան ճարտարապետական ոճին բոլոր նրբութիւններուն հմուտ նարտարապետ եւ միանգամայն կարող նարտարագետ մըն էր»²⁶⁵:

Ո՞ւր թաղուած է Սարգիս Պէյ: — Ինչպէս տեսանք՝ Սկիւտարի «Պաղլապաշի» Հայոց գերեզմանատան մէջ՝ իր պապին՝ Գրիգոր Ամիրայի քով թաղուած է Սարգիս Պէյ Պալեան: Իր չիրիմը մեծ եւ բարձր քար մըն է, որուն վրայ քանդակուած են երկու դափնիի նիւղեր: Սարգիս Պէյ չունի իր ատիճանին ու արժանիքին վայել ո՛չ չիրիմ մը եւ ոչ ալ տապանագիր մը: Իր տապանագի՞րը — ա՛յնքան աննշան ու անիմաստ է որ մարդ կը դարձանայ ու կ'ապչի պարզապէս: Հին ատեն, ինչպէս տեսանք վերը, ի՛նչ սիրուն, բանաստեղծական ու իմաստալից տապանագիրներ կ'ունենային Պալեանները, նոյն իսկ ոչ-նշանաւորները: Իսկ Սարգիս Պէյի պէս հռչակաւոր, անուանի ու ա՛յնքան մեծագործ անձի մը տապանագիրը ո՛չ ծննդեան եւ ոչ մահուան քուսկան ունեցող հետեւեալն է.

²⁶⁵ Արեւելք, 1899, թիւ 4166:

Վսեմաշուք

Սարգիս Պէյ Պալեան

Արքունի Ճարտարապետ

Վախճանեալ Գուրուչէշմէի ծովափին մօտ

Իր կառուցած կղզեակին մէջ

Յոյս իմ ի մանկութենէ իմմէ մի՛ քողուր զիս :

Տէր Աստուած իմ բաց մեզ գոուոն ողոր-
մութեան :

*Շիրիմի եւ տապանագրի այս մեծ ան-
չքութիւնը տեսնելով՝ կը գրէ Թէոդիկ .
«Պսակի մը խորէն սլացիկ բարձրաքանդակ
անճաշակ ոստ մը կը զարդարէ իր վրայ
զետեղուած մարմարին երեսը, երկու դիէն՝
անունի եւ տխուրսի երկտող արձանագրու-
թեամբ, ուր ոչ ծննդեան եւ ոչ ալ մահուան
թուական կայ : Օսմանեան մայրաքաղաքը
նաշակի եւ արուեստի նրբութեամբ փառա-
գարդող հայ ճարտարապետի մը վախճանը
պէտք էր անշուշտ ատկէ տարբեր ըլ-
լալ ²⁶⁶ . . . » :*

1960ին տեսայ Սարգիս Պէյի դամբա-
րանը, ո՛չ թէ Թէոդիկի նկարին պէս քիչ թէ
չատ կոկիկ, շուրջանակի շղթայով պահպա-
նուած, այլ միայն շիրմաքարը, քայքայուած,
նետուած մէկ կողմը . . .

²⁶⁶ Թէոդիկ, Ամէն. Տարեց. 1921, էջ 266 :

Սարգիս Պէյի հարստութիւնը

Սարգիս Պէյի ունեցած հարստութեան մասին կը գրէ ինձ իր եղբօր՝ Գրիգորի քոռնուհին, որ տեսած ու մօտէն ճանչցած է զայն: — «Մի քանի միլիոն ոսկի արժող ստացուածք ունէր ան. Զոնկուլտաֆի մէջ ածխահանքեր, որ լեւոն Պէյ, Մինասը եւ մօրեղբայրս՝ Արամ Պէյ ժառանգեցին. հին օրէնքով աղջիկները չէին կրնար ժառանգել, միայն քոյրերը կրնային: Պէյօղլու, Փարմաֆ Քափու փողոցին մէջ տասը տուն եւ զիմացը, չիտակ ճամբան. Միսֆ փողոցին անկիւնի ահագին հողը, զոր «Էֆզաֆ»ը գրաւեց՝ զաւակ չունենալուն համար: Քատրֆէօյ քարտին վրայ մեծ խան մը, որուն կէսը կառավարութեան մնաց, միւս կէսը Սարգիս Պէյին մեծ քոյրը՝ Սողոմիկ Հանըմ ժառանգեց, բայց աղան՝ Գրիգորը մօխեց... Իսկ Վոսփորի կղզեակին (Քուրուչէմէ) հողը կալաթա Սարայի քլիւսը չառ աժան գինով ձեռք ձգեց: Հիմակ մէկ միլիոն ոսկիէն աւելի կ'արժէ»:

Վերոյիշեալ L'Arménie թերթը կը գրէ Սարգիս Պէյի մահուան առթիւ. Il mourut presque dans la misère, n'ayant pas touché les millions que l'Etat lui devait et ayant gaspillé avec les munificence d'un prince oriental les sommes considérables qu'il avait gagnées.

Սարգիս Պէյի Albumը

Սարգիս Պէյ ունեցած է գծագրութեան Album մը, որ ներկայիս կը գտնուի Պալեան սերունդի վերաբերող էսմէրեան երկու քոյրերու (Գատըզիւղ, Պուլիս) քով, որոնք թոյլ տուած են որ ուզողը՝ ուզածը կտրէ առնէ մէջէն: 1968ին տեսայ այդ Albumը, իրապէ՛ս արուեստագէտի մը գործ, որ աւա՛ղ, չհասկցող, չզնահատող անձերու ձեռք ինկած ըլլալով՝ կտրտուած, պատռտած, քայքայուած, փճացած է...

ՅՕԴՈՒԱԾ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Տիկին Իսկուհի

Տիկին Իսկուհի Պալեան հինգերորդ դաւակն է Կարապետ Ամիրայ Պալեանի: Իր մկրտութեան արձանագրութիւնը հետեւեալն է. «Հայր՝ Ճարտարապետ Կարապետ Աղա. գաւակ՝ Իսկուհի. կնքահայր՝ Պէզճեան Յարութիւն Աղա. թուական՝ 17 Նոյ. 1832»: Ուրեմն՝ Իսկուհի ծնած կ'ըլլայ 1832 Նոյեմբերին:

Տիկին Իսկուհի ամուսնացած է Ստեփան Աղա Եազընեանի հետ: Ստեփան Եազընեանի մասին ծանօթութիւն մը գտած չենք: Իր Տիկնոջ՝ Իսկուհիի տապանագրէն կ'իմանանք թէ Եազընեան՝ «սառափ» մը եղած է: Կ'երեւայ թէ այս արհեստին մէջ մեծ անուն

եւ հարստութիւնն ունեցած է որ իր Տիկնոջ տապանադրին մէջ յիշուելու առիթ տուած է. — «Եագրնեան սառափ» :

Զաւակ ունեցած են : — Բնաւ չի յիշուիր :

Տիկին Իսկուհի մեռած է 1851 Նոյ. 10ին, ինչպէս կ'իմանանք իր տապանագրէն, որ է հետեւեալը .

«Տապան հանգստեան
Իսկուհի Հանըմ դստեր Արփունի
Ճարտարապետ Գերապատիւ
Կարապետ Ամիրայի որ ամուսինն
էր Եագրնեան սառափ յարգի
Ստեփան Աղայի» :

Ինչպէս կ'ըսուի անբուծելի հիւանդութեամբ վարակեալ՝ Տիկին Իսկուհի ցաւոտ մահ ունեցած է հազիւ 19 տարեկան թարմ հասակին մէջ : Թաղուած է Սկիւտարի Հայոց գերեզմանատունը :

ՅՕԴՈՒԱԾ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

Տիկին Սողոմէ

Տիկին Սողոմէ Պալեան՝ Կարապետ Ամիրայ Պալեանի եւ Տիկին Նազենիի վեցերորդ զաւակն է, ծնած 1834ին. մկրտուած է 1834 Նոյ. 29ին Պէշիկթաշի Ս. Աստուածածին եկեղեցին՝ կնքահայրութեամբ Պեգնեան Գէորգ Աղայի որդւոյն :

Սուլթան Մահմուտ Բ. (1808—1839) «Իր սիրելի Գալֆային աղջկան ծնունդը լսելով՝ կը պատուիրէ Վալիտէ Սուլթանին երեխայական կազմած մը պատրաստել իսկոյն եւ ղրկել Ամիրային ապարանքն: Թանկագին բեհեզներով եւ ոսկեթել ու արծաթապատ հիւսուածներով չքաւորուած հագուստեղէններ ու երեխայական պիտոյքներ: Պալատական պաշտօնեայ մը անմիջապէս իրրեւ արքայական նուէր երեխային՝ կը տանի կը մատուցանէ շնորհալի Տիկնոջ՝ Կայսեր ու Կայսրուհիին շնորհաւորեաց հետ» (Նոր Լուր, Կ. Պոլիս 1939, թիւ 4426):

Տիկին Սողոմէ ամուսնացած է Պօղոս Ամիրայ Տատեանի որդւոյն Սիմոն Պէյ Տատեանի հետ: Իրենց հարսանիքը տեղի ունեցած է 1852 Հոկտ. 19ին: Հարսանեաց հանդէսի առթիւ Տատեան Տան ուսուցիչ-դաստիարակ Յակոբ Ոսկան երգ մը ձօնած է նորապսակ ամուլին:

Յօդուածագիր մը կը տողէ այս հարսանիքի մասին. «Հարսանեկան ամուսնութիւնը իշխանական հանդիսութեամբ եւ աննախընթաց խրախճանութեամբ տեղի ունեցած է: Երկու պետական բարձր պաշտօնատարներու — Պալեան-Տատեան — միջեւ կատարուելիք հարսանիքը պալատին ու պալատականներուն, նախարարներուն ու աւագանիին եւ միջազգային ամենաբարձր դասակարգերուն մէջ արձագանգ գտնելով՝ անօրինակ խան-

դավառութեամբ եւ տօնական հանդիսութեամբ կատարուած է անթիւ անհամար հրաւիրեալներու ներկայութեամբ ²⁶⁷» :

Սիմոն Պէյ Տատեան՝ Պօղոս Ամիրայ Տատեան՝ Արփունի վառօդապետի եօթներորդ զաւակն է, ծնած 1829ին եւ մեռած 1889 Յուլիս 13ին : Տիկին Սողոմէի եւ Սիմոն Պէյի զաւակներն են . Ներսէս եւ Գրիգոր :

1. Ներսէս . — ծնած 1857ին՝ մեռած է 1859ին :

2. Գրիգոր . — ծնած 1859ին՝ ուսման նախնական շրջանը Պոլիս կատարելէ վերջ՝ բարձրագոյնին համար անցած է Պարիս, հաւանօրէն մտնելով Sainte-Barbe վարժաժարանը : Մասիս ²⁶⁸ կարեւոր ծանօթութիւն մը կ'աւանդէ 1880ին՝ գրելով . «Կը լսենք թէ Տատեան Վսեմ . Սիմոն Պէյի որդին Մեծ . Գրիգոր Պէյ ուսմունքը Փարիզի մէջ կատարելագործելով՝ այս անգամ Սէն-Սիրի վարժարանը մտեր է իւր մասնաւոր բաղձանացը համեմատ գինուորական եւ ռազմագիտական ուսմանց նիւղերը մշակելու համար» :

Ամուսնոյն մահէն վերջ 24 տարի եւս ապրած է Տիկին Սողոմէ եւ իր եղբօր՝ Սարգիս Պէյ Պալեանէ կը ստանար ամսական 100 դուրուշի օգնութիւն ²⁶⁹ մը : Սողոմէ Հանըմ իր եղբօր Սարգիս Պէյէն ժառանգած էր

²⁶⁷ Նոր Լուր, Կ. Պ. 1939, թիւ 4426 :

²⁶⁸ 1880, թիւ 1784 :

²⁶⁹ Երազիկ, 1899, թիւ 58 :

Այվագովսկիի երկու մեծ ծովանկարներ, զորոնք յետոյ Պատրիարքանի կը նուիրէ: 1968ին տեսայ այդ հրաշալի ծովանկարները Հայ Պատրիարքարանի մէջ:

Տիկին Սողոմէ Պալեան իր կեանքը կը կնքէ ո՛չ թէ 1912ին, ինչպէս կարծուած էր առհասարակ՝ այլ 1913 Փետր. 8ին: Ահա՛ Այ-Ստեփանոյի Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ «Ննջեցելոյ Տոմար»ի արձանագրութիւնը, որ կը վերաբերի Տիկին Սողոմէի. — «Տ Փետր. 1913 — Սողոմէ Տատեան, կողակից Սիմոն Տատեանի — Պէշիկքաշցի, եկեղեցւոյ շրջափակը ամփոփուած»: Ուրեմն, Տիկ. Սողոմէ թաղուած է Այ-Ստեփանոյի Տատեանց յատուկ դերեզմանին մէջ: Շիրիմ եւ տապանագիր չունի:

Տիկին Սողոմէի լուսանկարը հրատարակած է Թէոդիկ ²⁷⁰:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

ԳՐԻԳՈՐ ՊԵՅ ՊԱԼԵԱՆ

Գրիգոր Պէյ՝ մկրտուած ըլլալով 1836 Մարտ 26ին՝ ծնած է 1836 Մարտին եւ ըստ կարգի՝ Կարապետ Ամիրայի եօթներորդ զաւակը կ'ըլլայ: Թէ ո՞ւր եւ ի՞նչ ուսում ստացած է՝ չկայ յիշատակութիւն. թէ արհեստ մը ունեցած է՝ չի յիշուիր. ստոյգ

²⁷⁰ Ամէն. Տաթեց. 1921, էջ 262:

կ'երեւայ թէ չէ եղած փարտաբան մը :

Գրիգոր Պէյ ամուսնացած է Հանի Մա-
ղաֆ Մելիֆ Մուրատեանի մեծ աղջկան՝ Եր-
մոնիայի հետ : «Հաճի Մաղաֆ, կը գրէ ինձ
Տիկին Զ. Ֆէրուհիսան (Պուլիս), հարուստ,
ազնուական մ'էր, որ Սարգիս Պէյ Պալեանին

Գրիգոր Պէյ Պալեան

հետ գործակցարար պալատներուն շինու-
թեան ապրանքները կը հայթայթէր : Նշան-
քաշի մէջ փողոց մը կայ «Հանի Մաղաֆ»
անունով : Այդ փողոցին շատ մը շէնքերը
իրեն կը պատկանէին : Ինքն ալ իր բազման-
դամ ընտանիքով հոն կը բնակէր, անկիւնի
խոչոր ապրանքին մէջ : Իր մէկ որդին էր
Օհաննէս Պէյ Մուրատեան, որ ատեն մը Կեմ-
դրոնականի Տնօրէն, Կալաթա Սարայի ֆի-

գիւմի, մաքեմաքիկի ուսուցիչ եւ Կրէտէի թուրք վարժարաններուն Մէարիֆի Տնօրէն եղած է: Հայ համայնքին մէջ ալ աչքառու, աղնուական ու աղգային դէմք մը եղած է: Տխուր վերջ մը ունեցած է Աղզ. Հիւանդանոցին մէջ:

Ելմունիկ Հանըմի (Երմոնէ), Հաճի Մաղաքին անդրանիկ աղջկան եւ Գրիգոր Պէյ Պալեանի հարսանիքը շատ փառաւոր եղած է, կ'ըսուէր: Հարսին օժիտին համար թրքական քոսթիւմներ պատրաստելու են: Պսակը կատարած է Խորէն Նարպէյ, որ այդ միջոցին ալ Պէշիքաշի եկեղեցիին քարոզիչն էր»:

Գրիգորի եւ Երմոնէի պսակը օրհնուած է վեց զաւակներով, — Ատով, Վահրամ-Թադէոս, Արամ-Բարթողիմէ, Նազիկ, Մագ-Թադիմէ-Ջապէլ (Մատլէն) եւ Իսկուհի:

1. Ատով. — Ըստ Տիկ. Կասէրի՝ մեռած է 13—14 տարեկանին: —

2. Վահրամ-Թադէոս. — Մկրտուած 1861 Դեկտ. 3ին՝ ծնած ըլլալու է 1861 Նոյեմբերին: Իր մասին ուրիշ տեղեկութիւն չունինք:

3. Բարթողիմէ — Արամ. — Ահա՛ իր Մկրտութեան արձանագրութիւնը. «17 Ապրիլ 1863: Ճարտարապետեան Գրիգոր Աղա. Ճարտարապետեան Սիմոն Աղա. Բարթողիմէ-Արամ», որով ծնած կ'ըլլայ 1863 Ապրիլին:

Բարթոլիմէ-Արամ ուսումը առած է
Երուսաղէմի վանքին մէջ եւ եղած է աղնիւ,
բարի եւ զարգացած անձ մը: Մնացած է
ամուրի: Եղած է գեղարուեստական լուսան-
կարիչ մը՝ «Vénus» անունով: Գրած է գիրք

Արամ Պալեան

մը, պատկերազարդ, սա՛ տիտղոսով. —
«Բարիզ, իր կեանքը, իր միւսոնները եւ էն-
վալիտը», Կ. Պ. 1921, տպ. Սէթեան: Որքան
կ'երեւայ՝ Արամ 1896ի Պոլսոյ դէպքէն խոյս
տուած եւ արտասահման անցած է: 1899ին
Ալեքսիոյ Ֆրանսական Օտար Լեզուների գի-

նուոր է : 1908ին եղած է Պարիս : Այս ամէնը
կ'իմանանք իր զրքի Յառաջարանէն : Գիրքը
նուիրած է Հ. Նազարեանին (Իտալիա) ,
որուն ուղղուած նամակներ են , որոնք յե-
տոյ Հատորի մը մէջ ամփոփած է : 1921ին

Տիկին Նազիկ

ողջ է եւ Պոլիս կը գտնուի ²⁷¹ : Անծանօթ է
իր մահուան պարագան :

4. Նազիկ (ծն. 1864 , † 1924 Օդոսս) ,
մկրտուած է սա արձանագրութեամբ .

²⁷¹ Ժողովուրդի Ձայնը , Կ. Պ. 1921 , թիւ 807 :

«8 Սեպտ. 1864, Ճարտարապետեան Գրիգոր Աղա. Ճարտարապետեան Սիմոն Աղա. Նազիկ»։ Եղած է գիշերօթիկ աշակերտուհի մը Հարպիյէի St. Esprit Փրանսական կոլէժին մէջ, ուր շատ լաւ Փրանսերէն մը ուսած է։ Եղած է բնութեամբ ազնիւ եւ ընկերական անձ մը։

Նազիկ ամուսնացած է Սիմոն Պէյ Տատեանի (ծն. 1847, † 1906 Յունվ. 6) հետ, որ եղած է Արուստագէտ-Ճարտարագէտ մը (Ingénieur Dessinateur)։ Ֆրանսա ուսած գիտուն մը։ Հնարած է երկրաչափական գործիք մը. ստացած է պատուանշաններ, կը գրէր քաջ Փրանսերէն։ Ծայրայեղօրէն ազնիւ եւ համեստ ըլլալուն՝ միշտ ջանացած է շուփին մէջ մնալ։ Իզմիրի մէջ պաշտօնավարած է 14 տարի իբր «Նափա»ի Ingénieur։ Իզմիրի մէջ շատ սիրուած էր իւր ուղղամիտ, բարի ու առատաձեռն բնաւորութեան ու ազգասիրութեանը համար։ Սիմոն Պէյ կնքած է իր կեանքը Զմիւռնիոյ մէջ 1906 Յունուար 6ին։ Այդ առթիւ կը գրէ Իզմիրի Արեւելեան մամուլ²⁷², 1906 Յունուար 18ին։ «Ամսոյս 6ին Նահանգիս հանրօգուտ շինութեանց երկրաչափներէն Սիմոն Պէյ Տատեան կնքած է իր մահկանացուն քաղաքիս մէջ։ Հանգուցեալը վառօդապետ Տատեան Յովհաննէս Պէյի թոռն է, չրջանաւարտ Բանկալթիի գինուորական վարժարա-

²⁷² 106, Թիւ 4, էջ 112։

Ահա իբրեւ սպայակոյտի հարիւրապետ : Զինուորական ասպարէզէն հրաժարելէ վերջ՝ հանրային շինութեանց նախարարութեան գիտական ճիւղին մէջ իբրեւ երկրաչափ-գծագրիչ ընդունուած է Իզմիր-Գասապայի եւ Այտընի երկաթուղիներու վարչութեանց քով յաջորդաբար : Կայսեր՝ երկրորդ գումի-

Տիկ. Զարուհի Ֆերուհիսան

սէրի պաշտօնը վարած էր : ... Հանդուցեալ Սիմոն Պէյ ազնիւ բնաւորութեամբ, գիտական կարողութեամբ օժտուած եւ մեքոտիկ վարմունքով սիրուած դէմք մ'էր եւ պատիւ կը բերէր իր պատկանած հասարակութեան » :

Տիկ. Նազիկ եւ Սիմոն Պէյ ունեցած են 4 զաւակ. Զարուհի-Յակիմք, Ատրիմէ-Մաքրուհի, Ներսէս-Զարեհ եւ Վահէ-Առաքել: աս) Զարուհի-Յակիմք (ծն. 1884 Դեկտ. 25, Պէշիկթաշ): Խօսքը կու տամ հանդուցեալ Տիկ. Հայկանոյշ Մաքի. — «Տիկ. Զարուհի Ֆէրուհիսան՝ Տատեան Սիմոն Պէյի դուստրը, աղնուական ծագումով եւ բազմակողմանի ձիրքերով օժտուած կին մըն է: Իր ուսումը ստացած ըլլալով Իզմիրի Ամերիկեան Գօլէնիմ մէջ, խիստ հմուտ է անգլիերէն եւ Փրանսերէն լեզուներու, որոնցմէ զբաղան ընտիր կտորներ հայացուցած է ճկուն լեզուով մը: Տիկ. Ֆէրուհիսան օժտուած է նաեւ զբաղան եւ զեղարուեստական հակումներով: Գրական հանդէսներու, մասնաւորաբար «Հայ Կին»ի մէջ, ուսումնասիրութիւններ ունի անգլ. զբաղանութեան դէմքերու վրայ: Հետեւած է Գեղարուեստից վարժարանի Art décoratifի ճիւղին եւ ունի ինքնատիպ յղացումներ ու ճաշակաւոր ձեռագործներ: Մասնաւորաբար վարպետ է գոյներու դաշնաւորութեան: Տասը տարիէ ի վեր ձեռնհասօրէն կը վարէ Պէյօղլուի Արհեստանոցը, որուն Տնօրէնուհին է եւ հաստատութեան արտադրած նուրբ գործերուն դժադրութիւնները կ'ընէ, ինքնատիպ ոճերով: Իրր զաղափարական կին ուսանողիկ հակումներով, սիրտ ու ոգի դրած է իր ամէն աշխատանքին մէջ: Տակաւին շատ երիտասարդ տարիքի մէջ, աշխատած է Ազգանուէ-

րին մէջ, ջերմապէս ոգեւորելով անոր գործունէութիւնը: Վերջին տարիներուն մէջ անդամակցած է Ուսուցչաց Օգնութեան Սնտուկին, Հիւանդանոցի Օժանդակին, որուն պարահանդէսներուն գեղեցիկ ու ինքնատիպ «քօթիյեօն»ներու ներշնչումներ տուած է: Աւելի քան երեք տարի յարգուած «լիտր»ը եղած է Քրիստոնէական Ընկերակցութեան երիտասարդութեան մէկ խումբին, մեծապէս զնահատուելով թէ՛ խումբէն եւ թէ՛ Ընկերակցութեան պետերէն»²⁷³:

Տիկ. Զ. Ֆէրուհիան ամուսնացած է Հրանտ Ֆէրուհիսանի (քեռորդի Տօքթ. Բարունակ Պէյ Ֆէրուհիսանի) հետ: Հրանտ Ֆէրուհիան՝ Միւլքիէ վարժարանէն վկայուած՝ եղած է Երկրագործական Դրամատան ֆինչութեան Դիւանի Տնօրէն (Inspecteur en Chef), ստանալով Իւլայի բարձր պատուաստիճանը: Հրանտ Ֆէրուհիան շատ կանուխէն հրաժեշտ տուած է կեանքին ու կնքած 1931ին:

Հրանտ եւ Զարուհի ունեցած են 3 զաւակ. — Արշակ-Ազատ (ծն. 1908 Դեկտ. 10), ուսած Կենդրոնականի մէջ՝ կը զբաղի ներկայիս առեւտուչով. լաւ մարզիկ (Sportsman) մըն է. նախաձեռնարկ հիմնադիրներէն մին «Շիշլիի մարմնամարզական Միու-

²⁷³ Նոր Լուր, Կ. Պ. 1943: — Տիկին Ֆէրուհիսանի մասին տե՛ս նաեւ Ժամանակ, Կ. Պ. 1952 Դեկտեմբեր:

թեան», որուն ֆուտբոլի խմբապետը եւ բերդապահը եղած է երկար տարիներ: Արշակ ամուսնացած է Օր. Սիրանոյշ Մարկոսեանի հետ: Սիրանոյշ (ծնած 1908 Նոյ. 18ին) էսայեան Լիսէէն շրջանաւարտ՝ ներկայիս Գարակէօգեան Որբանոցի կարող Տնօրէնուհին է: Արշակ եւ Սիրանոյշ ունեցած են միակ դուստր մը Հրանտ՝ Կենդրոնականի Լիսէէն շրջանաւարտ՝ որ ներկայիս կը հետեւի ֆուտբոլային տարապետական ուսման, որուն մէջ աչքառու տաղանդ մը երեւան կը բերէ՝ կարծես ապացուցանելով Պալեան շարտարապետներու սերունդէն ըլլալը: Կը մաղթենք փայլուն վկայականի մը տէր դառնալը:

Հրանտի եւ Զարուհիի երկրորդ դուստր՝ Նարդուհի-Մայտոս (ծն. 1906 Դեկտ. 17) աշակերած է Անարատ Յոութեան, էսայեան վարժարանաց եւ Գեղարուեստից Ակադեմիային, որմէ վերջ Պարիս անցած՝ André Liotի աշակերտած եւ Պարիսի Alliance Françaiseէն շրջանաւարտ եղած է նկարչութեան դպրոցէն, մասնակցած յաճախ Պարիսի ցուցահանդէսներուն ²⁷⁴:

Հրանտ-Զարուհիի երրորդ դուստր՝ Արտեմիս (ծն. 1910 Մարտ 10) վաղամեռիկ եղած է:

Տիկ. Նազիկ եւ Սիմոն Պէյի երկրորդ շուստր՝ Ատրինէ-Մաքրուհի (ծն. 1883 Յունւլ. † 1938) Նիւ Եորքի կառավարական

²⁷⁴ Տե՛ս Տատեան Գերդաստանը, Ա., էջ 183—84:

Հիւանդանոցի գլխաւոր հիւանդապահուհին
եղած է: Իրենց երբորդ զաւակը՝ Ներսէս-
Զաբէի (ծն. 1889 Մարտ 22) 1926ին ծովային
արկածէ մը մեռած է, իսկ չորրորդ զաւակը՝
Վահէ-Առաքել (ծն. 1891 Սեպտ. 13) մեռած
է թարմ հասակի մէջ՝ 1921ին:

Ատրինէ Տատեան

5. Մագքադինէ-Զապէլ (Մատլէն). —
Պէշիկթաշի Մկրտութեանց Տոմարին մէջ կայ
սա արձանագրութիւնը «27 Յուլ. 1872. Պա-
լեան Գրիգորի Աղա: Սիմոն Պէյ, Պալեան,
Երմոնիկ (մայրը). Մագքադինէ-Զապէլ»:

Հետեւարար ծնած է 1872 Յուլիսին: Մագ-
քալիմէ-Ձապէլ (Մատլէն) ամուսնացած է
Bolton Roseի հետ, որ անգլիացի մ'է եւ
Sun Fire Office Ապահովագրական Ընկե-
րութեան Տնօրէնն էր: Ունեցած են աղջիկ
մը՝ Gessy, որ ամուսնացած անգլիացի մը
հետ՝ ունեցած է 4 զաւակ, որոնք օտարացած
են: Տիկ. Մագթաղինէ-Մատլէն եղած է շատ
լեզուագէտ անձ մը: Ինքն ալ ամուսինն ալ
Պարիսի մէջ մեռած են:

6. Իսկուհի. — Ամուսնացած է Պրու-
սացի վաճառական Պետրոս Պետրոսեանի
հետ եւ մեռած շատ թարմատի հասակի մէջ,
1900ին ու թաղուած Պրուսայի հայ գերեզ-
մատան մէջ:

Թաղած է երեք տարեկան որբ զաւակ
մը՝ Գրիգոր (ծն. 1897 Յուլիսին), որ կրկին
դժբախտութիւն մ'ալ կ'ունենայ, անով որ
հայրը երկրորդ անգամ կ'ամուսնանայ: Փոք-
րիկ Գրիգորը երեք տարեկանին որբ մնալէ
յետոյ ունեցած է տառապալից կեանք մը:
1915ի Ազգային Աղէտէն քիչ առաջ Պոլիս
եկած՝ Եգիպտոս մեկնած է, ուր 18 տարե-
կանին կամաւոր դրուած է Հայկական Լե-
գէոնին: Տարիներ վերջ Պարիս կը մեկնի,
ուր Ապահովագրական Ընկերութեան մը
ներկայացուցիչը կ'ըլլայ: Հոն հայ օրիորդի
մը հետ ամուսնանալով՝ կ'ունենայ 3 աղ-
ջիկ, զորոնք կ'ամուսնացնէ լաւ անձերու
հետ:

Գրիգոր Պետրոսեանի ընտանիքը

Սկիւտարի մէջ տուն մը դնած եւ մինչեւ համաճայնականներուն մեկնիլը Պոլիս մնացած էր՝ այդ միջոցին ինքն ալ ընտանիքով

Ֆրանսա կ'անցնի: Երկրորդ կնոջմէն 2 աղ-
ջիկ ունեցած եւ զանոնք ամուսնացնելէն
վերջ Պարիսի մէջ մեռած է:

Գրիգոր Պէյ Պալեան մեռած է 1882ին,
իսկ իր Տիկնոջ՝ Երմոնէի մահուան թուա-
կանը անծանօթ է մեզ:

ՅՕԴՈՒԱԾ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

Յակոբ Պէյ Պալեան

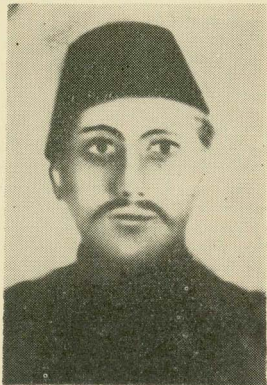
Կարապետ Ամիրայ Պալեանի ութերորդ
զաւակն է Յակոբ Պէյ: Իր ծննդեան թուա-
կան նշանակած է վ. Զարդարեան²⁷⁵ 1838:
Իրեն հետ ուրիշ շատերն ալ այդ թուականը
ընդունած են: Մասիս²⁷⁶ Յակոբ Պէյի մա-
հուան վրայ խօսելով՝ կ'ըսէ. «Զինքը ճանչ-
ցողները խոր ցաւ պիտի զգան այս ընտիր
անձին քառասնամեցի տարածամ մահուան
վրայ»: Ուրեմն, ըստ Մասիսի՝ Յակոբ Պէյ
ծնած կ'ըլլայ, — 1875—40 = 1835ին:

Թէ՛ Զարդարեանի եւ իրեն հետեւողնե-
րուն եւ թէ Մասիսի նշանակած թուական-
ները սխալ են: Մենք ունինք, չնորհիւ մեր
ազնիւ բարեկամին՝ Պր. Գ. Բամբուքճեանի՝
Յակոբ Պէյի Պէշիկթաշի «Մկրտուրեան Տո-
մար»ի արձանագրութիւնը, ուր կ'ըսուի.
«12 Դեկտեմբեր 1837 Ճարտարապետ Կա-
րապետ Աղա (հայր). Պեղճեան Գէորգ Աղայի

²⁷⁵ Յիշատակարան, 1935, էջ 61:

²⁷⁶ 1875, թիւ 1753:

որդի (կնքահայր), Յակոբ (մկրտուող)» :
 Ուրեմն՝ Յակոբ Պէյ մկրտուած է 1837
 Դեկտ. 12ին : Որով ա՛ն ծնած կ'ըլլայ 1837
 Դեկտեմբերին :

Յակոբ Պէյ Պալեան

Հարտարապետական ուսումը

Յակոբ Պէյ նախնական ուսումը Պոլիս ,
 մասնաւոր ուսուցիչներէ ստանալէ յետոյ՝
 անցած է Պարիս եւ մտած Sainte-Barbe

վարժարանը (1855թ^օն) փարտաքապետական ուսման հետեւելով, զոր կարճ ժամանակէն աւարտելով՝ 1858ին կը մեկնի Վեցնտիկ՝ Եւրոպայի նշանաւոր ճարտարապետական չէնքերն ուսումնասիրելու համար։ Այս ուսումնասիրութիւնները զինքը կ'առաջնորդեն նաեւ զէպի Վիեննա, ուր հասնելէ վերջ այցելած է Միխիթարեան Մայր-Վանքս 1858 Մայիս 6ին, իրեն հետ ունենալով Յովհաննէս Թընկերեան, Կարապետ Տաւուք Արքի-օղլու (յետոյ փաշա) եւ ստորագրելով բարձր հիւրերու յատուկ արձանագրութեան տետրակին մէջ։

Իմանալով սակայն թէ իր Նիկոդոս եղբայրը մեռած է՝ կը վերադառնայ Պոլիս։ Յակոբ Պէյ իր արուեստի կատարելագործման համար բարձրագոյն վարժարաններ յաճախելու պէտքը չզգալով՝ նախընտրած է օգտուիլ իր հօր գիտելիքներէն։

1866ին իր հօր մահէն վերջ եղբորը՝ Սարգիս Պէյի հետ Արփունի ճարտարապետ անուանուած է²⁷⁷, այդ առթիւ ստանալով ֆէսին վրայ ոսկիէ եռանկիւն մը եւ կարկին մը կրելու առանձնաշնորհումը։

Յակոբ Պէյ ճարտարապետ

Պր. Գ. Բամբուֆնեան կը գրէ Յակոբ Պէյի մասին. «...Շատ զգայուն հոգեկանի տէր՝ այս արուեստագէտը՝ անսահման յու-

²⁷⁷ Մասիս, Կ. Պոլիս 1866, թիւ 772։

զումի ազդեցութեամբ եղբօրը՝ Նիկողոսի պէս երիտասարդ տարիքին մեռած է։ Յակոբ արուեստի տեսակէտով եղբօրը՝ Նիկողոս Պէյի մակարդակին չէ կրցած բարձրանալ։ Եւ սակայն Սարգիս Պէյի հետ շինած բոլոր շէնքերու յատակագիծները ինքը պատրաստած է։ Մասնաւորաբար պէտք է յիշել Պէյլէրպէյի պալատը։ Ուղղակի իր ձեռքով շինած գործերէն են. 1. Պէյֆոքի Թոֆաթի ֆէօշը, 2. Վալիտէ Սուլթան ֆէօշը, 3. Խտիվի արաբական ռնով շինել տուած ֆէօշը, 4. Աֆսարայի Փերթէվնիալ Վալիտէ Սուլթան ֆամին, 5. Փերթէվնիալ Սուլթան Թիւրպէն, 6. Ալի Փաշա Քոնաաղը»²⁷⁸։

Յակոբ Պէյ Պալեան իր Սարգիս եղբօր հետ կառուցած է Աֆսարայի Վալիտէ մզկիթը։ «Աֆսարայի Վալիտէ մզկիթը 1871) խորագրով կը տողէ Պր. Էրզիեան. «Յակոբ եւ Սարգիս Պալեաններու այս ձեռակերտը կառուցուած է Սուլթան Ապտիւլ Ազիզի մօր Փերթէվնիալ Սուլթանի հրամանաւ։ Այս մզկիթը թէ՛ իր արտաքին զարդարանքներով եւ թէ՛ ներքին պերճաշուք գեղեցկութեամբ իրապէս կ'արդարացնէ իր արքայաչէն հանդամանքը։ Արդարեւ շինութիւնը արտաքինապէս արեւելատիպ խորաքանդակներու կատարեալ համադրութիւն մըն է ու իր այս քանդակազարդումը ոչ մէկ կերպով կը խաթարէ շինութեան ճարտարապետական կա-

²⁷⁸ Istanbul Ansiklopedisi, անդ՝ էջ 2088—89։

Ափսարայի Վալիտէ Մզկիթը

ռուցուածքը: Ինչպէս Նիկողոս Պալեանի շինած Օրթագիւղի ծովեղերեայ մզկիթը, այսպէս ալ Յակոբ եւ Սարգիս Պալեաններու կառուցած Ափսարայի Վալիտէ մզկիթը երբ մերկացնենք իրենց արտաքին զարդաքանդակներէն՝ անոնք ոչ մէկ բան կը կորսնցնեն իրենց ճարտապետական արժէքէն: Որովհետեւ այս զոյգ մը շինութիւնները իրենց կառուցուածքի համաչափութեամբ ճարտարապետական արժէքաւոր գործեր են, առանց իրենց արտաքին զարդարանքներուն ալ, որոնք արդէն չէնքին ճարտարապետական կառոյցին մաս չեն կազմեր... Մասնաւորաբար յիշատակութեան արժանի է Ափսարայի Վալիտէ մզկիթին արտաքին աւագ

դուռը, որ իր մարմարակերտ կառուցուած-
քով ու ակնահաճոյ քանդակազարդերով կը
յիշեցնէ Չրաղանի պալատի մեծ դուռը,
աւելի փոքր սակայն՝ Սիւնազարդ այս կա-
ռոյցը, որ իսկական կոթող մըն է միեւնոյն
ատեն, յաղթական կամարի մը տպաւորու-
թիւնն ալ կը թողու զիտողին վրայ: Խիստ
զեղեցիկ են մասնաւորաբար ճակատազարդ
քանդակները, որոնք իրաւամբ արեւելեան
արուեստներու լաւագոյն նմոյշներ կրնան
նկատուիլ: Բուն մզկիթի ճակատամասին
վրայ բացուած են երկու շարք մեծադիր լու-
սամուտներ, որոնց երկաթեայ վանդակոր-
մերը եւս ժամանակակից արուեստի հրաշա-
լիքներ են եւ իրենց արժանաւոր տեղը կրնան
գրաւել Իսթանպուլի յիշատակարաններու
լաւագոյն վանդակորմերու հաւաքածոյին
մէջ: Պատուհաններու սրածայր կամարներն
ու անոնց մէջ առկախուած շրջանակաձեւ
քանդակները կը յիշեցնեն եւրոպական Գո-
թիկ ոճը եւ այս շինութեան ընդհանուր զար-
դաքանդակներն ու նոյն ինքն կառուցումը
իրենց իսկութեան մէջ արեւելեան ըլլալով
հանդերձ՝ ունին նաեւ եւրոպական շունչ մը:
Իրենց այս շինութեամբ Պալեանները ստեղ-
ծած են արեւելեան գոթական ոճ մը... Նոյն-
քան պերճաշուք է նաեւ մզկիթին ներքնա-
մասը, որմնանկարուած ըլլալով ընդելու-
զեալ արեւելեան մօթիֆներով: Իր առատ
ոսկեզօծումներով մզկիթէ մը աւելի պալատի

մը դահլիճին տպաւորութիւնը կը թողու
դիտողին վրայ»²⁷⁹ :

Աքսարայի Վալիտէ մզկիթը կառու-
ցուած է Ապտ-իւլ-Ազիզի մօրը ծախքով²⁸⁰ :

Պատուաստիճան եւ շքանշաններ

Քանի մը պատուաստիճանի եւ չքան-
շաններու յիշատակութիւն գտած ենք Յա-
կոբ Պէյի կեանքէն. անշուշտ անոնց թիւը
չատ ու չատ աւելի ըլլալու է : 1859ին ստա-
ցած է Մէնիտիէ չորրորդ պատուանշանը²⁸¹,
1864ին կը ստանայ Մէնիտիէի երրորդ կարգի
պատուանշանը²⁸², 1865ին Մայր քագուհին
ադամանդագարդ քանկագին տուփ մը կը
նուիրէ «Արփունի ճարտարապետ Պալեան
Յակոբի»²⁸³, 1867ին Սուլթանէն կը ստանայ
իւլա կոչուած բարձր պատուաստիճանին
առաջին կարգի երկրորդ աստիճանը²⁸⁴,
1867 Յունիսին կ'անուանուի երկրորդ աս-
տիճանի, առաջին կարգի պաշտօնատար²⁸⁵ :

1872էն առաջ թիւրիմացութեամբ հա-
նուած է իր Արփունի ճարտարապետի պաշ-

²⁷⁹ Ս. Փրկիչ, Կ. Պ. 1956, թիւ 85, էջ 8—11 :

²⁸⁰ Յ. Գ. Փալագաշեան, Տեղագրութիւն Կոս-
տանդնուպոլսոյ, Կ. Պ. 1887, էջ 17 :

²⁸¹ Մասիս, 1859, թիւ 398 :

²⁸² Մասիս, 1864, թիւ 647 :

²⁸³ Մասիս, 1865, թիւ 712 :

²⁸⁴ Արշալոյս Արարատեան, 1867, թիւ 807 :

²⁸⁵ Մասիս, 1867, թիւ 799 :

տօնէն : 1872 Սեպտ.ին կը վերահաստատուի իր պաշտօնին մէջ եւ ժամանակակից հայ թերթը կը տեղեկագրէ հրճուանքով 1872 Հոկտ.ին. «Պալեան Վսեմ. Յակօր Պէյը, որ նախորդ մեծ Եպարդոս Մահմուտ Նետիմ Փաշայի օրովը արքունի ճարտարապետի պաշտօնէն հանուած էր՝ անցեալ ամսոյ 23ին ի կայսերական պալատ հրաւիրուելով, պատիւ ունեցաւ ընկերութեամբ իւր եղբօրը՝ Արքունի ճարտարապետ Վսեմ. Սարգիս Պէյին՝ ներկայանալու Օգոստ. Սուլթանին, յորմէ մարդասիրութեամբ ընդունուելով՝ վերահաստատուեցաւ իր բարձր պաշտօնին մէջ ի մեծ ուրախութիւն սրտի բոլոր Հայոց»²⁸⁶ : Փունջ²⁸⁷ կ'աւելցնէ որ «Խնայութեան համար ըրած էր Եպարդոսը՝ Յակօրի ոռնիկն ալ կտրելով» :

1873ին երբ Պարիս կը գտնուէր Յակօր Պէյ՝ Սուլթանը Պոլիս հրաւիրած է զայն, որպէս զի շարունակէ Արքունի ճարտարապետի իր պաշտօնը²⁸⁸ :

Յակօր Պէյի ազգային գործունեութիւնը

Յակօր Պէյ ունեցած է շատ ջերմ ազգ. գործունեութիւն : Յիշենք քանի մը շեշտուած գործեր .

²⁸⁶ Արշալոյս Արարատեան, 1872, թիւ 946 :

²⁸⁷ 1872, թիւ 742 :

²⁸⁸ Արշալոյս Արարատեան, 1873, թիւ 989 :

1. *Օրթագիւղի հայ դպրոցի չրջափակին մէջ «պզտիկ քատրոն մը կառոյց, այնքան սիրուն ու գեղեցիկ շէնք մը, որ «ոսկի տուփիկ» կը կոչուէր: Զայն Բարեսէր Ընկերութեան նուիրեց, ուր իրենց տաղանդը նախ հոն երեւան հանեցին Աղամեան եւ Տիկ. Հրաչեայ: Պէյը իրենց զօրավիզն էր, քաջալերիչը, բարեկամը, սլաշտպանը»* (Գեղունի, *Վենետիկ* 1901, էջ 43):

1500 լիրա ծախսելով՝ Յակոբ Պէյ այդ թատրոնը շինել կու տայ իր շատ սիրելի աշակերտ եւ մտերիմ բարեկամ Պետրոս Նեմցէ ճարտարապետին: Յակոբ Պէյ «համեստութեամբ սքողելով իր բարերարի դերը՝ սա արձանագրութիւնը քանդակել կու տայ իր մեկենասութեամբ կառուցուած այդ փոքրիկ, սիրուն թատրոնին ճակատը. «կառուցաւ թատրոնս այս ծախիւք եւ արդեամբք Բարեսէր Ընկերութեան ի 1867 եւ նորոգեցաւ շնորհիւ Վսեմաշուք Յակոբ Պէյի Պալեան, 1870ին»²⁸⁹:

Տիգրան Արփիարեան կը շեշտէ որ Յակոբ Պէյ «ոչ միայն իր անձնականէն կառուցանել տուած էր Օրթագիւղի թատրոնը, այլ նաեւ իր կնոջ՝ վաղամեռիկ Տիկ. Բեմպէի գործակցութեամբ անձամբ կը հսկէր հագուստներու շինութեան, անոնց ծախքն ալ ինքը հոգալով»²⁹⁰: 1872ին «իւր հովանաւո-

²⁸⁹ Վ. Զարդարեան, *անդ.* էջ 63—64:

²⁹⁰ *Լոյս*, Կ. Պ. 1908, էջ 63:

րութեան ներքեւ կը գտնուէր թատերական խումբը»²⁹¹ :

2. Յակոբ Պէյի Օրթագիւղի ծովեզերեայ բնակարանը Պոլսոյ հայ գրագէտներուն ու արուեստագէտներուն համար տեսակ մը Ակադեմիա էր եւ Օտեան, Ռուսիոյն, Եւրեմ, Թէրզեան, Ադամեան եւ ուրիշներ միշտ կը գտնուէին այդ Ակադեմիան²⁹² :

3. Հրանդ Ասատուր կը գրէ որ Յակոբ Պալեան սեղան կը սարքէր իր տան մէջ հայ մտաւորականներուն համար : «Յակոբ Պալեանի գրական հացկերոյթներն ու երեկոյթները մեր բարքերուն համար ճշմարիտ նորութիւններ մ'էին : Այդ հաւաքումներուն մէջ շատ գրական խնդիրներ կը յուզուէին, կը լուծուէին : Հայ քատրոնիս զարգացման համար միջոցներ կը խորհուէին ու կը դործադրուէին : Լեզուի խնդիրը մանաւանդ խօսակցութեան եւ վիճարանութեան առարկայ կ'ըլլար : Ռուսիոյն, Յակոբ Պալեանի գրական հացկերոյթներուն ցուցակները («ճաշոցները») կը պատրաստէր զուտ հայերէն»²⁹³ :

4. Յակոբ Պէյ շատ մտերիմ եղած է Նեմցէ Պետրոսի հետ, զոր իր օգնութեամբ ու միջոցներով նարտարապետ մը հասցուցած էր : Մօտ 15 տարի Պետրոս այդ մտեր-

²⁹¹ Հայրենիք, Կ. Պ. 1891, թիւ 108 :

²⁹² Մանգ. էփեքար, 1912, թիւ 2514 :

²⁹³ Արեւիկ, 1893, թիւ 4093 :

մութիւնը վայելած է Յակոբ Պէյէն: Պէյը
երբ Պարիս կը գտնուէր սուգի մէջ՝ միայն
ու միայն նեմցէին հետ կը թղթակցէր,
իր նամակները սկսելով. «Սիրելի վար-
պետս»²⁹⁴:

Ամուսնութիւն

Յակոբ Պէյ ամուսնացած է Աւետիս
Պարտիզպանեանի աղջկան՝ Օր. Բեմպէի

Տիկ. Բեմպէ

(ծն. 1845ին) հետ, որ եղած է արտակարգ
գեղեցկութեամբ օժտուած անձ մը: Մա-

²⁹⁴ Հայրենիք, 1893, թիւ 604:

սիս²⁹⁵ *կը գրէ «(Տիկին Բեմպէ) մարմնոյ եւ մտաց գեղեցիկ ձիրքերով, բարեսրտութեամբ, աշխատասիրութեամբ իւր ազնիւ ամուսնոյն արժանի լծակից մը եւ Հայ Տիկնանց ալ նախանձելի մ'եղած է»:*

Տասնուերեք տարի ամենաերջանիկ ընտանեկան կեանք մը անցուցած են Յակոբ եւ Տիկ. Բեմպէ: Իրենց միակ փափաքն եղած է զաւակ մը ունենալ, սակայն այդ զաւակի դժբախտ ծնունդը խաւարով կը պատէ իրենց ամբողջ երջանկութիւնը: Տիկ. Բեմպէ իր առաջին զաւակը ծնանելու ատեն — 1873 Նոյ. 1ին — իր կեանքը կը կորսնցնէ դժուարածնութեան հետեւանալով եւ իր ծնանելիք զաւակն ալ իրեն հետ կը մեռնի»²⁹⁶: Տիկ. Բեմպէ կը մեռնի բոլորովին թարմ հասակի մէջ, այն է՝ 28 տարեկանին»²⁹⁷:

Ժամանակակից բոլոր հայ թերթերը կը յիշեն Տիկ. Բեմպէի այդ դժբախտ մահը: Մասիս²⁹⁸ (անդ) «Յղութենէ պատճառեալ դժուարաբուժելի հիւանդութեամբ» կը վախճանի, կ'ըսէ, սակայն ինչպէս ուրիշ թերթեր կը ճշդեն՝ դժուարածնութիւն եղած է մահուան պատճառը: Պոլսոյ Մամուլ²⁹⁹ կը գրէ որ Տիկ. Բեմպէ կը մեռնի 1873 Նոյեմբեր 1ին Հինգշաբթի գիշերը՝ 28 տարուան,

²⁹⁵ 1873, թիւ 1458:

²⁹⁶ Մանգ. Էֆեմար, 1912, թիւ 2514:

²⁹⁷ Օրագիր, Կ. Պ. 1873, թիւ 1082:

²⁹⁸ Անդ:

²⁹⁹ 1873, թիւ 332, էջ 155:

Օրթաքէօյ, Եալը փողոց թիւ 4 իրենց տունը :

Տիկ. Բեմպէ Պալեան կը թաղուի Պոլսոյ Պալըզլը թաղի հայ գերեզմանատունը, ըստ Մասիսի³⁰⁰ «Պալըզլը իւր նախնեաց դամբարանը» :

Տիգրան ԵՆԱՍՈՒՓԵԱՆ՝ «Տիկ. Բեմպէ Պալեան» վերնագրով շատ սիրուն յօդուած մը գրած է, ուր ըսելէ յետոյ թէ «Այս հաղուադիւտ կիներ՝ որ իւր բաղձանացը համեմատ գտած էր այրական առաքինութիւններով զարդարեալ ամուսին մը, որ կը ճանչնար իւր կնոջ յարգը եւ աշխարհային վայելչութեանց բարձրագոյն վիճակին մէջն անգամ իւր ընտրելագոյն գանձը կիսն էր»՝ խօսքը վսեմ. Յակոբ Պէյ Պալեանի վրայ դարձնելով՝ կը շարունակէ. «Սա հանճարեղ արուեստագէտ, անտիական հասակէն վարժեալ բնութեան սքանչելեաց վրայ հիանալ՝ ամէն անգամ երբ կնոջը հետ կը խօսէր՝ անհնար էր չմատնել իւր զգացած բերկրութիւնը, որ կարծես ցուցնել կ'ուզէր ամէնուն թէ այնպիսի համեստութեամբ եւ առաքինութեամբ զարդարեալ կնոջ մը ընկերակցելու բարեբարութիւնն ունեցած ըլլալուն համար կը հրճուէր, կը գոհանար եւ միայն անով կը հպարտանար: Մէկ բան մը միայն կը պակսէր իրենց երջանկութիւնը լրացնելու համար եւ այն էր գաւաի մը, որոյ աւետումը, ո՞վ կրնար երեւակայել թէ իւր

³⁰⁰ 1873, թիւ 1458:

ամուսնութեան 13րդ տարւոյն հադիպելուն պատճառաւ, թիւ մը՝ յորմէ յանչափս կը խորշէր Բեմպէ, ո՞վ կրնար երեւակայել թէ այդ թիւը տխուր ազդեցութիւն մը պիտի ընէր փափկասիրտ կնոջ երեւակայութեան վրայ եւ մայրական սիրոյ տենչը՝ որ լրումնս պիտի ըլլար իւր ըղձից, փոխանակ երջանիկ աւուրցց ապագայ մը պատրաստելու՝ բօթարեր աղէտի մը կանխազգացութեամբ տխրագին մշուշով մը պատէր եղկելուն սիրտը։ Եւ զարմանալի՝ զուգահիշութիւն, 13 տարեկան նշանուած, երեք տարի վերջը ամուսնացած, ճիշդ 13 տարի ետքը յղացած եւ ամսոյն 13ին (նոյեմբեր 1/13) իր հոգին աւանդած...»³⁰¹։

Մասիս³⁰² կը տեղեկագրէ. «Կը լսենք թէ Պալեան վսեմ. Յակոբ Պէյ իր լծակից արժանայիշատակ Բեմպէ Տիկնոջ թողուցած գոյքը, որ երեք-չորս հազար լիրայի կը հասնի՝ Ադրիանապօլսոյ մէջ աղջկանց վարժարան մը հաստատելու նուիրուեր է։ Հանդուցեալ Բեմպէ Տիկնոջ ազնիւ յիշատակն անմահացնելու համար ասկէց գերազանց միջոց մը չէին կրնար ընտրել վսեմախոհ ամուսինն ու ծնողքը»։

Մամուլ³⁰³ կը գրէ որ Աւետիս Պարտիգպանեան, Տիկ. Բեմպէի հայրը, աղջկան

³⁰¹ Մասիս, 1873, թիւ 1460։

³⁰² 1873, թիւ 1467։

³⁰³ 1873, թիւ 340, էջ 218։

մահէն վերջ «Էտիրնէ կ'երթայ Բեմպէի թողած 2—3000 ոսկին աղջկանց վարժարանի մը յատկացնելու համար» :

Ադրբանաստանոյ հնագոյն հայ աղջկանց վարժարանը 1864ին շինուած է ³⁰⁴ : Թէ 1873ի շրջանին հոն հայ աղջկանց վարժարան մը հիմնո՞ւած է՝ մեզ անծանօթ է : Անշուշտ եթէ 1873ին վարժարան մը շինուէր՝ Տիկ. Բեմպէի անունը պիտի կրէր : Արդ, մեզի ծանօթ է զոնէ 1903ին Ադրբանաստանոյ մէջ հայ աղջկանց վարժարան մը, որ սակայն «Հռիփ-սիմեանց» անունը կը կրէ ³⁰⁵ :

Յակոբ Պէյի մահը

Յակոբ Պէյ իր սիրելի կնոջ մահուան ազդած ցաւին սաստկութենէն խելակորոյս՝ կը ձգէ ամէն բան եւ կը հեռանայ Պարիս՝ մոռնալու համար սրտին ցաւն ու կսկիծը : Անկարող կ'ըլլայ մոռնալ իր մեծ կորուստը : Միայն մահը վերջ կու տայ իր անտանելի վշտին : Կը վախճանի 1875 Նոյ. 11ին : Մասիս ³⁰⁶ կը գուժէ 1875 Հոկտ. 30/Նոյ. 11ին. «Յակոբ Պէյ, որ իւր Տիկնոջ մահէն ետեւ Փարիզ քաջուած էր՝ Հինգշաբթի առաւօտ իւր մահկանացուն կնքեր է : Յակոբ Պէյի

³⁰⁴ Տե՛ս Երածան, Կ. Պ. 1864, թիւ 8 :

³⁰⁵ Տե՛ս Յակոբ Աղասեան, Ադրբանաստանոյ Հայ Գաղութը, Բլովտիվ 1935, էջ 106 :

³⁰⁶ 1875, թիւ 1753 :

նարտարապետական հագուագիւտ տա-
ղանդը, գրական եւ մանաւանդ բանաստեղ-
ծական կիրք-նաշակը, ազնիւ եւ ազատամիտ
բնաւորութիւնը, վեհանձն առատաձեռնու-
թիւնը եւ մանաւանդ ջերմ ազգասիրութիւնը
ճանչցողներն իրաւամբ խոր ցաւ պիտի զգան
այս մեծահանճար եւ ընտիր անձին քառաս-
նամեկի տարածամ մահուան վրայ» :

Եղբօր մահը լսելուն՝ Սարգիս Պէյ
խակոյն Պարիս կը զրկէ Տէր Յովհաննէս Հիւն-
քեարպէյէնտեանը, որ «Վառնայի չոգե-
նաւով կը մեկնի մայրաքաղաքէս դէպ ի Փա-
րիզ, հանդուցելոյն յուղարկաւորութիւնը եւ
Թաղման հանդէսը կատարելու համար»³⁰⁷ :

Կը Թաղուի Père-Lachaiseի մէջ : Դամ-
բանականը խօսած է Շաշեան՝ Ֆրանսերէն,
զոր Թարգմանելով Ս. Սուրենց կը զրկէ Մա-
սիսին : Շաշեան իր դամբանականին մէջ կու
տայ քանի մը ծանօթութիւն Յակոբ Պէյի
մահուան մասին : Նա կը խօսի. «Տեա՛րք, կը
ճանչնայիք Պալեան Յակոբ Պէյը. նա մեր
այն հռչակաւոր ընտանիքներէն մէկուն զա-
ւակն էր, որոց մէջ Վսեմ. զգացումները ժա-
ռանգական են. մահը յափշտակեց զայն
մեզնէ իւր 38 տարեկան հասակին մէջ՝ յետ
կարճատեւ եւ անգուր-հիւանդութեան մը,
որոյ աղբիւրն իւր կեանացն արժանաւոր եւ
ազնիւ ընկերին մահուանը կ'ելլէր գուցէ :
Անմխիթար անոր ցաւազին բաժանման վրայ,

³⁰⁷ Արագիր, Կ. Պ. 1875 Նոյ. :

ամենուրեք այդ աներեւութացեալ հոգին կը փնտռէր եւ զայն տեղ մը չգտնելով՝ լաւագոյն աշխարհի մը մէջ անոր հետ միանալու վայրկեանին անձկանօք կը փափաքէր։ Սըր-տաճմլի՛կ տենչ։ Այսպէս կ'ըսէր մեր սիրելի հանգուցեալը. «Կիմս զիս կը կանչէ, կը լսե՞մ իր ձայնը. ես իր քովը կ'երթամ։ Ապա-քէն նոյ. 11ին՝ Յակոբ Պէյ իւր Վերջին շունչը կու տար...»³⁰⁸։

Պետրոս Հ. Ադամեան եւ Թովմաս Թեր-գեան սգազգած ոտանաւորներ ձօնած են Յա-կոբ Պէյի մահուան առթիւ³⁰⁹։

ՅՕԳՈՒԱԾ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

Մկրտիչ Պէյ Պալեան

Կարապետ Ամիրայ Պալեանի մէկ նորա-յայտ գաւազն է Մկրտիչ Պէյ, որուն կը ծա-նօթանանք լոկ Պէշիկթաշի Մկրտութեան Տոմարի մէկ արձանագրութենէն, ուր կ'ըսուի. «21 Յուլիս 1859. Տ. Յովհան-նէս Մայր եկեղեցւոյ. Ճարտարապետեան Մկրտիչ Աղա. Ճարտարապետեան Խաչա-տուր Աղայի որդի Գրիգոր (մկրտուող) Սրբուհի»։

Այս Մկրտիչ Աղան ոչ մէկ տեղ յիշուած է, ո՛չ Հայ Մամուլի մէջ եւ ոչ ալ Պալեան-ներու վրայ գրողներէն։ Եւ որովհետեւ 1859ին հայր մըն է ինքը՝ չի կրնար Կարա-

³⁰⁸ Մասիս, 1875, թիւ 1793։

³⁰⁹ Մասիս, 1875, թիւ 1757, թիւ 1762։

պետ Ամիրայի երկրորդ կնոջմէն ծնած ըլլալ, զի սա ամուսնացած է Կարապետ Ամիրայի հետ 1843—45ի տարիներուն:

Հարկ է ընդունիլ, ուրեմն, որ Մկրտիչ զաւակն է Տիկ. Նազենիի, բայց թէ ե՞րբ ծնած է՝ կը մնայ անծանօթ: Մենք զինքը Կարապետ Ամիրայի իններորդ զաւակը կը համարինք: Մկրտիչ Պէյ ամուսնացած է մեզի անծանօթ կնոջ մը հետ, որմէ ունեցած է 1859 Յուլիս 21ին աղջիկ զաւակ մը՝ Սրբուհի անունով:

ՅՕԴՈՒԱԾ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

Տիրուհի

Կարապետ Ամիրայի տասներորդ զաւակն է՝ Տիրուհի, ծանօթ լոկ իր մկրտութեան արձանագրութեամբ: Արդ, Պէչիկթաշի Մկրտութեան Տոմարի մէջ հետեւեալ արձանագրութիւնը կայ. «25 Փետր. 1840. Ճարտարապետ Կարապետ Աղա. Պեղճեան Գէորգ Աղա. (մկրտուող) Տիրուհի»:

Ուրեմն՝ Տիրուհի զաւակն է Կարապետ Ամիրայի եւ Տիկ. Նազենիի, մկրտուած 1840 Փետր. 25ին: Ծնած ըլլալու է, հետեւաբար, 1840 Փետրուարին: Ուրիշ ծանօթութիւն չունինք իր մասին:

ՅՕԴՈՒԱԾ ՏԱՍՆՈՒՄԷԿԵՐՈՐԴ

Յուլիանէ

Յուլիանէ, Կարապետ Ամիրայի աղջիկը, մկրտուած է Պէշիքթաշի եկեղեցին

1841 Դեկտ. 16ին: Իր ծննդեան թուական ընդունելու ենք 1841 Դեկտեմբերը: Ասով կ'իմացուի թէ Յուլիանէ Կարապետ Ամիրայի եւ Տիկ. Նազենիի տասնումէկերորդ եւ հաւանօրէն վերջին զաւակն է: Ահա իր մկրտութեան արձանագրութիւնը. «16 Դեկտ. 1841. Ճարտարապետ Կարապետ Աղա. Պեղճեան Գէորգ, Յուլիանէ»: Յուլիանէի մասին մեր ամբողջ գիտցածը այս է:

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

Կարապետ Ամիրայի եւ իր երկրորդ կնոջ՝
Մարիցայի սերունդը

Կարապետ Ամիրայ Պալեան իր առաջին կնոջ՝ Նազենիի մահէն վերջ, որ հաւանօրէն 1842ին տեղի ունեցած է՝ երկրորդ անգամ ալ ամուսնացած է: Ո՞վ է այս երկրորդ կինը: Ըստ Թեոդիկի³¹⁰ (Ամէնուն Տարեցոյցը, 1921, էջ 259) այրի մը եղած է: Գտանք կարեւոր ծանօթութիւն մը Կարապետ Ամիրայի երկրորդ կնոջ մասին: Անունն է Մարիցա, ծնած 1823ին՝ մեռած է 1883 Յուլիսին եւ 30 Յուլիսին Գուրուչէշմէի եկեղեցւոյն մէջ թաղման կարգը կատարուելէ վերջ՝ մարմինը ամփոփուած է նոյն թաղի Հայոց գերեզմանը: Այս թանկագին ծանօթութիւնը կը պարտինք Պոլսահայ

³¹⁰ Ամէնուն Տարեցոյցը, 1921, էջ 259:

Տիկ. Մարիցա

Թրքախոս Մանգումէի էփեֆարին, որ 1883 տարւոյ Յուլիս 30ին կը տողէ. «Մաքէմ» (սուլ.) վերնագրի տակ. «Սէտայի Հիւժայուն պաշ մէյմարը միւթէվէֆա Պալեան կարապետ Ամիրայ գէվնէյի միւհթէրէմէսի օլան Մարիցա Գատրն էփ., պու տէֆա

³¹¹ Մանգ. էփեֆար, Կ. Պ. 1883, Թիւ 5219, Յուլ. 18/30:

60 եաշընտա օլտուղու հալտէ, պու կիւն սաաթ Տտէ, ճէնաղէսի Գուրուչէշմէ քիլիսէսինէ, վէ անտէն տախի մահէլլի մէզպուր գապրիսթանընա նազլ իլէ տէֆն իտիլճէթ տիր»³¹¹ : Այսինքն .

«Ազնուաշուք Տիկին Մարիցա, որ կողակիցն էր Արքունի Ճարտարապետներու գլուխ հանգուցեալ Կարապետ Ամիրայ Պալեանի, 60 տարեկան հասակին մէջ վախճանած ըլլալով՝ այսօր ժամը Տին իրեն յուղարկաւորութեան արարողութիւնը պիտի կատարուի Գուրուչէշմէի եկեղեցին եւ անկէ փոխադրուելով տեղւոյն գերեզմանոցը պիտի ամփոփուի» :

Կարապետ Ամիրայ իր այս երկրորդ կնոջմէն ունեցած է, ըստ Թէոդիկի³¹² երկու զաւակ . Սիմոն եւ Սոփի : Խօսինք առանձին Յօդուածներով :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Սիմոն Պէյ Պալեան

Ունինք իր մկրտութեան արձանագրութիւնը Պէշիքթաշի մէջ . «1 Մարտ 1846 . Ճարտարապետ Կարապետ Աղա . Մարտիրոս Աղայի որդի՝ Յովհաննէս (կնքահայր) . Սիմոն (մկրտուած երեխայ)» : Ուրեմն Սիմոն՝ Կարապետ Ամիրայի եւ իր երկրորդ կնոջ՝ Մարիցայի անդրանիկ զաւակը մկրտուած 1846 Մարտ 1ին՝ ծնած կ'ըլլայ 1846 Փետ-

³¹² Անդ :

բուարին: Իր կնքահայրն է Մարտիրոսի
որդի՝ Յովհաննէս: Այս Մարտիրոսը մեզի
ծանօթ Մարտիրոս Տրենց-Մարգարեանն է,

Սիմոն Պէյ Պալեան
(որդի Կարապետի)

Իսկ անոր որդի Յովհաննէսը նոյնպէս տե-
սանք չեղը:

Մեր կարծիքով Սիմոն Պէյ եւս ուսման
որոշ ընթացք մ'ըրած ըլլալու է Եւրոպայի
մէջ: Զարմանալի է որ լուծ են հին աղբիւր-

ները: Ա. Գ. Այվազեան ³¹³ կը գրէ որ Սիմոն Պէյ «Սարգիս Պէյ Պալեանի կրտսեր եղբայրն է եւ թէ «վաղամեռիկ» եղած է»: Չենք գիտեր թէ ի՞նչ իմաստով «վաղամեռիկ» է, երբ Սիմոն Պէյի չորս եղբայրներն ալ կանխած են զինքը մահուամբ: — Նիկողոս Պէյ 1858ին, Յակոբ Պէյ 1875ին, Գրիգոր Պէյ 1882ին, Անտոն Պէյ 1889ին, իսկ ինքը՝ Սիմոն Պէյ ողջ է տակաւին 1889ին ³¹⁴: Ինչո՞վ «վաղամեռիկ» է, ուրեմն:

Սիմոն Պէյ Արփունի Ճարտարապետ մըն է, միեւնոյն ատեն նշանաւոր «գարդանկարիչ մը, որ արտադրած է հոյակերտ չէնքերու գունաւոր մանրանկարներն ա՛յնքան նրբութեամբ» ³¹⁵:

Իրեն անունով մասնաւոր շինութիւն մը ծանօթ է: Պոլսոյ գրաւման 500ամեակին (1953) առթիւ թերթերը կը նկարագրեն Պալեաններու ճարտարապետական հրաշալիքները: Պոլսոյ ժամանակ, անշուշտ այդ թերթերէն քաղելով, կու տայ պատկեր մը Պալեան մէնմի ճարտարապետի գործերուն: Այդ առթիւ Սիմոն Պէյի մասին կը գրէ. «Սիմոն Պալեանի ձեռակերտներն են — երլորդի ֆէօշֆը եւ Մաչֆայի մքերանցները» ³¹⁶: Մեր ձեռքին տակն է քրքրեւէն ձեռագիր մը անանուն եւ անթուական, որ կը

³¹³ Երազիկ, Կ. Պ. 1899, թիւ 58:

³¹⁴ Անդ:

³¹⁵ Թէոդիկ, Ամէն. Տարեց. 1921, էջ 259:

³¹⁶ Յառաջ, Փարիզ 1953, թիւ 7085:

ներկայացնէ Պալեան շարտարապետներու շինութիւններուն ցանկը՝ մէնմի շինողի անունով։ Այս ցանկին մէջ Սիմոն Պէյի համար գրուած է. — *Simon Balyan, Yildiz Sarayi, Macka silah deposi*։

Ինչպէս գիտենք՝ Սիմոն Պէյի վերադրուող այդ երկու շինութիւնները՝ ուրիշներէն Սարգիս Պէյ Պալեանի կը վերադրուին եւ դժուար է ճշդելը։

Ամէն պարագայի՝ Սարգիս Պէյ աշխատակցած է մասնաւորապէս Սիմոն եւ Յակոբ եղբայրներու շինութիւններուն, ինչպէս կը շեշտէ *Arménie*ի մէջ գրող անձը Փրանսերէն անտիպ յօդուածի մը մէջ։

Իր եղբոր՝ Յակոբի մահէն վերջ (1875), Սուլթանը Սիմոն Պէյը երկրորդ Արփունի շարտարապետ անուանած է՝ տալով անոր երրորդ կարգի Մէնիտիէ պատուանշանը։ Ժամանակակից հայ թերթը կը տեղեկագրէ սեղմ բառերով. — «Վեհ. Սուլթանը երրորդ կարգի Մէնիտիէ պատուանշանը շնորհեց Արփունեաց երկրորդ շարտարապետ Պալեան Սիմոն Պէյին»³¹⁷։

Իր եղբայրը՝ Անտոն Պէյ իր վերջին օրերուն (մեռած է 1889ին) «ուրախութեամբ կը տեսնէր որ իր մեծահանճար եղբայրն, Վսեմ. Սարգիս Պէյ ունենալով իւր բարձր հովանեացը ներքեւ գտադանդաւոր հարազատն Սիմոն Պէյ... կը շարունակէ վայելել

³¹⁷ Մասիս, 1878, թիւ 1211։

զշնորհսն Վեհ. Սուլթանին բարձր ի գլուխ փայլեցուցանելով հայ ֆարտաբայետութիւնը»³¹⁸ :

Սիմոն Պէյ 1863ին «պին պաշի»ի աստիճան ունէր³¹⁹ : 1874ին երրորդ կարգի պաշտօնատարութեան աստիճան շնորհուեր է Սուլթանէն, ինչպէս նաեւ Մէնիսիէ կարգին չորրորդ աստիճանի շքանշանը :

Սիմոն Պէյ ամուսնացած է Դոկտ. Անդրանիկ Կոնիկեանի (1819—1894) դուստր Փարիզի հետ : Դոկտ. Անդրանիկ Կոնիկեան եղբայրն է շատ ծանօթ ազգային գործիչ եւ պետական պաշտօնեայ Յակոբ Կոնիկեանի : Իր բարձրագոյն ուսումը ստացած է Պարիս : 1845 Յունուարին կը գրէ Իզմիրի լաւատեղեակ թերթը. «Կոնիկեան յարգի Անդրանիկը, Կոստանդնուպօլսոյ Կալաքա Սերայի բժշկականութեան թաղաւորական դպրոցին մէջ բնական գիտութեան երկրորդ ուսուցիչ եւ բանասիրական ուսմանց վարժարանին վերատեսուչն է...»³²⁰ :

Եղած է բժիշկ 1884ին. փաշայութեան աստիճանով կը կարգուի Դեր-Տնօրէն գիւնուորական բժշկական վարժարանին³²¹ :

³¹⁸ Արեւելի, Կ. Պ. 1889, թիւ 1542 :

³¹⁹ Արշալոյս Արարատեան, 1874, թիւ 1001 :

³²⁰ Արշ. Արարատ. 1845, թիւ 224 :

³²¹ Տե՛ս իր կենսագրութիւնը՝ Թէոդիկ, Ամ. Տարեց. 1924, էջ 207—208, ուր կայ իր լուսանկարը :

Սիմոն Պէյ եւ Տիկ. Փարիզ ունեցած են 4 զաւակ. Քնար-Իսկուհի, Կարապետ-Արմենակ, Անահիտ-Էլիզ, Արուսեակ :

1. Քնար-Իսկուհի. — Մկրտուած 1875 Փետր. 14ին՝ ծնած է 1875 Յունուար 23ին եւ մեռած 4 ամսեայ 1875 Մայիս 18ին, ինչպէս կը ցուցնեն Պէշիկթաշի իր մկրտութիւն եւ ննջեցելոց Տոմարներու արձանագրութիւնները :

2. Կարապետ-Արմենակ. — Մկրտուած 1876 Յունիս 21ին՝ ծնած է 1876 Յունիս 9ին եւ մեռած 1881 Յունիս 14ին՝ 5 տարեկան եւ թաղուած Սկիւտար :

3. Անահիտ-Էլիզ (մկրտութեան արձանագրութեան մէջ իր անունն է «Ելիզա») . — Մկրտուած ըլլալով 1879 Դեկտ. 29ին՝ ծնած է 1879 Դեկտ. 19ին : Անահիտ-Էլիզ ամուսնացած է Դոկտ. Գրիգոր Պէյ Տատեանի հետ : Գրիգոր Պէյ Տատեան որդին է Սիմոն Պէյ Տատեանի (1829—1884) եւ Տիկ. Սողոմէ Պալեանի (1834—1913), ծնած 1858ին եւ իր բարձրագոյն ուսումն ըրած Պարիս՝ St.-Կյրի վարժարանին մէջ եւ ստացած բժշկական վկայական : Գրիգոր Պէյ ամուսնացած է, ուրեմն, իր մօրեղբօր՝ Սիմոն Պէյ Պալեանի աղջկան հետ :

Դոկտ. Գրիգոր Պէյ Տատեանի եւ Տիկ. Անահիտ-Էլիզի զաւակներն են. Անքուապ, Սիմոն, Ներսէս-Ատոմ :

ա. Անքուապ (ծն. 1902) ամուսնացած է Պարիս 1928ին Ժիրայր Եղվուրեանի (ծն.

1901, † 1936) հետ: Վերջինս եղած է գրագետ, քաղաքական մը: Տիկ. Անթուապի եւ ժիրայրի զաւակն է Արա-Տատ (ծն. 1929 Հոկտ. 6), որ ներկայիս ողջ է եւ կը գտնուի Ֆրանսա: Իր գործի ասպարէզն է Crédit-Lyonnaisի գրամատան մէջ պատասխանատու պաշտօն մը: Արա ամուսնացած է Geneviève Privat (ծն. 1926) ի հետ, որմէ ունեցած է միակ աղջիկ մը՝ Պրիծիտ (ծն. 1953), որ ուսանող է:

Տիկ. Անթուապ եւս ողջ է եւ կ'ապրի Ֆրանսա. եղած է պետական պաշտօնեայ եւ ներկայիս հանդստեան կոչուած է: — Պր. Արա Եաղմուրեան, որուն գրած եւ խնդրած էի ծանօթութիւններ իր ընտանիքի մասին՝ հաճեցաւ շատ ազնուօրէն մանրամասն ծանօթութիւններ եւ լուսանկարներ ղրկել: Շնորհակալ եմ: Բ. Սիմոն (ծն. 1904) պատերազմական վիրաւոր է 1939—45ի պատերազմէն. ստացած է բազմաթիւ չքանչաններ Փրանսական պետութենէն: Ներկայիս ողջ է եւ Ֆրանսա կը գտնուի: Սիմոն ամուսնացած է 1927ին Odette Dayotի հետ, որ 1936ին վախճանած է: Ներսէս-Ատոմ (ծն. 1905) եղած է դեղագործ: Ամուսնացած (1939ին) Hélène Jouardի հետ՝ 1945ին բաժնուած եւ 1949ին ամուսնացած է Madeleine Mabitի հետ՝ մնացած են անզաւակ. Ներսէս ալ ողջ է:

Դոկտ. Գրիգոր Տատեան մեռած է 1925ին: Իսկ Տիկ. Անահիտ-Էլիզաբէթ ամուս-

նոյն մահէն վերջ երկրորդ անգամ ամուսնացած է անգլիացիի մը հետ, որմէ ունեցած է 4 զաւակ: Տիկ. Անահիտ-Էլիզ վախճանած է 1958ին:

4. Արուսեակ ու Սիմոն Պէյ Պալեանի եւ Տիկ. Փարիզի չորրորդ զաւակը՝ Արուսեակ ամուսնացած է Տիրան Ռէյիզեանի հետ: Երկուքն ալ մեռած են անզաւակ:

Ե՞րբ մեռած են Սիմոն Պէյ Պալեան եւ իր Տիկինը՝ Փարիզ: Զարմանալիօրէն ոչ մէկ տեղ հանդիպած ենք յիշատակութեան մը թէ ե՞րբ մեռած է Սիմոն Պէյ եւ ե՞րբ իր Տիկինը: Թէոդիկ³²² կը գրէ որ Սիմոն Պէյ Պալեան «այրի Տիկին Մարիցայի» զաւակն է: Ուսկի՞ց ծանօթ է ասիկա Թէոդիկին: Եթէ այրի էր Մարիցա Կարապետ Ամիրայի հետ ամուսնացած ատեն՝ ո՞վ եղած է իր առաջին ամուսինը: — Սիմոն Պէյի մահուան քուական յիշած է քրքերէն ձեռագիր Պալեանց ցանկ մը (զոր յիշեցինք վերը) 1897 տարին: Զենք կրցած ստուգել: Իսկ Տիկ. Փարիզի մահուան քուականը յիշող ազբիւր մը գտած չենք:

Բնականաբար անծանօթ կը մնայ մեզ նաեւ այս ամուլին վերջին հանգստավայրը:

³²² Ամէնուն Տարեցոյցը, 1921, էջ 259:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՏԻԿԻՆ ՍՈՓԻ ՊԱԼԵԱՆ

Կարապետ Ամիրայի իր երկրորդ կնոջ՝
մէն ունեցած երկրորդ զաւակն է Սոփիա
կամ Սոփի: Ունինք իր մկրտութեան արձա-
նագրութիւնը Պէշիկթաշի մէջ: Ահաւասիկ.
«19 Մարտ 1848. Մկրտող՝ Յովհաննէս Վար-
դապետ. Ճարտարապետ Կարապետ Աղա

(Հայր) . Սարրաֆ Մարտիրոս Աղայի որդի Յովհաննէս Աղա (կնքահայր) . Սօփիա (մկրտուող)» : Ուրեմն Սոփիայի ծննդեան թուականը կ'ըլլայ 1848 Մարտ : Իր կնքահայրը ծանօթ է արդէն :

Ըստ Թէոդիկի³²³ Սոֆի եղած է «առա-
փինագարդ եւ բարեպաշտ» կին մը : Ամուս-
նացած է Յարութիւն Փափագեանի հետ :
Իրենց նշանտուքը կատարուած է 1865 Հոկ-
տեմբերին³²⁴, իսկ պսակը տեղի ունեցած է
1866 Օգոստոսին, որուն առթիւ Մասիս³²⁵ սա-
հիպցիկ տողերը ձօնած է . «Անցեալ Կիրակի
գիշեր Իսկիւտարի Ս . Խաչ եկեղեցին
ամուսնական պսակի մը հանդէսը կատա-
րուեցաւ այնպիսի շքեղութեամբ մը՝ որուն
նմանը խիստ քիչ անգամ տեսնուած էր :
Ամուսնացողներն էին՝ Արքունի Ճարտարա-
պետ Պալեան Վսեմ . Կարապետ Պէյի
դուստր՝ համեստափայլ Սոփիա Օրիորդն եւ
Սարաֆլար Քեահեասի Վսեմ . Գէորգ Էֆ . ի
որդի ազնուափայլ Յարութիւն Էֆ . ին : Զորս
Եպիսկոպոսունք եւ նոյնչափ ալ վարդա-
պետք զգեստաւորեալ պսակի Ս . Խորհուրդը
կատարեցին ի ներկայութեան ծնողաց եւ ազ-
գականաց զեղածիծաղ ամուսնեւորն եւ բազ-
մախառն ժողովրդեան» :

Յարութիւն Փափագեան որդիներէն մին
է անցեալ դարու նշանաւոր պետական եւ ազ-

³²³ Անդ :

³²⁴ Մասիս, 1865, թիւ 709 :

³²⁵ Մասիս, 1866, թիւ 761, Սեպտ . 3 :

զային գործիչ Գեորգ Ամիրայ Փափագեան (1807—1883)ի, ծանօթ նաեւ Պարտիզապանեան կամ Պահչեվանօղլու մականունով: Յարութիւն հօրը նման սեղանաւոր եղած է: 1860ին Ս. Խաչ վարժարանի հոգաբարձու էր: 1881ին կը բնակէր Թօփհանէլի օղլու (Սկիւտար), հաւանաբար իր հօրենական ապարանքը:

Սոփիա եւ Յարութիւն ունեցած են երեք զաւակ. Վահան, Մատլէն, Էֆթիկ:

1. Վահան. — Ծնած է 1872ին: Ծանօթ է իբրեւ զաւեշտագիր «Լիլա» անունով: Հրատարակած է Լոյս զաւեշտաթերթը 1903ին, որ 1905ին կ'անցնի Բաքդէն Վ. Կիւլէսէրեանի, որ զայն կրօնաթերթի կը վերածէ: 1896ին Արմէն Լուսինեանի հրատարակած Հանրագիտակ թերթը Վահան Փափագեան 1905ին իւրացնելով՝ կը վերածէ զաւեշտաթերթի մը՝ մինչեւ 1908: Վ. Փափագեան հրատարակած է նաեւ Ֆրու-Ֆրու երգիծաթերթը 1908էն սկսած, որմէ 18 թիւ լոյս կը տեսնէ: Հրատարակած է Զիկ-Զակ ծաղրաթերթը 1908 Յուլիսին, 25 թիւ: Իրն է նոյնպէս Լիլա զաւեշտական Տարեցոյցը 1909ին, ինչպէս նաեւ Լիլա երգիծաթերթը 1909 Յունիս 26էն սկսած եւ միայն 5 թիւ լոյս տեսած:

Իբրեւ հեղինակ՝ գրած է Սալօնի Օձը թատերախաղը:

1922—23ին անցած Ֆրանսա՝ Պարիսի մէջ բացած է Restaurant Oriental aux

«Lila», զոր իր մահէն վերջ շարունակած է իր սպասաւորը:

Վահան Փափաղեան մեռած է 1948ին: Հաւանօրէն թաղուած Père Lachaise:

Վահան Փափաղեան ամուսնացած է Օր. Նիգամեանի հետ եւ ունեցած մանչ մը՝ Արմենակ, որ Ճարտարապետ (Ingénieur) մ'է եւ մնացած ամուրի. ներկայիս ողջ է եւ կը գտնուի Ֆրանսա եւ աղջիկ մը Նուարդ որ ամուսնացած է Արամ Աւագեանի հետ եւ մնացած անդաւակ: Արամ մեռած է 1964ին: Տիկ. Նուարդ ողջ է եւ կ'ապրի Ֆրանսա:

2. Մատլէն. — Անծանօթ են ծնունդ եւ ուրիշ ամէն բան: Մնացած է ամուրի:

3. Էֆթիկ. — Ամուսնացած է իրաւագէտ եւ հանրային գործիչ Սարգիս Էսմէրեանի (1856—1952) հետ, որ 1930ական թուականներուն եղած է Պատրիարքարանի Վարչական Ժողովի անդամ:

Տիկ. Էֆթիկ եղած է վաղամեռիկ եւ թաղուած Սկիւտարի Հայոց Գերեզմանատունը: Ըստ տապանագրին ծնած է 19 Հոկտ. 1867ին եւ մեռած 10 Մայիս 1893ին:

Էսմէրեան ամուլը ունեցած է 3 զաւակ.

1. Մառի-Փուփուլիկ, մկրտուած է Ս. Խաչ 15 Մարտ 1887ին կնքահայրութեամբ Միհրան Սաւալանեանի: 1901ին վկայուած է Ս. Խաչ վարժարանէն եւ եղած նկարիչ մը: Մեռաւ 1968ին: Մնացած էր ամուրի եւ կը տառապէր մեծ խլութեամբ մը. 2. Արուսեակ-Զարուհի, մկրտուած է 26 Օգոստ.

1890ին կնքահայրութեամբ Մանուկ Էսմէրեանի. մնացած է ամուրի. 3. Մարտիրոս-վահրամ, մկրտուած է 2 Փետր. 1892ին՝ նախորդի կնքահայրութեամբ: Մեռած է մօտ տասը տարի առաջ, 1959ին:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

Անծանօթ Պալեաններ

Մասնաւորապէս հնութեան մնացած ցանկ մը ունինք Պալեաններու, որոնց ծագումը Պալեան Գերդաստանէն ըլլալով հանդերձ՝ անծանօթ կը մնայ անոնց կապը այս կամ այն ծանօթ Պալեանին հետ: Պատմութեանս ամբողջութեան համար աւելորդ չենք համարիր տալ հոս ցանկը այդ անծանօթ Պալեաններուն:

1. Առաջին անծանօթ Պալեաններու ցանկը տուած է Գրիգոր Ամիրայ Պալեան (1764—1831) իր Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքին ընծայած Տէրունական պատկերի գեղեցիկ վարագոյրի վրայ եղած «Յիշատակարանով»ը: Այս ցանկին անձերը 1814ին «ննջեցեալ»ներ էին: Այս անձերն են. — Մակար, Աննա, Սանոկ, Իսմի, Լուք-վիկ, Մինաս, Մարիամ, Յարութիւն, Թերաչինա, Արուսեակ, Արիսողոմ ³²⁶:

³²⁶ Տես Մկրտիչ Աղաւնունի, Միաբանք եւ այցելութիւն Ս. Յակոբայ Հայ վանքին. Երուսաղէմ, 1929, էջ 184:

2. Պատուելուհի Խաթուն կին. — Այս ձեռով կը յիշուի Օրթագիւղի Դպրատան 1808ին սկսած եկամուտի Տետրակին մէջ 1811ի տարիի ցանկին տակ, ուր կ'ըսուի. «100 ղուշ. Ճարտարապետ Գրիգոր Աղային ազգական պատուելուհի ի Խաթուն կնոջէ» : «Խաթուն»՝ հոս կրնայ անուն մ'ըլլալ : Ազգական մ'է Գրիգոր Ամիրայ Պալեանի՝ իբր 1760ական թուականէն՝ մինչեւ 1811ի շրջանին մէջ ապրող անձ մը : Ոչ մէկ ծանօթութիւն իր մասին ուրիշ կողմէ :

3. Պարսամ Եղբայր. — Վերոյիշեալ աղբիւրին մէջ յիշուած է սա՛ կերպով. «100 ղուշ. Գրիգոր Խալֆայի ազգական Պարսամ Եղբօրէն, տարին 10 ղուշ. չահիւն» : Գրիգոր Ամիրայի ուրիշ մէկ ազգականն է «Պարսամ», բայց «Եղբօրէն» ասութիւնը ի՞նչ հասկնալու է :

4. Արուսեակ Ն. Պալեան. — Մեռած է 1918ին 81 տարեկան այսինքն՝ ծնած ըլլալու է 1837ին. ծնած Պոլիս՝ թաղուած է Շիշլի : Արուսեակ Ն. Պալեան՝ անմիջապէս կռահել պիտի տար թէ Նիկողոս Պէյի զաւակն ըլլալու է : Բայց ո՛չ. Նիկողոս Պէյ 1826ին ծնած ըլլալով՝ չէր կրնար 1837ին (11 տարեկան) զաւակ ունենալ : Հետեւաբար անծանօթ կը մնայ Արուսեակ Ն. Պալեան :

5. Մակարիոս Պալեան. — Կը յիշուի 1858ին «Մասեաց Աղաւնի»³²⁷, թերթին բաժանորդ Պալեանեբու չարքին մէջ :

³²⁷ Փարիզ 1858, էջ 25 :

6. Միֆայէլ Պալեան. — *Պէշիկթաշի* Մկրտուքեան Տաճարին մէջ 1862ին կը յիշուի սա՛ ձեւով. «22 Մայիս 1862. Խաչատուր Ճարտարապետեան (հայր). Միքայէլ Ճարտարապետեան (Պալեան), կնքահայր. Սօֆիկ (կին Խաչատուրի). Համբարձում-Տրդատ (զաւակ՝ Խաչատուրի եւ Սօֆիկի)» : Ո՞վ է այս «Միֆայէլ»ը : Ճարտարապետեան-Պալեան մըն է, այս : Բայց ի՞նչ կապ ունի միւս Պալեաններու հետ : Յայտնի չ'ըլլար :

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Պալեաններու տուն ու կալուածները

Այստեղ կ'ուզենք կազմել հնարաւոր ցանկը Պալեաններու եւ իրենց սերունդներու ունեցած տուներու, գետիններու եւ կալուածներու, ըլլա՛ն անոնք Պոլսոյ մէջ, Գաւառները եւ կամ արտասահմանի մէջ : Ասիկա յաւերժական յիշատակ մը թող ըլլայ Մեծադործ Հռչակաւոր եւ Հայուիթեան փառքը կազմող Պալեան Գերդաստանի : Անշուշտ որ ամբողջական ցանկ մը տալու յաւակնութիւնը չունինք, բայց այսչափն ալ թող բաւական համարուի՝ ներկայ պայմաններուն մէջ :

1. Գրիգոր Ամիրայ Պալեան տուն ունեցած է Օրթափէօյ, որ 1809էն առաջ այրած է (տե՛ս իր ֆէրմանը) :

2. Գրիգոր Ամիրայ Պալեան տունն եւ այգի ունեցած է Սկիւտարի «Պիւլպիւլտէրէ» թաղին մէջ, զոր կը յիշէ Մրմրեան՝ իր գրութեան մէջ, զոր տուած ենք զբութեանս մէջ:

3. Կարապետ Ամիրայ Պալեան Եալովայի մօտ ունեցած է հասութաբեր կալուածներ, զորոնք կտակած է Աղզին՝ զործածուելու համար ժառանգաւորաց վարժարանին (հիմնուած 1859ին) պէտքերուն: Այդ կտակի զործադրութիւնը նախ Արմաշի Միաբանութեան եւ յետոյ Երուսաղէմի վանքին յանձնուած է:

4. Սկիւտար, Ինատիէի մէջ Կարապետ Ամիրայ Պալեան վագֆ մը հաստատած է, որուն հասոյթը Պէշիկթաշի եկեղեցւոյ սնտուկը կը գանձէր եւ կալուածագրերն ալ նոյն եկեղեցւոյ անունով կը տրուէին (Տե՛ս Համարատուութիւն Քաղաք. Ժողովոյ Աղզ. Կեդր. Վարչութեան 1877—78 ամի. Կ. Պ. 1879, էջ 5):

5. Պալեանները Պէշիկթաշի մէջ ունեցած են, հնուց ի վեր, ապարանք մը, որ 1891ին կ'այրի (Մանգ. Էֆեմար, 1891, թիւ 6479):

6. Տիկ. Սողոմէ (Ծնեալ Պալեան) իր հօրմէն ժառանգած էր Պէշիկթաշի Ենիմահալլէ թաղին մէջ հող մը, որ կը կրէր 52 քիւր:

7. Յակոբ Պէյ Պալեան տուն մը ունեցած է Օրթագիւղի մէջ, զոր յիշած ենք զբութեան մէջ:

8. Սկիւտարի մէջ Նիկողոս Պէյ Պալեան ունեցած է սեպիական տուն մը, որուն կից եղած է Տրենց-Մարգարեաններուն տունը եւ երկու ազգականներն ու իրենց սերունդները յաճախակի իրար կ'այցելէին, ինչպէս կը պատմէ Պր. Զ. Ֆէրհաթեան, սերունդ՝ Տրենց-Մարգարեաններուն :

9. Պոլսոյ Բերա Թաղին մէջ, Իսթիքլալ Ճաթթէսիի երկարութեան վրայ գտնուող Միսի Սոֆաի անկիւնը կար 1967ին աւերակ գետին մը, որուն վրայի հին շէնքը 6 յարկանի կառավարութիւնը փլցուցած էր նոյն տարին : Այդ գետինը իր շէնքով կը պատկանէր Սարգիս Պէյ Պալեանի : 1969 ամբան կառավարութիւնը հսկայ շէնք մը շինած էր այդ գետինի վրայ, ուրեմն՝ զբաւուած էր :

10. Բերայի մէջ Պէօյիւֆ Փարմաֆգափու փողոցի վրայ, ձախին, 6—7 տուներ, որոնք կառավարութիւնը զբաւած, փլցուցած եւ նոր յարկաբաժիններ շինած ու վարձու տուած է : Կը վերաբերէին Պալեաններուն :

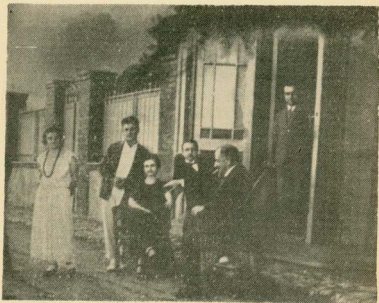
11. Սարգիս Պէյի կը վերաբերէր Պոսփոր - Քուրուչէշմէ ծովուն մէջտեղի կղզեակը, զոր պարտի փոխարէն Համիտ Բ. Սարգիս Պէյին տուած էր եւ սա՝ չատ ծախք ընելով՝ հոն տուն, դղեակ, գործարան եւ պարտէղ շինած եւ մինչեւ կեանքին վերջը՝ 1899՝ հոն բնակած էր. Կալաթա Սարա ոչինչ զբաժնով տէր դարձած է այդ կղզեակին :

12. Սարգիս Պէյ ունեցած է Էրէյլի (Սեւ ծով) անխահանգ մը, զոր ժառանգորդները ծախած են :

13. Սարգիս Պէյ Պարիսի շրջականները ազարակ մը դնած էր : Իր մահէն վերջ ժառանգորդները ծախած են :

14. Քարափէօյ, ծովեզերքը (Ղալաթիա), Սարգիս Պէյ ունեցած է 5—6 յարկանի խան մը, որ իր մահէն վերջ ժառանգութիւն ինկած է իր մեծ քրոջ՝ Սողոմէ-Հանըմի, Սիմոն Պէյ Տատեանի կնոջ :

15. Պր. Զ. Ֆէրհաթեան տուն մը ունի Բերա, Ահուսուսու փողոց թիւ 14, հինէն մնացած :

Մեծ Կղզի

16. Հինէն մնացած villa մը ունի Պր.
2. Ֆէրհաթեան Մեծ-կղզի (Prinkipo)
թիւ 38:

17. Գաւրբէօյ տուն մը ունի Օր. Չա-
րուհի Էսմէրեան, հինէն մնացած, զոր կտա-
կած է Դպրեւանքին:

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒ ՅԱՆԿ

Փողերանոց	13
Թուփհանէի Նուարէթի	13
Տապանաքար Գրիգոր ամիրայի	36
Պայտղիտի հրդեհի աշտարակը	51
Կարապետ Պալեան	54
Տոլմապահէի պալատը	58
Տոլմապահէի պալատը ծովէն	64
Տոլմապահէի պալատը կողմնակի	65
Պալատի դուրսի դուռը	65
Պալատի դուրսի դուռը	68
Պալատի ներսի դուռը	68
Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին	73
Պէշիքթաշի Ս. Աստուածածին եկեղեցին	75
Տապան Կարապետ ամիրայի	87
Տիկին Լուսիկ-Հանրմ (Մարգարեան)	105
Մարտիրոս Տրենց-Մարգարեան	106
Ֆէրհատեան ընտանիքը	108
Մարիամ Մարգարեան	111
Հինգյարկանի տուն Չաւէնի	115
Անտոն Պէյ Պալեան	123
Նիկողոս Պէյ Պալեան	130
Կէօքսուի Քէօշքը	139
Ըհլամուրի Քէօշքը	139
Զրադանի պալատը	142
Նունիկ Հանրմ	150
Կիւմիւշեան Մարիամ-Գարրիէլ ընտանիքը	159
Դոկտոր Տատուր եւ Տիկ. Սոֆի ընտանիքը	161
Յակոբ եւ Մառի Կասէր	162
Մառի Կասէր	165

Անի Կասէր	169
Սարգիս Պէյ Պալեան	177
Զրադանի պալատը	184
Դլխաւոր դուռը	187
Պէյլէրպէյի պալատը ծովէն դիտուած	191
Սարը Քէօշկ	192
Մաքրուհի Տատեան	204
Դուրուշէմէի կղզեակ	217
Դրիգոր Պէյ Պալեան	232
Արամ Պալեան	234
Տիկին Նազիկ	235
Տիկ. Զարուհի Ֆէրուհան	237
Ատրինէ Տատեան	241
Տիկ. Իսկուհի Պետրոսեան	243
Դրիգոր Պետրոսեանի ընտանիքը	244
Յակոբ Պէյ Պալեան	246
Աքսարայի Վալիտէ մզկիթը	249
Տիկին Բեմպէ	255
Տիկին Մարիցա	264
Սիմոն Պէյ Պալեան (որդի Կարապետի)	266
Տիկին Սոֆի Պալեան	273
Մեծ կղզի	282

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Գլուխ Ա. : Ծագումը	1
Գլուխ Բ. : Պալը խալիֆայի կինը եւ անոնց զաւակները	6
Գլուխ Գ. : Գրիգոր ամիրայ Պալեան	8
Գրիգոր ամիրայ Պալեանի չինու-թիւնները	11
Պետական մեծարժէք մարդը	14
Ազգային գործունէութիւն	20
Աքսորք	23
Ամուսնութիւն	25
Գրիգորի եւ Սողոմէի զաւակները	27
Գրիգոր-Սողոմէ ամուլի վերջին օրե-րը եւ մահը	31
Գլուխ Դ. : Պետրոս աղա Պալեան	41
Գլուխ Ե. : Սենեքերիմ Պալեան	45
Գլուխ Զ. : Զիշիլիա Պալեան	52
Գլուխ Է. : Գրիգոր ամիրայ Պալեանի սերունդը	53
Յօդուած Ա. : Կարապետ Պալեան, ծնունդ եւ ուսում	54
Արքունի ճարտարապետ	56
Պետական կառուցումները	57
Տումապաշէի պալատը	58
Սուլթան Մահմուտի, Մէհիտի եւ Ազիզի դամբարանը	69
Ազգասէր ամիրան եւ իր ազգային կառուցումները	70
Հանրային գործունէութիւնը	70
Ազգային կառուցումներ	71

Կրթական—Մշակութային գործեր	78
Ազգային բարերարը	81
Ամուսնութիւն	84
Մահ Կարապետ ամիրայի	85
Պատիւներ եւ շքանշաններ	88
Յօդուած Բ. : Սփիւա կամ Սփիւա	89
Յովհաննէս ամիրայ Սերպերեան	89
Իբր ճարտարապետ	90
Իբր ազգային Գործիչ	91
Իբր ազգային Բարերար	92
Իր սերունդը	94
Յօդուած Գ. : Յովհաննէս Պալեան	103
Յօդուած Դ. : Լուսիկ—Հանրմ	104
Գլուխ Ը. : Կարապետ ամիրայ Պալեանի եւ իր առաջին կնոջ Նազենիի սերունդը	119
Յօդուած Ա. : Անտոն Պէյ Պալեան (1825—1889)	122
Յօդուած Բ. : Նիկողոս Պէյ Պալեան	130
Մնունդ եւ ուսում	130
Բացառիկ տաղանդաւոր ճարտարա- պետ	137
Նիկողոս Պէյի աղնուական ոգին	144
Նիկողոս Պէյի ազգանուէր գործու- նէութիւնը	146
Կայսերական վերջին զնահատութիւն	148
Պատուոյ շքանշաններ	149
Ամուսնութիւն	149
Մահ Նիկողոս Պէյի	151
Նիկողոս Պէյի սերունդը	156
Անի Կասէր	168
Յօդուած Գ. : Օր. Մարիամ Պալեան	176
Յօդուած Դ. : Սարգիս Պէյ	176
Արքունի ճարտարապետ Սարգիս Պէյ	181
Զրաղանի պալատը Հնութեան մէջ	183
Զրաղանի նոր շէնքը	184
Պէյլէրպէյի պալատը	190
Ստացուած պատուատիճաններ, շը- քանշաններ եւ բարձր պաշտօններ	196

Սարգիս Պէյի ազգային գործունէութիւնը	199
Ամուսնութիւն Սարգիս Պէյի	204
Սարգիս Պէյ իբրեւ մեքենագէտ եւ գիւտարար	209
Սարգիս Պէյի հասցուցած աշակերտները	212
Վերջին ճարտարապետական գործերը	213
Սարգիս Պէյ Պարիսի մէջ	214
Սարգիս Պէյ Գուբուշէճէի կղզեակին մէջ	216
Մահ Սարգիս Պէյի	220
Սարգիս Պէյի հարստութիւնը	226
Սարգիս Պէյի Albumը	227
Յօդուած Ե. : Տիկին Իսկուհի	227
Յօդուած Զ. : Տիկին Սողոմէ	228
Յօդուած Է. : Դրիգոր Պէյ Պալեան	231
Յօդուած Ը. : Յակոբ Պէյ Պալեան	245
Յակոբ Պէյ ճարտարապետ	247
Պատուաստիճան եւ շքանշաններ	251
Յակոբ Պէյի ազգային գործունէութիւնը	252
Ամուսնութիւն	255
Յակոբ Պէյի մահը	259
Յօդուած Թ. : Մկրտիչ Պէյ Պալեան	261
Յօդուած Ժ. : Տիրուհի	262
Յօդուած ԺԱ. : Յուլիանէ	262
Դիուիս Թ. : Կարապետ ամիրայի եւ իր երկրորդ կնոջ՝ Մարիցայի սերունդը	263
Յօդուած Ա. : Սիմոն Պէյ Պալեան	265
Յօդուած Բ. : Տիկին Սոֆի Պալեան	273
Դիուիս Ժ. : Անծանօթ Պալեաններ	277
Վերջաբան՝ Պալեաններու տուն ու կալուածները	279
Պատկերներու ցանկ	284
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ	286

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003961

